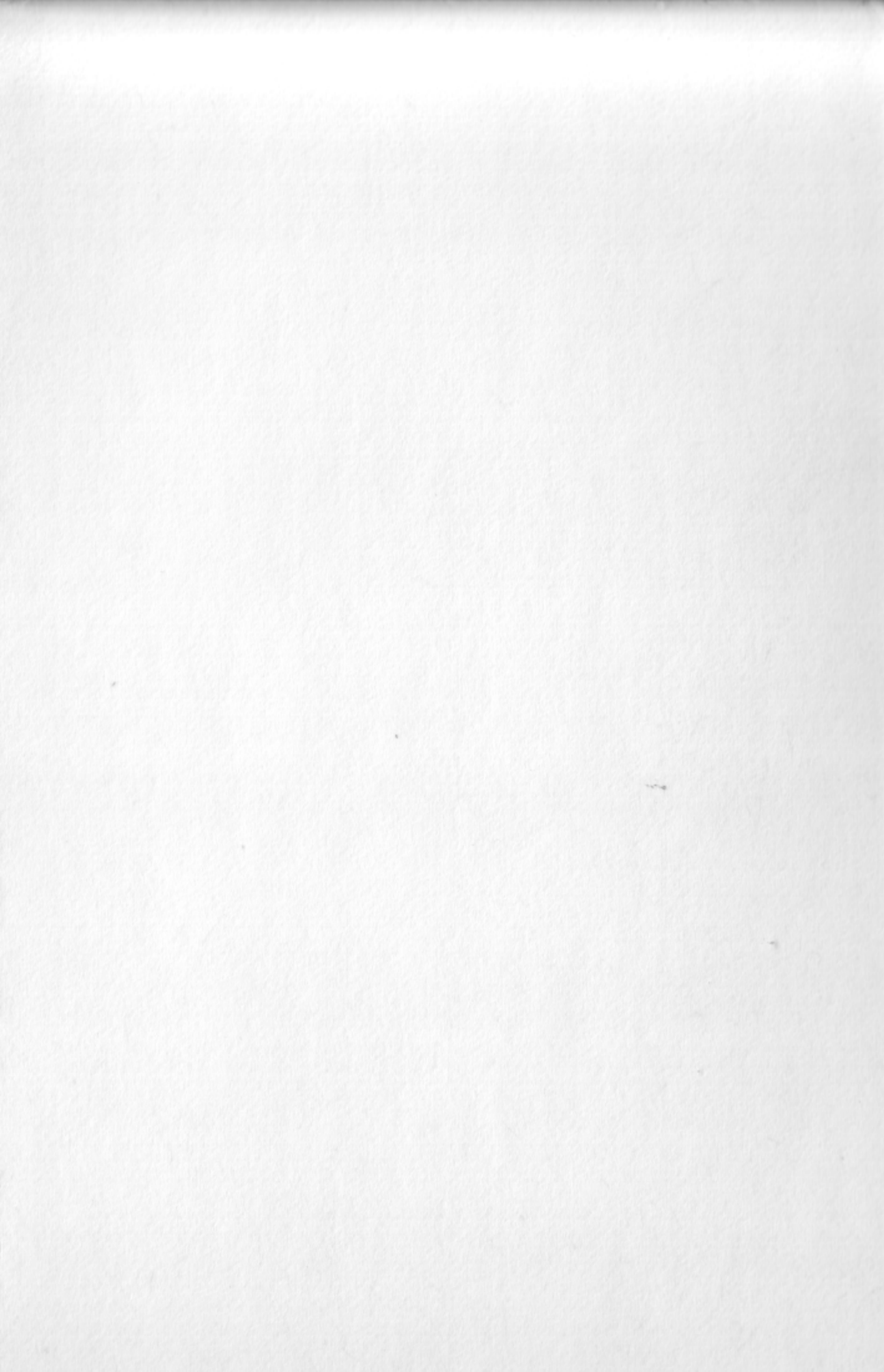
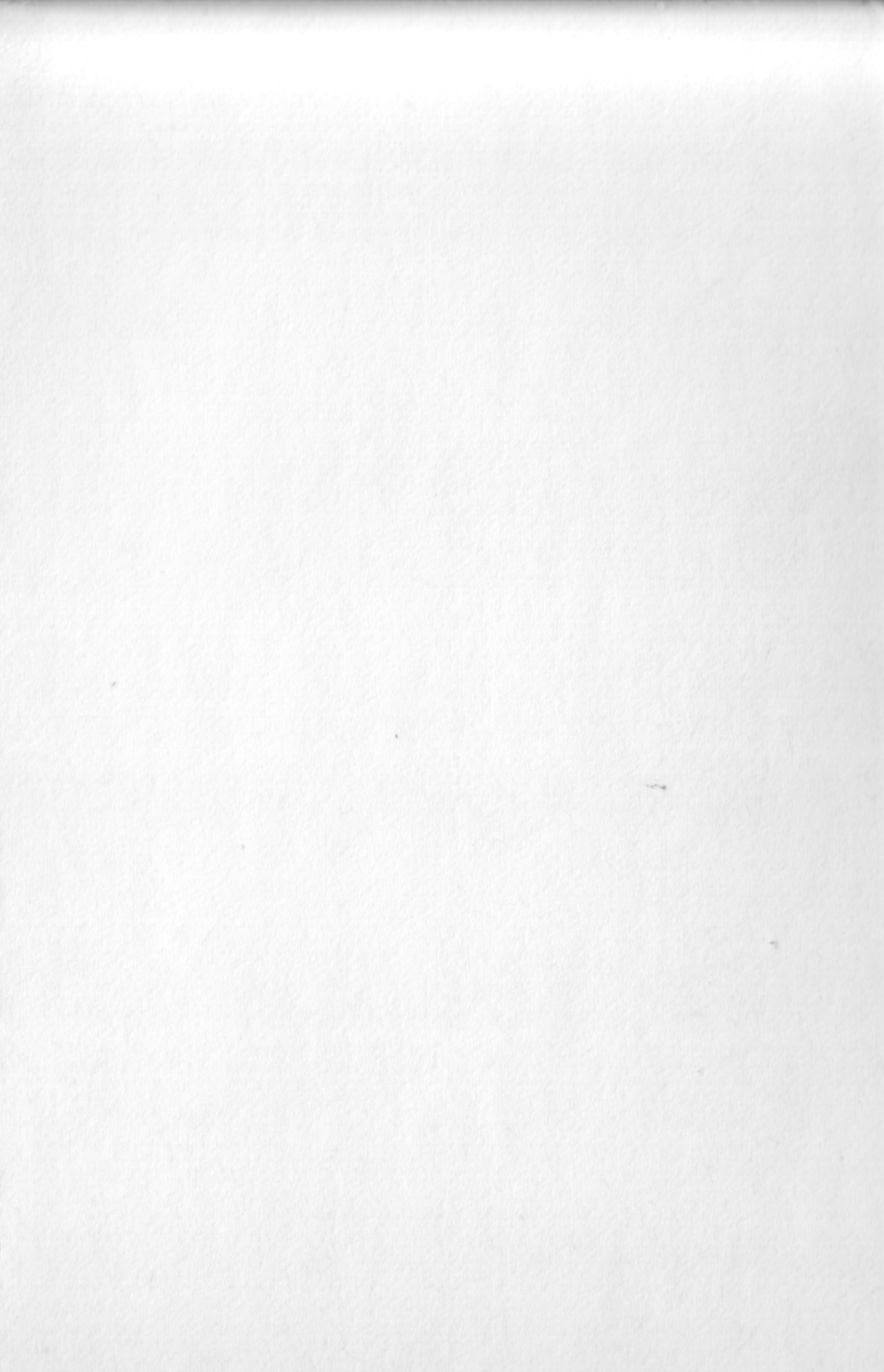
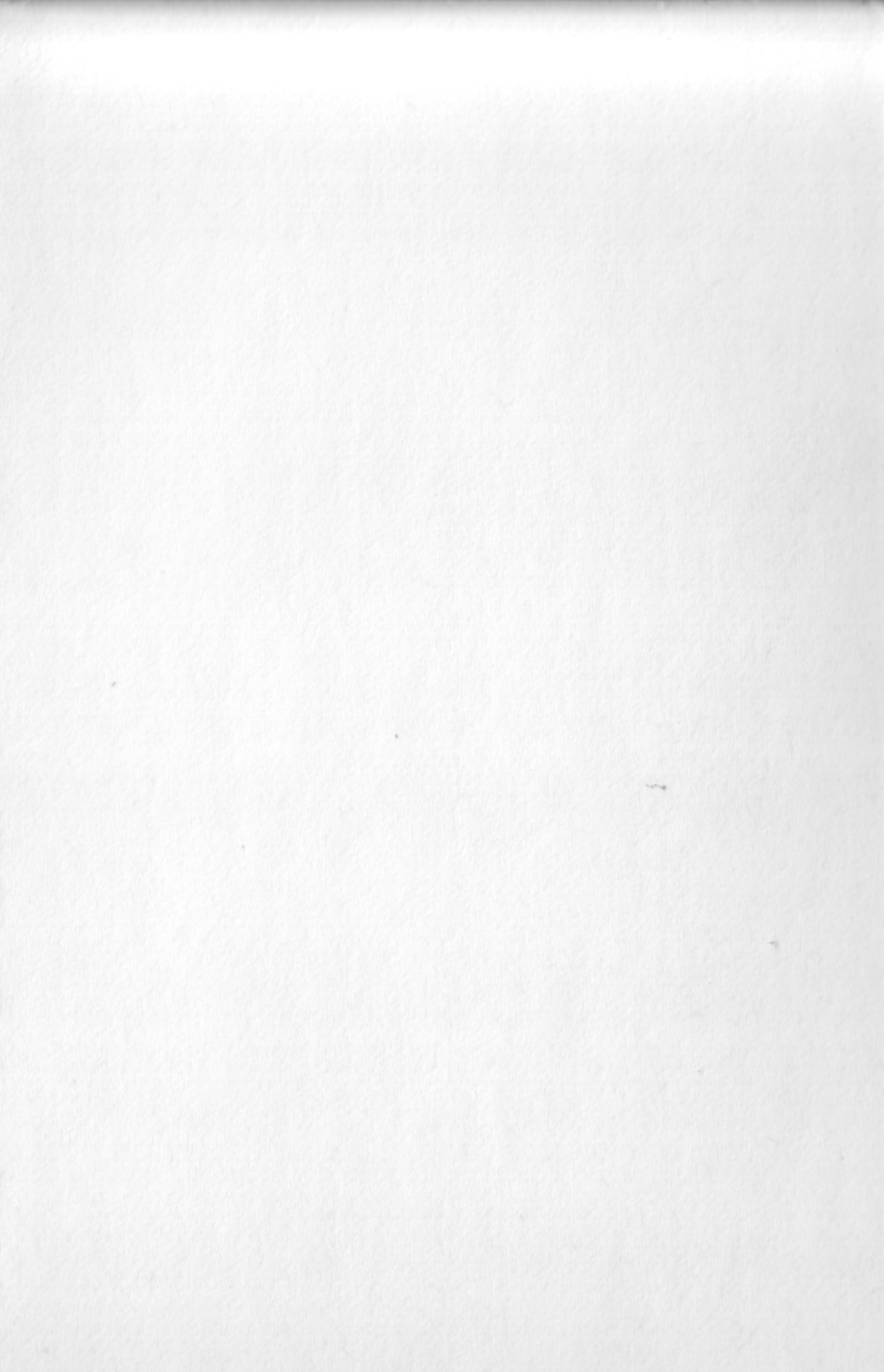


Anton Constandse  
Anarchisme:  
inspiratie tot  
vrijheid *Essays*







## Inhoud

Een filosofie van de vrijheid	7
Verschijningsvormen van het anarchisme	15
Een gezagloze wetenschap	36
De rol van de staat	44
Parlementarisme en bureaucratie	54
Vakbeweging en depressie	66
Bakoenin, Guevara en de terreur	81
Het vraagstuk van de macht	93
Francisco Ferrer	112
Milieu en macht	122
Ontwikkelingshulp	128
Een seksuele revolutie	135
Europese illusies	142
De Commune van Parijs	149
Nestor Machno, een tragisch heldendicht	170
Een Spaans dilemma	191
Het anarchisme in de Nederlanden	200

## Woord vooraf

Deze bundel met essays over theorie en praktijk van het anarchisme bestaat uit bijdragen, die zijn geschreven in de periode van 1970 tot en met 1979. Ze hebben eensdeels betrekking op het 'imago' van het anarchisme, zoals dat na de Tweede Wereldoorlog is gevormd, toen er in de Atlantische wereld niet kon worden gedacht aan de mogelijkheid van een sociale revolutie. Naarmate het marxisme, in de vorm van sociaal-democratie of van communisme velerlei teleurstellingen bood, ontstond er een vernieuwde belangstelling voor het libertaire socialisme als bron van inspiratie voor persoonlijke en collectieve vrijheden. Zowel ten aanzien van het seksuele leven, de opvoeding, de emancipatie van mannen en vrouwen op allerlei gebieden van filosofische en ethische aard, als inzake collectivistisch zelfbeheer en autonomie trad de betekenis van het vrijheidslievende socialisme opnieuw naar voren. Men zou deze studies kunnen samenvatten onder de titel 'Anarchisme zoals het nu gezien wordt'.

Anderzijds bevat deze bundel vier artikelen van historische aard, namelijk over het sociaal-politieke optreden van voorstanders van een staatloos socialisme tijdens de Commune van Parijs, in de Russische revolutie en de Spaanse burgeroorlog, terwijl ook een schets is opgenomen van een geschiedenis van het anarchisme in de noordelijke en zuidelijke Nederlanden.

Den Haag, voorjaar 1979

De schrijver

## Een filosofie van de vrijheid

### I

Hoewel het anarchisme in de vorige eeuw het meest bekend is geworden als sociaal-politieke stroming heeft het altijd berust op een wijsbegeerte en een ethiek, die veel grotere gebieden hebben omvat dan die van de economie en het staatsbestuur. In wezen was het een sluitstuk en uiterste consequentie van een burgerlijke civilisatie, die in haar strijd met het feodalisme de deugden naar voren had gebracht van: een wetenschappelijk wereldbeeld; een 'natuurlijke' ethiek die geen heilige schrift nodig had om bekend en bewust te worden; een op de rede gebaseerde wijsbegeerte; en het zinlijke verlangen, aan alle mensen eigen, naar de lustgevoelens van warmte, voedsel, persoonlijke veiligheid en seksuele vreugde. Het ideaal van een samenleving zonder mensonterend geweld, zonder onderdrukking van de persoonlijkheid, zonder armoede en bittere ongelijkheid vloeide logisch voort uit de meest humane aspecten van een cultuur, die op weg was zich te ontwikkelen uit een barbaarse naar een menselijke periode van de geschiedenis.

Op de voorgrond stond dan ook, als het ging om een sociale revolutie, de wenselijkheid van een devolutie, niet van het omwentelen maar van het afwentelen van gezagsverhoudingen, zoals die in de staat, het militarisme en het systeem van de particuliere eigendom der produktiemiddelen verankerd lagen. De moeilijkheid van de praktische verwezenlijking van zulke hooggestemde oogmerken lag in het feit, dat een nieuwe maatschappij zou moeten voortkomen uit de oude, die zwaar belast is door de erfenissen van het verleden. De deelneming aan grote revoluties heeft dan ook (in de Commune van Parijs, in de Russische omwenteling, in de Spaanse burgeroorlog) tot dilemma's geleid die

op dat ogenblik onoplosbaar bleken. Andere partijen juichten toe dat anarchisten meehielpen een oud regime ten val te brengen, en zich daartoe verbonden met gezaglievende bewegingen. Deze laatste echter liquideerden zo spoedig mogelijk na de ondergang van het veroordeelde systeem de libertaire invloeden van het anarchisme. En natuurlijk werd dit niet minder uitgeroeid door kapitalistische of fascistische autoritaire machten.

De geschiedenis van Europa leidde ertoe, dat achtereenvolgens de anarchistische organisaties werden vernietigd in de Sowjetunie, in het fascistische Centraal-Europa, in Spanje en dat het tijdens de Tweede Wereldoorlog als arbeidersbeweging vrijwel geheel verdween. Deze laatstgenoemde nederlaag kwam ook voort uit het feit dat de resten van de sociaal-vrijheidslievende stromingen niet in staat waren geweest een doeltreffende illegale verzetsactie tegen de Duitse bezetters te ontplooien en een guerrilla te voeren. Allerlei factoren verhinderden dit: individualisme dat vaak particularisme en querulantisme bleek te zijn; antimilitarisme dat uitliep op geweldloosheid of een soort neutralisme in een oorlog tussen staten; afzijdigheid van collectiviteiten, die de geschiedenis grotendeels maken; en soms ook een nihilisme, dat eindigde in negativisme. Er waren dus na 1945 eigenlijk geen arbeidersorganisaties meer van anarchistische aard.

Gebleven was echter een filosofie en een ethiek, die zozeer wortelden in culturele idealen, dat ze uit de hoofden en harten der mensen niet geëlimineerd konden worden, en die hoog gehouden werden in kleine kringen van intellectuelen, studenten en kunstenaars. Ze traden weinig aan het licht in de periode van de naoorlogse Restauratie in de landen met kapitalistische of staats-socialistische regeringspartijen. Na twintig jaar bleek deze periode min of meer uitgewerkt te zijn en omstreeks 1965 begonnen zich overal roerige oppositiebewegingen te manifesteren, die soms teruggrepen naar vrij-socialistische of individualistische theorieën. Ik heb geprobeerd daarvan iets te schetsen in mijn *Anarchisme van de daad* (1969), *Bevrijding door verachting* (1976) en zelfs in de bundel essays *Eros, de waan der zinnen* (1977), waarin ook het thema van de seksuele hervorming besproken is. Van een herleeft arbeidersbeweging kon men echter ook toen niet spreken, met uitzondering van een aantal anarcho-syndicalistische vakbonden die in



het leven werden geroepen in Spanje, nadat daar de dood van Franco een burgerlijk-democratische ontwikkeling had mogelijk gemaakt. Overwegend echter kwam de invloed van het libertaire socialisme tot uiting in de sferen van de anti-autoritaire opvoeding, de hervorming van de seksuele moraal, de kritiek van de rede, de oppositie in en tegen de kerken, het pacifisme, een meer lustaanvaardend cultuurpatroon en in laatste instantie in een ideaal van 'socialistisch zelfbeheer'. Men vergete niet dat de verzorgingsstaat, onder burgerlijke of communistische leiding, de expansie van de staatsmacht ten zeerste had bevestigd. Maar niet ontkend kon worden dat het anarchisme als bron van inspiratie en als zuurdesem nog effectief was gebleven.

2

Een typisch voorbeeld daarvan heeft men kunnen vinden in beschouwingen van Noam Chomsky. Deze Amerikaanse geleerde is bij grotere massa's het meest bekend geworden door zijn strijd tegen de oorlog die de Verenigde Staten hebben gevoerd in Indo-China, bij een elite vooral door zijn filosofie omtrent de taal. Maar twee van zijn boeken toonden zijn evolutie naar een vrijheidlievend socialisme: *American Power and the New Mandarins* (de bundel essays van 1967) en *Problems of Knowledge and Freedom* (twee voordrachten uit 1972), afgezien van latere artikelen van zijn hand, en van enkele interviews. Daaruit bleek de vrees van Chomsky dat de parlementaire democratie niet in staat zou zijn een fascistische staatsgreep te weerstaan. Over het Amerikaanse Watergate-schandaal zei hij (*New York Review of Books*, 20 september 1973) bij voorbeeld, dat dit schandaal de aandacht zou kunnen afleiden van zijn werkelijke oorzaak: de overmacht van de uitvoerende (en dus ook militaire) macht in de staat. 'De Watergate-affaire en de smerige geschiedenis die ze daarna aan het licht heeft gebracht zijn niet zonder betekenis. Ze bewijzen een keer te meer hoe zwak de weerstand is tegen enige vorm van fascisme in een kapitalistisch staatssysteem dat in crisis verkeert. Er is weinig uitzicht op een zinvolle reactie op de Watergate-onthullingen, gezien het benauwde conservatisme van de Amerikaanse politieke ideologie en de afwezigheid van politieke massa-

partijen of georganiseerde sociale krachten, die een alternatief kunnen bieden voor de centralisatie van de economische en politieke macht in de voornaamste concerns, in de advocatenfirma's die voor hun belangen zorgen, en de technische intelligentsia die hen gehoorzamen, zowel in de particuliere sectoren als in de staatsinstellingen.' De staat was ook voor Chomsky een duister gevaar. In zijn *American Power* heeft hij in het tweede deel van 'Objectivity and Liberal Scholarship' een aantal anarchisten aan het woord gelaten met betrekking tot de Spaanse burgeroorlog. Daarin hebben burgerlijke, socialistische en communistische democraten samengewerkt om het libertair-socialistische experiment in Catalonië te torpederen. Bakoenin, Federica Montseny, Rudolf Rocker, en de toenmalige 'trotskist' George Orwell werden door Chomsky geciteerd om aan te tonen dat de anarcho-syndicalisten slechts op ondersteuning konden hopen, als ze het staatsgezag zouden versterken. De Putsch in Catalonië (mei 1937), waardoor de centrale regering de militaire controle verwierf over het voordien autonome gewest, heeft onnoemlijk veel nadeel gedaan aan de strijd tegen Franco. Na deze interventie van de centrale regering, gepaard gegaan met bloedige onderdrukking, kon Luis Bertoni schrijven: 'De Spaanse oorlog, nu zonder al het nieuwe geloof, zonder de idee van de sociale hervorming, zonder de revolutionaire "grandeur", zonder zijn internationale betekenis, werd nu alleen een nationale onafhankelijkheidsoorlog, die gevoerd moest worden om de vernietiging, die de internationale plutocratie eiste, te voorkomen. Wat bleef was een verschrikkelijk probleem van leven of dood, maar niet langer het bouwen van een nieuwe maatschappij en een nieuwe mensheid.' Voor Chomsky was het Spaanse anarchisme een hoopvolle beweging geweest, een staatloze maatschappij zonder particulier bezit van de produktiemiddelen een ideaal. In zijn oproep tot verzet tegen de oorlog in Vietnam heeft hij het principe van 'civiele ongehoorzaamheid' ernstig aan de mogelijkheden getoetst en tenslotte heeft hij de weerstand tegen 'onwettig gezag' in de laatste pagina's van zijn boek gerechtvaardigd geacht: 'Met alle noodzakelijke restricties voel ik dat het betrokken-zijn bij zulk een poging de meest doeltreffende vorm is van politieke actie tegen deze en toekomstige oorlogen, een actie binnen het bereik van een burger met gevoel van verantwoordelijkheid.'

Tenslotte heeft Chomsky in zijn *Problems of Knowledge and Freedom* bij zijn hulde aan de nagedachtenis van Bertrand Russell geschreven, dat diens doel was 'zin te geven aan de waarde van andere dingen dan overheersing, te helpen wijze burgers te scheppen in een vrije gemeenschap, en door de combinatie van burgerschap met vrijheid tot individuele scheppingsdrang de mens in staat te stellen aan het leven de glans te geven, waarvan tot nu toe slechts weinigen getoond hebben dat het die kan bezitten.' Aan het scheppende karakter van de vrije geest hebben zowel Russell als Chomsky grote waarde gehecht (de laatste mede in zijn beschouwingen over de taal) en inzake de opvoeding schreef Russell: 'De humanistische opvatting beschouwt een kind zoals een tuinman een jonge boom, dat wil zeggen als iets met een bepaalde eigen natuur, dat zich goed kan ontwikkelen in een bewonderenswaardige vorm, als bodem, lucht en licht geschikt zijn.' Het is een beeld, dat vertrouwd is aan allen die de gedachten kennen van vrijgeesten als Jean-Marie Guyau of Francisco Ferrer. Over de aard van het arbeidsproces heeft Chomsky dan verder Kropotkin geciteerd: 'Overmatig werk is voor de menselijke natuur afstotend, niet werk op zichzelf. Weerzin wekt zwaar werk om een elite van luxe te voorzien, maar niet het werk voor het welzijn van allen. Werk, arbeid is een fysiologische noodzaak, een noodzaak om opgehoopte lichamelijke energie aan te wenden, een noodzaak die gezondheid en leven zelf is.' Hij citeerde gaarne Russell als een man, die voorstander was van socialistisch zelfbeheer: 'Er kan geen werkelijke vrijheid of democratie zijn zolang de mensen die het werk doen in een onderneming ook niet het beheer daarvan in handen hebben.' Zijn verwijt aan de Sowjetunie heeft hij samengevat in een passage uit een artikel van Gregory Maksinov: 'Het proletariaat wordt geleidelijk door de staat tot slavernij gebracht. Het wordt vervormd tot een klasse van bedienden, boven wie zich een nieuwe klasse van voogden heeft verheven, een nieuwe klasse die voornamelijk is geboren uit de schoot der zogenaamde intelligentsia... We bedoelen niet te zeggen dat de bolsjewistische partij met opzet een nieuw klassensysteem wilde scheppen. Maar we zeggen dat zelfs de beste bedoelingen en verlangens onvermijdelijk moeten mislukken tegenover de kwade kanten die eigen zijn aan enig systeem van gecentraliseerde macht... De revolutie wierp

zichzelf in de armen van de oude tiran, de gecentraliseerde macht, die haar levensadem verstikt. Wij [de libertaire socialisten, C.] waren te slecht georganiseerd, te zwak, en aldus hebben wij toegestaan dat dit gebeurde.' Onder de leuze 'Alle macht aan de sowjets' werden de raden van boeren, arbeiders en soldaten tot instrumenten gemaakt van staat en leger, beheerst door één partij.

Blijkt uit zulk een citaat reeds de voorkeur van Chomsky voor het anarchisme, deze kwam tot uiting in hetgeen hij ten aanzien van Bertrand Russell citeerde. 'Anarchisme was voor hem "het uiteindelijke ideaal dat de maatschappij behoorde te benaderen". Voorlopig beschouwde Russell een of andere variant van gildesocialisme als een redelijk vooruitzicht voor de ontwikkelde industriële gemeenschappen, met arbeidersbeheer over de nijverheid, een democratisch parlement dat de samenleving kon vertegenwoordigen, bepaalde beperkte vormen van staatsbeheer, een garantie voor allen inzake hetgeen materieel noodzakelijk is voor een behoorlijk bestaan, en "de organisatie van burgers met speciale belangen in groepen, bestemd om hun autonomie te bewaren met betrekking tot hun interne zaken, bereid zich te verzetten tegen inmenging (zo nodig door stakingen) en sterk genoeg (of uit zichzelf of door hun vermogen een beroep te doen op de openbare sympathie) en in staat met succes weerstand te bieden aan de georganiseerde staatsmachten als de zaak waarvoor ze strijden door vele mensen als rechtvaardig wordt beschouwd".'

Natuurlijk zijn zulke algemene beginselen tamelijk vaag als leidraad voor de praktijk, maar anderzijds bieden ze daaraan een ideologische ondergrond. De bedoelde organisaties zijn in de anarchistische literatuur voornamelijk de commune (gemeente of gemeenschap) die alle mensen, dus alle verbruikers, omvat die te zamen de gemeenschap en haar behoeften vertegenwoordigt; en in de tweede plaats de associaties van producenten, de bedrijfsraden die de ondernemingen niet bezitten, maar ze wel met grote autonomie namens de maatschappij beheren volgens daarvoor aangenomen algemene regelen. Federaties van communes en van bedrijfsraden, met aan de top 'van onderop' gekozen federale congressen (zoals in 1917 in Rusland de opperste sowjet nog was), zouden dan de vroegere staat en het kapitalisme kunnen vervangen. Wat Russell en Chomsky langs wijsgerig-ethische weg

voorstelden kon als ideaal gelden voor een vrijheidlievend-socialistische gemeenschap. En het is een dergelijke filosofie die de vrijwel geliquideerde anarchistische arbeidersbeweging heeft overleefd.

### 3

Omdat Chomsky niet de enige is, die in deze zin een vertegenwoordiger is van een libertair ideaal, willen we nog enige woorden wijden aan Paul Goodman, die minder faam geniet dan zijn landgenoot Chomsky, maar postuum (hij overleed in 1972 op ruim zestigjarige leeftijd) steeds meer aandacht ging trekken. Hij was dichter, romanschrijver, essayist, psycholoog, en een aantal van zijn politieke geschriften, gebundeld in *Drawing the Line* (1977), geeft een goed beeld van zijn activistische karakter. De inleiding van Taylor Stoehr is van betekenis. Hij meent dat de voorstanders van decentralisatie van de macht in feite anarchisten zijn, die de staat willen ontbinden. Maar: 'het probleem van het anarchistisch is dit: hoe de staat af te schaffen zonder de maatschappij te vernietigen? Hoewel sommige anarchisten spreken van revolutie is het niet realistisch in de sociale verhoudingen van moderne superstaten te denken dat een of andere politieke revolutie meer zou doen dan de termen en personen van het machtssysteem veranderen. Hoe kunnen we dan in onze wereld handelen zonder medeplichtigheid aan haar bederf? Is het mogelijk ons bestaan meer in overeenstemming te brengen met onze idealen? Kan ons dagelijks leven ertoe bijdragen een betere wereld voor ons allen te maken?' De namen van Thoreau (voorzitter van civiele ongehoorzaamheid), van Tolstoj (een geweldloze anarchist die wilde uitgaan van evangelische voorschriften) en van Gandhi (overigens een activist die een 'statenbouwer' werd en dus een mislukt voorbeeld genoemd moet worden) dringen zich dan op. Goodman wijdde zich in en na de Tweede Wereldoorlog vooral aan het antimilitarisme en de strijd voor behoud van een natuurlijk milieu. Voor hem was anarchisme geen politiek systeem maar een levenswijze, en dus ook een andere manier van werken, van opvoeden, van seksueel verkeer. In het genoemde boek vindt men drie studies die rechtstreeks het anarchisme betreffen, maar ook

daarin gaat het niet om een uitgewerkt maatschappelijk stelsel, veel meer om een voortdurend streven en experimenteren van vrije persoonlijkheden in vrijwillig gevormde groepen. Goodman ziet overigens in de evolutie van de civilisatie talrijke anarchistische tendensen: in de afschaffing van de slavernij, de emancipatie van de vrouw, de liquidatie van de theocratische staat, de erkenning van de vrijheid van geweten, in de seksuele hervorming. Men zou kunnen zeggen: het voortgaande streven naar autonomie is anarchistisch, een bepaald systeem is dat niet. Hij acht het niet noodzakelijk dat de produktiemiddelen beslist gecollectiviseerd worden, mits iedere enkeling of elke vrijwillige groep over zulke middelen beschikt om in zijn onderhoud te voorzien, en in die zin hervindt men individualistische trekken in zijn opstellen. Opmerkelijk is ook zijn afkeer van het verheerlijken van sociale wrakken. Hij meent ten onrechte, dat Bakoenin veel verwachtte van de schipbreukelingen der maatschappij (werklozen, uitgeworpenen, van de samenleving vervreemde 'outcasts'), terwijl Kropotkin rekende op de creatieve arbeid van geschoolde en ontwikkelde mensen, bekwame boeren en arbeiders, mijnwerkers, architecten, opvoeders, artiesten. En Goodman wil bouwen op de laatste categorie, mits hun strijdwijze zo humaan mogelijk is. 'De guerrilla-strijd is een klassieke anarchistische techniek geweest. Maar aangezien, in het bijzonder in moderne verhoudingen, elk gewelddadig middel ertoe neigt het centralisme en de gezaglievendheid te versterken, zijn anarchisten nu geneigd de schoonheid van de geweldloosheid te erkennen.'

Van een geloof aan een sluitend systeem kan men dus ook bij Goodman niet spreken, wel van de afwijzing van gezag en geweld en van een streven naar bevrijding en vermenschelijking in leven en werken. Aldus wordt anarchisme meer een filosofie en een ethiek, en in mindere mate een politiek.

## Verschijningsvormen van het anarchisme

### I

Zelden heeft de intelligentsia van de Atlantische wereld zulk een belangstelling aan den dag gelegd voor het anarchisme als in de laatste tien jaar. Op velerlei wijzen is men teruggegaan naar de bronnen in het verleden, vooral natuurlijk die van de negentiende eeuw. De verhouding tot het marxisme is met groter objectiviteit beschreven dan voor de oorlog nog mogelijk was. Ontdekt zijn allerlei elementen die ook nu nog toepasselijk en bruikbaar zijn. Toch is er geen sprake van een herleving of uitbreiding van strijdende anarchistische bewegingen: de belangstelling voor de theorie is tamelijk academisch, of een gevolg van de behoefte, andere bestaande en actievere stromingen te voorzien van nieuwe inspirerende drijfveren. In het verleden is dit ook herhaaldelijk gebeurd. De idee van de burgerlijke ongehoorzaamheid van Thoreau (omstreeks 1850 in de Verenigde Staten geformuleerd) was nauw verwant aan de anarchistische stelling dat de burger het recht had de staat zijn dienstbaarheid op te zeggen en de wet te overtreden. De Voorindische nationalist Gandhi benutte de theorie weliswaar om het koloniale gezag af te wentelen, maar hij liet haar weer varen toen het erom ging een eigen soevereine staat India te grondvesten. De predikant Martin Luther King paste de leer toe om gelijkgerechtigdheid voor de negers te verkrijgen, evenwel niet om het staatsgezag op alle andere terreinen in twijfel te trekken. Ongetwijfeld waren de doeleinden (afwenteling van kolonialisme en rassendiscriminatie) ethisch respectabel en sociaal bevrijdend, dus verheugend. Toch zou men, uitgaande van het ideaal van een staatloos socialisme, kunnen spreken van een *reformistisch* gebruik van de theorie. En dit is dan wellicht het hoogst bereikbare: dat het anarchisme werkzaam is in vele andere

bewegingen, zonder nog een autonome politieke kracht van betekenis te kunnen zijn.

Nu is onze tijd zo vervuld van machtige partijen en regeringen, die een democratische, fascistische of marxistische filosofie zeggen te vertegenwoordigen, dat ze dagelijks de oplettendheid vragen van krantelers en televisiekijkers. Het is voornamelijk het onbehagen in deze bestaande structuren dat de begeerte wekt kennis te nemen van andere denkbeelden. Wat nu het socialisme aangaat hebben de twee meest voorhanden zijnde typen velen teleurgesteld. De sociaal-democratie is de linkervleugel geworden (en soms zelfs de behoudende fractie, zoals bleek in de onwil om koloniën te ontvoogden in Frankrijk, Engeland, Nederland, ook bij notoire 'socialisten'!) van de burgerlijke democratie in de ontwikkelde industriële wereld. Aangezien deze samenleving zeer vruchtbaar is geworden wat de bevrediging aangaat van allerlei behoeften, heeft men het systeem zelf op de koop toe genomen: de wanstaltige bewapening als een vorm van onmisbare industrie; de uitbating en uitbuiting van arme volkeren en hun bodemrijdommen; de naar het monopolisme gaande concentratie van bedrijven en de accumulatie van kapitalen in handen van een nieuwe oligarchie; de wreedheid en agressiviteit, die samengaat met de angst zulke voorrechten te verliezen; en de toenemende neurose.

Aan de andere kant heeft het staatsocialisme, dat onder de naam van communisme weliswaar de particuliere eigendom van de produktiemiddelen grotendeels heeft opgeheven, vele vragen opgeworpen. Het gevoel van bedreigd-zijn moge sommige uitwassen van dictatoriale aard verklaren, de dwingende macht van de bureaucratie en de technocratie, hun angst voor een grotere vrijheid van meningsuiting hebben duidelijk gemaakt, dat ook in zulk een systeem de volkssoevereiniteit niet tot uitdrukking komt. Bovendien bleken er herhaaldelijk – het ergst onder Stalin – vormen van tirannie mogelijk, terwijl het systeem die juist had willen uitsluiten. En een persoonsverheerlijking, die moeilijk te rijmen viel met de beginselen van volksmacht en van 'dictatuur van het proletariaat', veeleer met een exclusieve autoriteit van een monopolistische partij en regering. Wanneer de exploitatie van de voorname produktiemiddelen ontnomen wordt aan particuliere on-



dernemers rijst de vraag, welke organen van het werkende volk er de controle over zullen uitoefenen. Daarvoor vond het 'communisme' geen bevredigende oplossing.

Vandaar de aandacht voor een theorie die socialistisch wil zijn, zonder dat de gemeenschap wordt vertegenwoordigd door de supermacht van een staat. Zulk een samenleving zou veelvormig moeten zijn, met gespreide en gedecentraliseerde macht, grote vrijheden voor minderheden, een federatieve structuur. Zo komt men terecht bij het libertaire socialisme, het vrijheidlievende communisme, het anarcho-syndicalisme. Aan de vraag naar informatie daarover is nu behoorlijk voldaan, zij het dat steeds in één of twee boeken de hoofdzaken van de theorie en haar geschiedenis behoorden te worden samengevat. Want bereidheid om er nog eens bibliotheken vol over te lezen, is ook nu nog schaars. De oorzaak is duidelijk: nergens bestaat er een min of meer duurzaam voorbeeld van zulk een vrije samenleving, en de historie van het anarchisme is tot nu toe de geschiedenis van een reeks van nederlagen. De experimenten zijn niet gelukt. En afgezien van de zeer ongunstige omstandigheden (die voor het doorvoeren van revoluties overigens altijd zeer moeilijk zijn) is het probleem van de macht onopgelost: het probleem hoe machtsvorming voor offensieve doeleinden, eventueel voor een guerrilla of burgeroorlog, toch de voorwaarden kan redden om die macht later (na de overwinning, en wanneer dan?) te verspreiden over autonome, federaal verbonden deelgemeenschappen. *Het ideaal van het anarchisme is zeer revolutionair. Maar het is de vraag, of het door een revolutie verwerkelijkt kan worden.* Tenminste als zo'n omwenteling slechts kan worden doorgevoerd met macht en geweld. Kortom: de meeste boeken vatten ontzaglijk veel samen in een beperkt bestek, omdat de markt nu ook weer niet onbegrensd is, zonder zulke vragen te kunnen beantwoorden.

Daarvan uitgaande is vooral het boek van George Woodcock<sup>1</sup> leerzaam te noemen. Hij ontkomt niet aan het aantrekkelijke systematiseren: Godwin als man van de rede, Stirner als egoïst, Proudhon als paradoxist en dialecticus, Bakoenin als de geest der destructie, Kropotkin als vorser en ontdekker van een natuurlijke moraal, Tolstoi als profeet. Maar de essays met hun portretten verschaffen veel kennis. Zo ook de beschrijving der bewegingen

in de tijd van de Eerste Internationale (waarin tot 1872 de anarchisten een overwegende invloed hadden) in Europese en andere landen, het relaas van hun optreden in 1848, de Parijse Commune van 1871, de Russische revolutie en de Spaanse burgeroorlog. Men moet daarnaast noemen het werk van James Joll,<sup>2</sup> dat meer beschouwend en essayistisch is. En vooral dat van Daniel Guérin,<sup>3</sup> die over een grote feitelijke kennis beschikt. Toen ik in 1969 daaraan een geschrift toevoegde<sup>4</sup> was het mijn bedoeling uit te gaan van het feit dat in rebelse stromingen van arbeiders en studenten, voornamelijk beheerst door de theorieën van het marxisme, in de periode van 1965 tot 1968 weer vele elementen uit het anarchisme naar voren traden, zoals bij Dutschke, Cohn-Bendit, zelfs in het werk van Marcuse. Afgezien van een korte samenvatting van de ideeën der voornaamste 'voorgangers' schonk ik vooral aandacht aan de ideeën die mijns inziens voor de toekomst positief beoordeeld konden worden: de directe democratie (zonder volledige overdracht van bevoegdheden aan afgevaardigden) zoals in de Parijse Commune; de poging vrije sowjets op te bouwen (raden, die zowel de wetgevende, uitvoerende als juridische macht konden uitoefenen) in de Russische revolutie; de collectivisatie in Catalonië tijdens de Spaanse burgeroorlog; de 'reformistische' organisatievormen, of andere 'alternatieve' methoden van samenleven van 'marginale' minderheden; en niet te vergeten de strijdmiddelen van het anarcho-syndicalisme, de 'directe actie' en 'les bras croisés': staking, civiele en militaire ongehoorzaamheid en dienstweigering, bedrijfsbezetting; met als einddoel het socialistische zelfbeheer.

Tot de instructieve overzichten moet men vooral rekenen de bloemlezing met toelichting, die onder redactie van L. Horowitz is tot stand gekomen.<sup>5</sup> Weliswaar vindt men hier een aantal vrijheidlievende auteurs die in eigenlijke zin geen anarchisten zijn (zoals Denis Diderot, of Albert Camus), en zelfs fragmenten van schrijvers die het beslist niet waren (zoals Dostojewski), maar alle teksten zijn de moeite waard, evenals de inleiding. Wat er nog over is van anarchistische bewegingen is grotendeels samengevat in de bundel essays die David E. Apter en James Joll hebben verzameld.<sup>6</sup> Natuurlijk wordt daarin veel aandacht geschonken aan de studentenstromingen, zoals in Berlijn en Parijs, terwijl Rudolf

de Jong wat Nederland betreft met name de provo's en kabouters noemt. Geciteerd wordt overigens hier Horowitz met dit oordeel: 'Maar anarchisme als een sociale beweging is niet in staat geweest uit zijn as te herrijzen. In deze zin moet men instemmen met recente historici van het anarchisme, die van zijn herleving geen sporen vinden, behalve in het uitgebreide rijk der ideeën.'

2

Dit wordt overigens merkwaardig bevestigd door het kleine boekje van Robert Paul Wolff, die geen enkele theoreticus noemt van het sociale of individualistische anarchisme – noch dus Bakoenin, noch Stirner – maar die wel uitvoerig ingaat op denkbeelden van Rousseau (inzake de 'algemene wil', die eventueel een 'dictatuur der meerderheid' zou kunnen worden) en Locke. Bij Rousseau vindt men aan de ene kant, dat het volk er goed aan doet zijn macht niet aan afgevaardigden af te staan en te 'delegeren'. Met graagte heeft bij voorbeeld Domela Nieuwenhuis zulke passages geciteerd. Aan de andere kant wordt de volkssoevereiniteit geacht te berusten op een algemene wil, die hier een autoritaire mythe dreigt te worden. Wolff echter stelt de vrijwilligheid van overeenkomsten zo hoog, dat hij geen 'legitieme staat' kent. Hij vraagt zich af of er geen alternatieve methoden zijn om 'een vereist peil van sociale coördinatie te verwezenlijken' buiten de staat om. De mogelijkheid wordt geopperd om de staatsmacht zo afhankelijk te maken van de wil der bevolking, dat ze ophoudt dwingend te zijn. 'Ik persoonlijk zou me zeer veilig voelen in een Amerika, waarvan de soldaten vrij zouden zijn te kiezen wanneer en waarvoor ze zouden vechten.' En wat de economie aangaat: 'Alleen uiterste economische decentralisatie zou het soort van vrijwillige economische coördinatie veroorloven, dat overeen zou komen met de idealen van anarchisme en welvaart.' De auteur eindigt aldus: 'Deze opmerkingen zijn ver verwijderd van een samenhangend ontwerp ener anarchistische maatschappij, maar ze mogen ertoe dienen het ideaal een beetje minder te doen lijken op een zuivere fantasie van een utopische politieke filosofie.'<sup>7</sup> Wijsgerig blijft de verhandeling niettemin wel allereerst. Allicht geldt dit voor de studie van Edgar Wind<sup>8</sup> over de verhouding van de kunst

tot de vrijheid, die nodig is om de realiteit artistiek te herscheppen. In verscheidene van de reeds genoemde werken wordt trouwens aandacht geschonken aan de sympathie van kunstenaars voor het anarchisme, met name in Frankrijk. In een studie over Henry Miller heeft ook Walter Schmiele<sup>9</sup> erop gewezen, welke invloeden deze schrijver heeft ondergaan van de Amerikaanse (uit Rusland geëmigreerde) anarchiste Emma Goldman.

Het verbaast niet dat in ontelbare religieuze en wijsgerige tijdschriften aandacht wordt besteed aan het anarchisme. In ons land bij voorbeeld in *Voorlopig* (november 1971) en in *Wijsgerig Perspectief* (nummer 6, 1972/73), waarin de verhouding van het vrijheidlievend socialisme tot de godsdienst, de moraal, het onderwijs, het zelfbeheer, de milieuzuivering enzovoort worden besproken. De naam van Rousseau kan hier weer op een andere wijze te berde worden gebracht, namelijk wegens zijn cultuurpessimisme en zijn verlangen terug te keren naar natuurlijker relaties van de mens tot zijn omgeving. Op velerlei wijzen speelt het begrip 'natuur' een rol in de anarchistische wijsbegeerte. De natuur van de mensen staat hun toe – als ze niet geperverteerd is – op grond van onbedorven driften en instincten samen te leven in een behoorlijke vrijheid, met erkenning van de noodzaak van dezelfde vrijheid voor ieder ander; de ethiek van het wederkerig hulpbetoon (Kropotkin) wortelt in de aard der mensen, zelfs in het wezen van bepaalde in gezelligheid levende dieren; stad en industrie (aldus vooral Tolstoi) hebben niet alleen het natuurlijke leefmilieu gevaarlijk aangetast, ook de slavernij van de mensen verhoogd, door hun afhankelijkheid van de mechanische arbeid en hun opgedreven behoeften; alternatieve gemeenschappen, produktiemethoden en levenswijzen zijn derhalve nodig om de lichamelijke en psychische gezondheid te redden. Het is op dit terrein dat de provo's en kabouters in ons land zeer actief zijn geweest.<sup>10</sup>

Het betreft hier de reeds gesignaleerde neiging en behoefte om zonder te denken aan een (waarschijnlijk gewelddadige) sociale revolutie, allerlei elementen van het anarchisme in te voeren binnen het kader van een grondig hervormde burgerlijke democratie, waarin ruimte zou zijn voor meer individuele vrijheden om inzake huwelijk, opvoeding, arbeid en levensgemeenschappen eigen,

niet-conventionele wegen te gaan. In zulk een sfeer kan men ook Noam Chomsky plaatsen,<sup>11</sup> die moedig in het voetspoor is getreden van Bertrand Russell wat het bestrijden aangaat van militarisme, dictatuur, autoritaire wreedheden, imperialisme, kolonisatie en monopolisatie, overal waar zich die voordoen: in Vietnam, Zwart Afrika, Latijns-Amerika, de Verenigde Staten, de Sowjetunie. Hij citeert met kennelijke instemming (zoals uit andere publikaties blijkt) deze woorden van Bertrand Russell: 'Anarchisme is het uiteindelijke ideaal, dat de maatschappij behoort te benaderen.'

Een aparte sfeer treft men aan in het boek *Anarchie in actie* (London 1973; vertaling 1975) van Colin Ward, die ook meewerkte aan de bundel essays, verzameld door Frans Boenders onder de naam *De volle vrijheid* (Brussel 1976) met portretten van de grote anarchisten.

Opgemerkt moet overigens worden dat soms in het 'rijk der ideeën' een aanzienlijke onbekendheid valt waar te nemen met anarchistische publikaties. Het valt bij voorbeeld op bij Herbert Marcuse. In diens *Reason and Revolution* (1941) wordt het woord 'anarchie' gebruikt in de zin van ordeloosheid, onder andere in een citaat: 'Internationale anarchie is het gevolg van nationale soevereiniteit,' terwijl eraan wordt herinnerd dat volgens Hegel de staten dat soort anarchie verwekken, doordat ze niet ondergeschikt zijn aan enig recht of aan een hen overkoepelende moraal. Het andere begrip anarchie wordt betrekkelijk terloops genoemd, als wordt verwezen naar *Système des contradictions économiques* van Proudhon, die juist de anarchie – als bron van vrijwillige samenwerking – de 'moeder der orde' noemde. Het thema van de staat en de revolutie is door geen wijsgerige school zo veelvuldig behandeld als door de gevarieerde anarchistische denkwijze. Ook in zijn *Eros and Civilization* (1968) worden door Marcuse typische onderwerpen van het libertaire socialisme genoemd, zonder dat naar deze bronnen wordt verwezen. Het positieve aanvaarden van de lijfelijke lusten, tegenover de christelijke onthoudingstheorieën, is in het overwegend atheïstische anarchisme sterk op de voorgrond gesteld, en zo dus ook de leuze 'Eros tegen de dood!', die Marcuse aanheft. Het stopzetten van de produktie van overbodige en schadelijke artikelen was een oud anarchistisch

ideaal van 'verantwoordelijk produceren', en zo natuurlijk ook het staken van de voortbrenging van vernietigingsmiddelen. Daaraan verwant is wat Marcuse noemt de idee van 'een mens met een gerust geweten, die het leven tot doel op zichzelf zou kunnen maken, die zonder angst en in vreugde zou kunnen bestaan'. Evenmin gaat Jürgen Habermas terug tot de voor de hand liggende libertaire bronnen als hij in een polemiek<sup>12</sup> schrijft: 'Geweld kan slechts in die mate legitiem *gewild* zijn en bevrijdend werkzaam worden, als het wordt afgedwongen door het drukkende geweld van een situatie, die algemeen als ondraaglijk in het bewustzijn wordt ervaren'. Juist in de theorie van het anarchisme wordt de *revolutie* slechts gerechtvaardigd, indien zij tevens een *devolutie* is, een afwentelen van gezag en geweld.

Nog een voorbeeld van geringe bekendheid met de anarchistische literatuur levert de verhandeling van C.J.M. Schuyt<sup>13</sup> over de burgerlijke ongehoorzaamheid, die een der hoekstenen is van de libertaire theorieën. Er worden naar verhouding heel weinig anarchistische bronnen genoemd. En welk een rol heeft het ideaal van staatloos socialisme niet gespeeld in het propageren van stakingen, dienstweigering, belastingweigering, het lijdelijk verzet! Men kan echter zulk een afwezigheid van een verwachte bronvermelding ook wel weer verklaren uit het ontbreken van hedendaagse libertaire politieke bewegingen van enige betekenis.

### 3

Aan de andere kant is het begrijpelijk dat auteurs van werken over schilderachtige historische figuren en 'romantische' stromingen dieper zijn doorgedrongen in de vrijheidlievende bewegingen. Dit gebied is nog lang niet uitgeput. Vrijwel geen enkele propagandist voor het anarchisme is buiten gevangnissen of ballingsoorden gebleven; uit vreedzame milieus zijn 'terroristen' voortgekomen die hun 'oorlog met de maatschappij' individueel wilden uitvechten; men vond onder de uitdagende individualisten – zoals Libertad – verwoede vijanden van democratie, voor zover deze beduidt dat de meerderheid haar beslissingen zou mogen opleggen aan dissidente minderheden; de 'autobandieten' van de 'bande à Bonnot' vervielen tot criminaliteit en doodslag, nadat ze

eenmaal hadden besloten het offensief te openen tegen de militaire, autoritaire en kapitalistische orde... voor hen de hoogste wanorde; uit de kringen van Emile Armand kwamen de theorieën over afschaffing van het huwelijk als duurzame sociale band en als economisch contract, om te worden vervangen door desnoods tijdelijke, maar altijd vrijwillige relaties van erotische kameraadschap en sociale verbondenheid zonder dwang. Welk een braakliggend terrein!

Daarbij komen de overdrijvingen. In sommige werken wordt veel aandacht geschonken aan Max Stirner en zijn extreme individualisme. Hij opponeerde tegen de autoritaire, bureaucratistische en militaire Pruisische staat uit de dagen van Hegel, en nam uitdagend het standpunt in dat er geen enkele rechtsbasis is om de enkeling en zijn natuurlijke vermogens ('Der Einzige und sein Eigentum') te dwingen tot gehoorzaamheid en staatsslavernij. 'Mij gaat niets boven Mij' en 'Ik heb mijn zaak op niets gesteld' zijn bekende leuzen uit zijn wijsgerige verhandeling. Nu is echter *dit* individualisme onbruikbaar als grondslag van een theorie over de socialistische samenleving, omdat daarin de *gemeenschappelijke* krachten en behoeften gebundeld behoren te worden. Wat 'einzig' is, *moet* juist als zuiver persoonlijke eigenaardigheid buiten beschouwing blijven in akkoorden over samenwerking op terreinen, waarop gezamenlijke inspanningen en vormen van arbeidsverdeling allen binden. Het kan dus niet zo zijn, dat het egoïsme van Stirner een der grondslagen is van het sociaal-anarchisme. En in zoverre heeft Henri Arvon<sup>14</sup> in zijn populair bedoeld boekje in de serie 'Que sais-je?' ongelijk, als hij Stirner zo naar voren brengt. Dit zou nog wel redelijk zijn geweest, als hij er de nadruk op had gelegd dat deze 'enkeling' ook wel degelijk de noodzaak van gebondenheid en van akkoorden erkent, als hij die beperking van zijn vrijheid aanvaardt om met anderen macht te vormen en de bevrediging van behoeften te vergemakkelijken. Dan spreekt hij over 'een verbond van egoïsten', en zulk een verbond is ook in de liefde de band tussen twee mensen die elkaar 'verbruiken' tot wederzijdse vreugde. Nog meer wordt Stirner bij het sociaal-anarchisme betrokken, als hij zich duidelijk wendt tot het proletariaat en dit opwekt veel egoïstischer te zijn ten aanzien van de uitbuiters, die het altruïsme als deugd prediken, ter-

wijl zij zelf super-egoïsten zijn. Dit zijn trouwens ook God, de staat, de kerk, die generlei wederkerigheid kennen en die willekeurige schenders en overtreders zijn van de moraal, die zij zelf aan het volk willen opleggen.

In het libertaire socialisme speelt – naast de afwijzing van het gezag, dat ook Stirner hekelde – het beginsel van de federatie, dus van de gebondenheid, een veel grotere rol dan Arvon onderstreept. Het is ook nutteloos te herhalen dat het anarchisme werd aangehangen door ‘kleinburgers’, die hun particuliere belangen wilden verdedigen als zij ‘de gemeenschap wilden reconstrueren op basis van de autonomie van de individuele wil’. Want die wil is natuurlijk weer gedetermineerd, onder andere door sociale verhoudingen en de opvoeding. Wat de ‘kleinburgers’ aangaat: de zelfstandige ambachtslieden en intelligente ‘kleine luiden’ hebben in alle vormen van socialisme in de vorige eeuw een hoofdrol gespeeld... als dit niet geschiedde door theoretici van burgerlijke afkomst! Proudhon was in elk geval zo’n vakman (typograaf) die in staat was een kleine drukkerij te leiden in woelige tijden. En vanwaar had de voorhoede van een analfabeet en verpauperd proletariaat anders kunnen komen dan uit de kringen van de bewuste arbeidersklasse, die ontstond uit de stand van onteigende ambachtslieden, die niet alleen konden lezen en schrijven maar ook cultuur hadden! Hoezeer overigens het anarchisme erin slaagde het authentieke proletariaat te mobiliseren werd bewezen in de Romaanse landen. In Spanje omhelsden agrarische arbeiders van Andalusië en industriële werkers uit Catalonië de theorieën van Proudhon en Bakoenin. In Frankrijk heeft de sterkste vakbond, de CGT, hoewel nu onder min of meer marxistische leiding, haar meest agressieve en succesrijke periode van klassenstrijd gekend in de periode van de anarcho-syndicalistische ideologie. En die is nog niet gestorven: de wekenlange bedrijfsbezettingen en de directe acties uit de meidagen van 1968 waren wapenen uit het oude niet-parlementaire arsenaal.

Om nog een opmerking te maken over Stirner, aan wie P. Spigt een doorwrochte studie wijdde<sup>15</sup>: die komt natuurlijk ook voor in het werk van André Nataf<sup>16</sup> over de ‘anarchistische revolutie’. Het is een merkwaardig boek vol improvisaties, met allerlei opmerkingen en paradoxen van Nataf, naar aanleiding van Stirner,



Bakoenin, Proudhon; in verband met de Parijse Commune (1871), de opstand van de sowjet van Kronstadt (1921) en de Spaanse burgeroorlog. Afgezien van de vaak ingewikkelde en quasi-filosofische beschouwingen is ook het feitenmateriaal onoverzichtelijk geordend, al kan men er natuurlijk evenveel uitspraken in vinden die men kan aanvaarden als die men moet afwijzen. In het werk wordt ook verwezen naar Nietzsche, van wie een citaat de verhandeling zelfs opent: 'Eerst moet men een chaos verwekken voordat men een dansende ster kan baren.' Dat is wel enigszins in overeenstemming met Bakoenins vermaarde regel: 'De drift der vernietiging is tegelijk een scheppende drift.' Maar voorop staat dat in Nietzsche allereerst de individualist wordt gezien, zoals in Stirner. En beider 'nihilisme' komt dan ter sprake. Men vergisse zich echter niet: Nietzsche, ook als hij de staat eens hoont, is een *aristocratische* individualist, en Stirner een man die zich tot het *proletariaat* richt. Stirner wijst de moraal en de godsdienst af in naam van de drang tot zelfhandhaving van degenen die 'in het leven slecht terecht zijn gekomen'. Maar Nietzsche ziet in die schipbreukelingen de verwekkers van een 'slavenmoraal', die hij afwijst in naam van zijn Ueberschensch. Beider nihilisme betreft de bestaande normen, het is niet identiek met de afwijzing van elke regel en van elke gedragscode. Voor beiden is God dood, en moet de mens leven. Maar Stirner wenst recht voor elke kleine mens, die hij opwekt egoïstisch te zijn; terwijl Nietzsche met zijn 'herwaardering van alle waarden' het oog heeft op een nieuwe elite, die hij soms als utopische Ueberschensch, soms als 'de goede Europeaan' ziet. Bij Nietzsche treft men overigens veel mythen aan, zoals de utopie van die nieuwe, hogere mens, die te voorschijn zou kunnen komen – met de macht om de soort te veredelen – uit de 'voornaamste' elementen van de Romaanse, Germaanse, Slavische en joodse leidende kringen.

Kan men het boek van Nataf impressionistisch noemen, dit geldt in niet mindere mate voor dat van Rudolf Krämer-Badoni<sup>17</sup> dat enigszins 'wild' aandoet. Het begint met beschouwingen over anarchistische terreur, dan over de theorie; het maakt een uitstapje naar Mao en zijn culturele revolutie, naar de helden van 1968, om dan weer bij de geschiedenis van de anarchistische bewegingen terug te komen. Bepaald vriendelijk voor de stromingen

van het libertaire socialisme is de auteur niet, maar hij is dat nog minder voor het marxisme en hij ziet in het anarchisme toch wel een tegenwicht tegen het communisme. 'De rekening is opnieuw geopend: in de ganse wereld vormen zich opnieuw anarchistische en anarchiserende bewegingen in verzet tegen het staatskapitalisme, tegen de Lenins, Stalins, Chroestsjows, Brezjnevs... en ze zullen onder bepaalde omstandigheden een sterke bondgenoot vinden in Mao.' Dit laatste bewijst de emotionele aard van het boek. De auteur is overigens een groot voorstander van de burgerlijke democratie: 'Ik ben van mening dat de economische en politieke vrijheid der enkelingen zich binnen onze – in transformatie zijnde – samenleving eerder laat verwerkelijken dan in het versteende bolsjewistische autoritaire systeem.' Maar er zijn ook andere vergelijkingen denkbaar dan met het bolsjewisme, dat overigens steeds minder een uitdaging vormt voor de burgerlijke democratie. Wat de opvoeding in communes aangaat – ook in het vrije socialisme vaak aanbevolen – onderschrijft hij: 'De "burgerlijke" opvoeding bestaat niet daarin, dat men het kind het "bezitten" aanleert, maar daarin dat men het vroegtijdig leert om dingen met anderen te delen... Wendt men het in de communes voorkomende opvoedingsrecept consequent aan, dan zal men via een ont-individualisering waarschijnlijk juist bereiken, wat men eigenlijk probeerde te vermijden: namelijk de gemakkelijk manipuleerbare mens.' De auteur ziet in de commune niet een middel tot anti-autoritaire opvoeding, maar tot opvoeding in een gemeenschapspatroon, waarin de persoonlijkheid juist verloren gaat, omdat er geen echt persoonlijke relaties meer zouden blijven bestaan.

Geconcentreerd op portretten van personen is het boek van J. F. Wittkop<sup>18</sup> over degenen die strijden 'onder het zwarte vaandel'. Gezien de veelheid van schetsen en de betrekkelijke beknoptheid van de schilderingen kreeg het geheel iets encyclopedisch, waarbij vaak een zekere willekeur in de keuze van het materiaal niet kan uitblijven. Overigens zijn de teksten over 'Aktionen und Gestalten' met sympathie geschreven. In ons land publiceerde A. C. J. Vrankrijker een overwegend anekdotische geschiedenis over de tijd van Domela Nieuwenhuis, de vorming van kolonies en produktieve associaties zoals Walden van Frederik van Eeden,

met veel materiaal uit Amsterdam en het Gooi, in de trant van het feuilleton. Een aantal algemene oordelen over anarchisten en bepaalde formuleringen zijn uit de pen gevloeid van een amateur, en dit hier beschreven vreemde en overwegend vreedzame wereldje – stellig interessant – was toch in de internationale anarchistische beweging wel ‘marginaal’.<sup>19</sup> Veel degelijker is het boek van Hans Ramaer, en dat van Arthur Lehning (*Bakoenin*).

#### 4

Duitsland en Spanje zijn twee landen waarin het anarchisme nauwelijks meer kon bestaan. Maar het verschil is, dat het in Duitsland nooit tot enige omvang kon komen, terwijl het in Spanje een sociaal-politieke macht was van de eerste orde. In de delen van het werk van Bartsch<sup>20</sup> wordt nauwelijks naar een verder verleden verwezen. De studie betreft in Duitsland de jaren van 1945 tot 1965 en voorts van 1965 tot 1973, en die laatste periode is wel arm. Kort na de Eerste Wereldoorlog waren twee bekende anarchisten, Gustav Landauer en Erich Mühsam, betrokken geweest bij de proclamatie van de Beierse Radenrepubliek in het voorjaar van 1919. Daarvoor heeft Tankred Dorst een bloemlezing en een toneelstuk samengesteld, en deze bundel documenten is wel uniek te noemen.<sup>21</sup>

Landauer kwam om in deze tijd, toen zich ook de eerste verschijnselen van nationaal-socialisme openbaarden. Erich Mühsam redde zijn leven, totdat hij door de nazi's in 1933 werd gearresteerd en het jaar daarop in een concentratiekamp werd vermoord. Zijn vrouw Zensl week uit naar de Sowjetunie in de verschrikkelijke jaren van Stalins schrikbewind en haar lot is ten dele in het duister gebleven. Hoewel zij communistische verklaringen en protesten heeft ondertekend heeft zij van 1936 tot 1947 in Russische gevangnissen en Siberische ballingschap vertoefd. Zij stierf in 1962 in de DDR.

In datgene wat er nog over was van de anarchistische beweging in Duitsland hadden na de laatste oorlog twee gevoelens de overhand: haat jegens het nationaal-socialisme en grote afkeer van het bolsjewisme. De enige man van internationaal formaat was Rudolf Rocker, die tijdelijk uit Amerika terugkwam (hij stierf in

1958) om te proberen aan te knopen bij de gedachte van de Europese federatie van volkeren, waarbinnen dan de gemeentelijke autonomie de basis moest leveren voor een vrijheidlievend socialisme. Uit de emigratie kwam ook Helmut Rüdiger, een anarcho-syndicalist van internationaal aanzien, en men hoopte nog in staat te zijn een beweging van omstreeks vijftienduizend geestverwanten te organiseren. Dit viel erg tegen. De kleine groepjes die overbleven hielden – meestal op basis van geweldloosheid – met bescheiden blaadjes en bijeenkomsten ideeën levend die binnen de burgerlijke democratie nog wel mogelijkheden hadden: idealen van federalisme, vrije opvoeding, mensenrechten. De weinigen die probeerden in de DDR hun idealen te verkondigen, maakten kennis met de tirannieke kanten van het Ulbricht-regime: hun centrum in Zwickau stortte ineen, een aantal propagandisten kwam in strafkampen terecht. Onder zulke omstandigheden had het voor Duitsers weinig zin de burgerlijke democratie van de Bondsrepubliek in het bijzonder aan te vallen!

Een nieuwe impuls kreeg het anarchisme – maar dan van enigszins andere aard dan het klassieke – in de propaganda van Dutschke en Cohn-Bendit, die beiden de beste elementen uit marxisme en vrij socialisme probeerden te verzoenen. De term ‘anarcho-marxisme’ kwam niet alleen in Frankrijk voor. De jongeren, die nieuwe wegen zochten, toonden niet zoveel belangstelling voor het oude traditionele anarchisme. Dat bleek op het congres te Carrara waar in het bewogen jaar 1968 veel meningsverschil tot uiting kwam.

Günter Bartsch, die ijverig reeksen van stencils en klein materiaal heeft verzameld, staat niet stil bij de Baader-Meinhof-groep, die door de tegenstanders anarchistisch wordt genoemd wegens haar aanslagen en overvallen. De kleine ‘stoottroep’ is kennelijk niet traditioneel anarchistisch, evenmin als bij voorbeeld de Tupamaros in Zuid-Amerika. Maar het zou van belang zijn te weten in hoeverre hun staatsvijandige ‘oorlogsdaden’ iets gemeen hebben met bij voorbeeld het bakoenisme. Dit verband werd ook gezien tussen het optreden van Che Guevara en dat van Spaanse anarchisten. Beide thema’s: de ideologie van de Baader-Meinhof-groep en de theorie van de guerrilla in het licht van het anarchisme zijn nog hangende onderwerpen. Wat de guerrilla be-

treft, in Zuid-Amerika hebben we wel een aanwijzing van anarchistische invloeden. De uit Spanje uitgeweken anarchist Abraham Guillén zocht in Argentinië naar een soort synthese met marxistische denkbeelden, en hij heeft theorieën ontworpen over de guerrilla die in Uruguay onder de Tupamaros bekend waren.<sup>22</sup> Guillén distantieerde zich echter van de Tupamaros omdat die volgens hem het contact met de arbeidersklasse verwaarloosden.

Wat Spanje aangaat is de laatste tien jaar de literatuur over het anarchisme overstelpend geweest, grotendeels echter van historische aard, en houdt ze zich veel minder bezig met de theorie en strategie van de toekomst. Gesprekken daarover vinden echter in Spanje – waarin een jonge generatie het anarcho-syndicalisme herontdekt heeft – rijkelijk plaats. Wat literatuur van de laatste tijd aangaat kan men raadplegen de uitstekende studie van Piet Eimers<sup>23</sup> over de Spaanse burgeroorlog, en de bundel lezingen over hetzelfde onderwerp die gehouden zijn in Leiden.<sup>24</sup> Hoe fascinerend het Spaanse drama blijft wordt bewezen door de historische roman die Enzensberger wijdde aan leven en dood van de held van de anarchistische militie Durruti,<sup>25</sup> een inspirerende aanvoerder, die echter verward raakte in de onopgeloste problematiek van vrijheid, macht en geweld, en die ten slotte bij zijn samenwerking met de strijdkrachten van de staat zijn ideologische basis verloor. Hij is in november 1936 gedood door een verraderlijk schot in de rug, aan het front van Madrid. Het kan geweest zijn door de vijfde colonne van Franco, de communisten of... door anarchisten in verzet tegen zijn leiding. De beste historische verhandeling over leven en dood van Buenaventura Durruti is de uitvoerige studie van Abel Paz<sup>26</sup> die in dezen niet gelooft aan anarchistische schuld, en veeleer de communisten van de moord verdenkt.

Een half jaar later hebben de bolsjewiki de aanval geopend op de anarchisten in Catalonië en geholpen hen te verwijderen uit alle leidende posities in geheel Spanje. In dit licht had Durruti hun in de weg kunnen staan. Het is alles van een weergaloze dramatiek, en voor de anarchisten was Spanje het toneel van een uiterst bloedig avontuur. Een van de beste en uitstekend gedocumenteerde recente werken over hun strijd in de republiek is het boek van César M. Lorenzo.<sup>27</sup> Vermeld moet worden de boeiende

reportage van Herbert L. Matthews<sup>28</sup> over de burgeroorlog, zij het niet in het bijzonder over de anarchisten. Matthews was verslaggever geweest in Ethiopië toen dit door Mussolini werd aangevallen, dan in Spanje, voorts op verscheidene fronten van de Tweede Wereldoorlog. En later maakte hij naam door de eerste publikaties over de guerrilla in Cuba, waar hij in verbinding stond met Fidel Castro. In zijn werk over Spanje vermeldt hij veel over de Amerikaanse brigade, die de republiek hielp verdedigen, over de pro-Franco-houding van de Amerikaanse ondernemingen, en de 'neutraliteit' van de regering der Verenigde Staten die weigerde toestemming te geven (en dat nog wel onder het presidentschap van Franklin Roosevelt!) tot uitvoer van wapens naar de legale strijdkrachten van de republiek.

## 5

Omdat de verhouding van anarchisten tot communisten nog altijd hachelijk is gebleven – men denke aan het naoorlogse Oost-Duitsland – blijkt onverflauwd de belangstelling voor hun geschillen in het verleden, zoals in Rusland en Spanje. De radengedachte paste het best in de anarchistische zienswijze omtrent 'directe democratie', omtrent de macht van het soevereine volk, vertegenwoordigd door autonome 'associaties van vrije en gelijke producenten'. We weten hoe Lenin, Trotski en Stalin, na zich te hebben aangesloten bij de beweging voor 'Alle macht aan de raden', vervolgens hun regerende monopolistische partij zo machtig hebben gemaakt dat de sowjet slechts een uitvoerend orgaan werd van de partijleiding. Het verzet daartegen van Nestor Machno in de Oekraïne, de klassieke guerrillaleider in de strijd tegen de bezettende Duitsers en Oostenrijkers, evenals tegen de witgardisten, is geleidelijk tot een epos geworden. Omdat Machno weigerde zich te onderschikken aan het gezag van de bolsjewisten, werd zijn groep verstrooid en vernietigd, terwijl hij zelf ziek en verarmd in ballingschap overleed. Even grote aandacht wordt er – bij voorbeeld ook door Cohn-Bendit<sup>29</sup> – geschonken aan de opstand van de sowjet van Kronstadt tegen de partijdictatuur van de bolsjewiki. Wat Spanje aangaat: de tragische meidagen van 1937, de strijd van marxisten (behalve dan van de POUM, die zelf slachtoffer werd) tegen de anarchisten zijn al veelvuldig beschreven.

Intussen zou men toch kunnen denken dat in de Atlantische wereld, buiten het bereik van de traditionele communisten, bij marxisten die nu vrijwel allen los staan van Moskou, deze tegenstellingen van het verleden geen rol meer behoeven te spelen. De zogenaamd communistische regimes hebben niet kunnen verwezenlijken wat toch ook de marxistische 'aartsvader' nog voor ogen stond: een economisch hoog ontwikkelde en democratische vorm van gemeenschappelijk beheer der produktiemiddelen. Ook wanneer er werd gesproken over 'dictatuur van het proletariaat' werd daaronder verstaan het uitoefenen van de macht door een meerderheid van het volk, 'het veroveren van de democratie'. Welnu, daarvoor zou volgens Marx het socialisme moeten voortkomen uit het eindstadium van het kapitalisme dat een talrijk en bewust proletariaat zou kennen.

Maar deze fase van de burgerlijke maatschappij baarde nergens een revolutionaire beweging van betekenis, wel de bevrediging door de Welfare State, de verzorgingsstaat van burgerlijk karakter. De grote revoluties kwamen echter in de semi-feodale en minder ontwikkelde landen, waar de communisten hún verzorgingsstaat schiepen op basis van het staatsocialisme, en (historisch verklaarbaar uit het autoritaire verleden) met een dictatoriaal regime. Noch de westerse sociaal-democratie, noch het Oosteuropese en Aziatische communisme (of dat van Cuba) vertegenwoordigden wat Marx en Engels zich hadden gedacht. Moge het anarchisme een utopie zijn geweest, dan was het marxisme dat niet minder. Als sociale filosofieën van de vorige eeuw, en door die periode in de historie bepaald, kunnen zij het best de nog houdbare elementen (uit beide) leveren voor de toekomst.

Dit zou men denken. De moeilijkheid lijkt evenwel dat de studie van het marxisme onophoudelijk confronteert met de obsessies van Marx en Engels jegens het anarchisme, hun boosaardige aanvallen op Proudhon en Bakoenin, wier denkbeelden aan de marxisten de controle onthielden over de Eerste Internationale. Ook door schrijvers van marxistischen huize (Brupbacher, Mehring, Bernstein) is bewezen, hoe persoonlijk, lasterlijk, hysterisch die campagne tegen de anarchisten geweest is. Een hoogtepunt van rancune heeft Marx bereikt tijdens de Frans-Duitse oorlog. Hij schreef toen (20 juli 1870) dat het wenselijk was dat de Fransen

verslagen zouden worden. Dan zou een Duits rijk worden geschapen, waarin de arbeidersklasse gecentraliseerd kon worden. En ook op het terrein van het socialisme zou dan het overwegende aanzien van de Fransen verdwijnen. 'Het Duitse overwicht zal verder het zwaartepunt van de Westeuropese arbeidersbeweging verleggen van Frankrijk naar Duitsland. En men behoeft maar de beweging in de beide landen van 1866 tot heden te vergelijken om te zien, dat de Duitse arbeidersklasse theoretisch en organisatorisch superieur is aan de Franse. Haar overwicht over de Fransen op het wereldtoneel zou tegelijk het overwicht wezen van onze theorie over die van Proudhon.'

Maar als men zich losmaakt van deze felle controverse van het verleden valt het niet moeilijk te ontdekken hoevele elementen de beide stromingen gemeen hadden. Paul Ansart<sup>30</sup> heeft in zijn studies over Saint-Simon, Marx en Proudhon geschetst wat de Duitse socialist aan de Fransen te danken had. En Jean Barraué,<sup>31</sup> die de actualiteit van het anarchisme sinds 1968 op de voorgrond wil stellen, heeft dit eveneens gedaan. Niet minder Daniel Guérin in zijn boek<sup>32</sup> over de mogelijkheid van een 'libertair marxisme'.

Tot 1844 is Marx een bewonderaar geweest van Proudhon. Aan hem heeft hij allerlei ideeën ontleend: dat de sociale tegenstellingen een gevolg waren van de eigendomsverhoudingen; dat eigendom diefstal was van arbeid van het proletariaat, en de theorie omtrent de 'meerwaarde'; dat nieuwe normen moesten worden gezocht om de arbeid te 'meten', de ruil op een socialistische basis te doen plaatsvinden; dat de staat een instrument is van klasseheerschappij en de verdediger van de eigendom der bourgeoisie; dat het kapitalisme in de evolutie een negatieve factor is geworden, die culturele ontwikkeling verstoort, remt en in haar tegendeel doet verkeren. Kortom: de punten van overeenstemming zijn manifest.

Daarbij komt dan het eerbetoon (dat overigens niet voortvloeit uit zijn direct voorafgaande publikaties) van Marx aan de Parijse Commune in zijn *Bürgerkrieg in Frankreich*. Niet weinige marxisten hebben opgemerkt hoezeer Marx hier een beweging heeft geprezen die geheel gebaseerd was op denkbeelden van Proudhon en Bakoenin, zoals de afwijzing van de centrale staat en het ideaal van 'een federatie van autonome communes'. In 1872 moest in een



nieuwe voorrede van Marx en Engels op het *Communistisch manifest*. een correctie worden aangebracht op de oude tekst. De Commune had bewezen, zo heette het, dat men de burgerlijke staatsmachine niet eenvoudig kon overnemen als instrument van een 'dictatuur van het proletariaat'. In zijn verhandeling over *Het ontstaan van de familie, de eigendom en de staat* (1884) heeft Friedrich Engels nog eens onderstreept, dat de staat zou 'afsterven' nadat de klassen zouden zijn opgeheven. En in 1917 heeft Lenin een buiging gemaakt aan het adres van de Russische anarchisten inzake hun ijveren in en voor de sowjets. In zijn *Staat en revolutie* heeft hij dan nog eens bezworen dat ook de marxisten niet alleen de burgerlijke staat, maar ten slotte ook de staat als zodanig wilden liquideren en (naar de woorden van Engels) wilden bijzetten in het oudheidkundig museum, naast het spinnewiel en de bronzen bijl.

De vraag moest dus steeds sterker worden gesteld, of marxisten en anarchisten, los van de bezwarende erfenissen van het verleden en vrij staand tegenover kapitalistische en zogenaamd communistische regimes, geen gemeenschappelijk platform zouden kunnen vinden. Vooral sinds 1968 is dit probleem actueel. Met name het radencommunisme zou een schakel kunnen vormen. En de heruitgave van een studie over het radencommunisme<sup>33</sup> was dus wel nuttig.

De invloed van 'libertair-marxistische' denkbeelden in Joegoslavië is bekend. Met een beroep op de Commune van Parijs is daar het zelfbestuur ingevoerd over produktiemiddelen van de gemeenschap. Daniel Guérin wijdt er terecht aandacht aan. Het zoeken naar een soort evenwicht tussen het staatsgezag en de macht van de basis heeft geleid tot een reeks van experimenten, die veel meer aandacht verdienen dan ze hebben gekregen. Want voor de theorie van het socialisme zijn de Joegoslavische ervaringen van grote betekenis.

In dit licht is het dan wel teleurstellend dat *Kursbuch 19* (Frankfurt am Main 1969) met zijn kritiek op het anarchisme zo negatief is uitgevallen. Het 'Narzissmus' van het anarchisme; de zogenaamde verklaring van de theorieën van Bakoenin uit de feodale Russische verhoudingen (hij heeft het grootste deel van zijn actieve leven in West-Europa doorgebracht); de afwijzing van het

vertrouwen op boerenopstanden (terwijl nota bene alle grote revoluties, de Russische inbegrepen, in eerste instantie boerenrevoluties zijn geweest!); het 'nihilisme' van de anarchisten of hun 'burgerlijkheid' (hoewel de westerse arbeidersklassen onder grotendeels marxistische leiding tot verburgerlijkte massa's zijn geworden); de eenzijdige analyse van de provo-beweging: dat alles zou men niet verwachten in studies uit deze kringen. Inzake het anarchisme in China weet Joachim Schickel weinig anders te doen dan uit te gaan van Lao-tse, die het 'niet-doen' aanpreest om terug te keren tot de oorspronkelijke en natuurlijke harmonie, waarin hij geloofde. Dat Mao Tse-toeng zelf een jaar lang door het moderne anarchisme beïnvloed is geworden; en welke gevolgen dit kan hebben gehad voor zijn opvattingen inzake de boerenrevolutie en de guerrilla op het platteland: zulke problemen zijn onbesproken gebleven.

Als men een gedeelte van de publikaties raadpleegt die de laatste jaren zijn gewijd aan het anarchisme, is het duidelijk dat deze variatie van het socialisme in toenemende mate de gemoederen bezighoudt. Het had geen zin te noteren wat er aan zulke geschriften te verbeteren zou zijn inzake jaartallen, formuleringen, de essentie van bepaalde beschouwingen enzovoort, omdat geen enkel boek foutloos verschijnt. Men kan zich ook amuseren met de literaire sensatiezucht van emotionele ontdekkers, zoals Krämer-Badoni, die zulke mooie titels heeft gevonden als: *Bakunin oder Der revolutionäre Eros*; *Kropotkin, der stille Desperado* en dergelijke, en die graag lang stilstaat bij de 'terroristen'. Het meest positieve element in een aantal van de genoemde publikaties is – zo meen ik – tweeledig. Aan de ene kant betreft het de mogelijkheden om vrijheidlievende idealen toe te passen op de terreinen van zelfbeheer, autonomie der samenstellende delen, opvoeding, huwelijksverhoudingen, eerbied voor een levensstijl van kleine minderheden en dergelijke. Aan de andere kant is daar het streven merkbaar, om los te komen van marxistische en anarchistische utopieën, van tegenstellingen uit het verleden en van dienstbaarheid jegens bestaande regimes, of die nu burgerlijk-democratisch of autoritair-communistisch heten. En een enigszins bruikbare synthese na te streven als theorie van een socialisme der toekomst. Maar zulk een ontwikkeling staat nog in de kinderschoenen.

- 1 George Woodcock, *Anarchism*. London 1962
- 2 James Joll, *The Anarchists*. London 1964
- 3 Daniel Guérin, *L'Anarchisme*. Paris 1965; vertaling 1970
- 4 A. L. Constandse, *Anarchisme van de daad*. Den Haag 1969
- 5 L. Horowitz, *The Anarchists*. New York 1964
- 6 David E. Apter and James Joll, *Anarchism Today*. London 1971
- 7 Robert Paul Wolff, *In Defense of Anarchism*. London 1970
- 8 Edgar Wind, *Art and Anarchy*. New York 1964
- 9 Walter Schmiele, *Henry Miller*. Reinbek 1961
- 10 Roel van Duyn, *Het witte gevaar*. Amsterdam 1967  
 —, *De boodschap van een wijze kabouter*. Amsterdam 1969  
 —, *Schuldbekentenis van een ambassadeur*. Amsterdam 1969  
 —, *Anti-autoritaire aantekeningen*. Schiedam 1971  
 —, *De paniekzaaier*. Amsterdam 1971  
 Voorts F. E. Frenkel e.a., *Provo*. Amsterdam 1966, en H. Verploeg, *Peter Kropotkin*. Amsterdam 1972
- 11 Noam Chomsky, *Problems of Knowledge and Freedom*. London 1972; vertaling 1973
- 12 Jürgen Habermas, *Antworten auf Herbert Marcuse*. Frankfurt am Main 1968
- 13 C. J. M. Schuyt, *Recht, orde en burgerlijke ongehoorzaamheid*. Rotterdam 1972
- 14 Henri Arvon, *L'Anarchisme*. Paris 1971
- 15 P. Spigt, 'Max Stirner', *Rekenschap*, maart 1971
- 16 André Nataf, *La révolution anarchiste*. Paris 1968
- 17 Rudolf Krämer-Badoni, *Anarchismus*. Wien 1970
- 18 J. F. Wittkop, *Unter der schwarzen Fahne*. Frankfurt am Main 1973
- 19 A. C. J. Vrankrijker, *Onze anarchisten en utopisten*. Bussum 1972 Hans Ramaer, *De piramide der tirannie*. Amsterdam 1977
- 20 Günter Bartsch, *Anarchismus in Deutschland*. Hannover 1972-73
- 21 Tankred Dorst und Helmut Neubauer, *Die Münchener Räterepublik*. Frankfurt am Main 1966
- 22 D. C. Hodges, *Philosophy of the Urban Guerrilla: the Revolutionary Writings of Abraham Guillén*. New York 1973
- 23 Piet Eimers, *Anarchisten en marxisten in de Spaanse burgeroorlog*. Driebergen 1973
- 24 Studium Generale, *De Spaanse burgeroorlog en zijn gevolgen*. Leiden 1973
- 25 H. M. Enzensberger, *Der kurze Sommer der Anarchie*. Frankfurt am Main 1972; vertaling 1973
- 26 Abel Paz, *Durruti: le peuple en armes*. Paris 1972
- 27 César M. Lorenzo, *Les anarchistes espagnols et le pouvoir*. Paris 1969
- 28 Herbert L. Matthews, *Half of Spain Died*. New York 1973
- 29 D. Cohn-Bendit, *Le gauchisme*. Paris 1968
- 30 Paul Ansart, *Marx et l'anarchisme*. Paris 1969
- 31 Jean Barraué, *L'anarchisme aujourd'hui*. Paris 1970
- 32 D. Guérin, *Pour un marxisme libertaire*. Paris 1969
- 33 Manifesten, *Het radencommunisme*. Den Haag z.j.

## Een gezagloze wetenschap

### I

In de vorige eeuw, toen de evolutietheorie steeds meer aanhang verwierf, heeft de gedachte van ontwikkeling der samenleving van lagere naar hogere fasen veel aanhang gewonnen. Het lag voor de hand dat Marx en Engels op grond van de natuurwetenschap meenden dat ze ook inzake de maatschappij zulk een evolutie konden voorspellen. Ze waanden zichzelf in het bezit van de juiste kennis omtrent de toekomst en noemden hun socialisme 'wetenschappelijk'. Daaraan ontleenden ze het recht als gezaghebbende voorhoede te fungeren, en hun aanhangers maakten gretig gebruik van deze theorie om zich op te werpen als autoritaire leiders, als 'verlichte despoten', die de massa's zouden voeren naar de enig mogelijke vorm van samenleving die in de evolutie paste. In wezen was dit quasi-wetenschappelijke socialisme utopisch en het leed schipbreuk op de wereldzee der geschiedenis. In de hoogontwikkelde industriële landen, waar een verpauperd proletariaat volgens Marx de bourgeoisie zou onteigenen, nestelde een tamelijk welvarende klasse van werknemers zich binnen in de kapitalistische maatschappij, en toonde zich solidair met het systeem waarin het van zovele sociale verworvenheden de voordelen genoot. De grote revoluties deden zich voor in semi-feodale of gekoloniseerde landen (Rusland, China, Indo-China, Cuba, Joegoslavië) in gans andere omstandigheden dan door Marx waren geschetst als 'voorwaarden voor het socialisme'. Die voorwaarden (industrialisatie, een ontwikkeld stedenproletariaat) ontbraken, maar de sociale revolutie kwam er wel. De leiders in deze staten beriepen zich rijkelijk op Marx en Engels, maar ze bleken eerder nationalistes dan internationale socialistes, en de conflicten tussen zogenaamd communistische landen (de Sowjetunie

en Joegoslavië of Albanië, de Sowjetunie en China) verwerden zelfs tot een bloedige oorlog tussen China en Vietnam. Het werd een ironische persiflage nog te spreken van de wetenschappelijkheid van het marxisme.

De anarchisten van de vorige eeuw moesten zich intussen rechtvaardigen, als ze dit quasi-wetenschappelijke socialisme niet aanvaardden. Ze hechtten weinig aan voorspellingen, ze onderstreepten de betekenis van de menselijke wil, van het verzet, van de verantwoordelijkheid. En ze wezen de aanspraken van de marxisten op gezaghebbend leiderschap terecht af. Vermaard zijn in dit opzicht de woorden van Bakoenin in zijn *God en de Staat*, waarin hij geleerden het recht ontzegt in naam van hun kennis sociaal gezag uit te oefenen. De menselijke kennis is altijd onvolmaakt, ze groeit nog steeds, ze is geen dogma, en de geleerden zijn niet meer dan studenten. Zouden ze priesters willen zijn dan behoren wij hun aanspraken af te wijzen. Een geleerde die maatschappelijk gezag zou gaan uitoefenen zou verworpen tot een corrupte machtswellusteling. 'Het kenmerk van het privilege en van bevoorrechte posities is dat ze harten en geesten van mensen doden.' Bakoenin wil niet elk gezag ontkennen, dat zich rechtvaardigt door de arbeid: het gezag van de schoenmaker, van de architect, van de specialist. Maar hij erkent geen onfeilbaar overwicht. 'Als ik buig voor het gezag van specialisten, en bereid ben hun voorstellen en hun leiding te aanvaarden voor een bepaalde tijd en in zekere mate, dan doe ik dat alleen omdat niemand mij daartoe verplicht.' Het gaat om vrijwillige aanvaarding van een voorlopig gerechtvaardigde bekwaamheid.

De afwijzing van een nieuwe klasse van deskundigen, van technocraten en bureaucraten, lag dus voor de hand. Maar dat was geen afwijzing van de ervaringswetenschap op zichzelf, wel van haar toepassing door autoritaire bestuurders. Waartoe wordt de kennis aangewend? Voor een belangrijk deel voor de bewapening, voor de onderdrukking, voor de exploitatie: in dat geval past resolute afwijzing van het misbruiken van de wetenschap. De moderne ecologie, de studie van de verhouding tussen mens en milieu, hekelt ook de verkrachting van de natuur door de cultuur, de misvorming van de levensvoorwaarden door de industriële overmacht. Op dit terrein hebben Amerikaanse opposan-

ten de toon aangegeven. Zo bevatte het Engelse tijdschrift *Anarchy* van november 1966 een bijdrage van Lewis Herber over 'Ecology and revolutionary thought', waarin deze anarchist hekelt dat de mens de bronnen van zijn eigen bestaan vergiftigt, en dat de staat met zijn bewapening en zijn macht aan het volk een systeem opdwingt dat door gevaarlijke kunstmatige vindingen het leven dreigt te verwoesten. 'Wat ik probeer te zeggen' – aldus Herber – 'en wat ik niet genoeg kan onderstrepen, is dat de anarchistische idee van een evenwichtige gemeenschap, een directe democratie, een humanistische technologie en een gedecentraliseerde maatschappij (zulke rijke libertaire denkbeelden) niet alleen wenselijk maar ook noodzakelijk zijn. Ze behoren niet alleen tot de grote idealen omtrent de toekomst van de mens, maar ze zijn nu de eerste voorwaarden voor het voortleven van de mensheid.' De Amerikaanse vrijheidlievende denker Murray Bookchin heeft in zijn studie *Ecology and Anarchism* eveneens gezegd, dat de mensheid zich zou moeten ontdoen van het gezag van staat en militarisme, van nijverheid ter wille van de winst, om aan de natuur haar rechten terug te geven en een halt toe te roepen aan de dodende misvorming van het bestaan. Een der middelen daartoe zou zijn 'het streven naar een staatloze, gedecentraliseerde samenleving, gebaseerd op het gemeenschappelijk bezit van produktiemiddelen'. Het menselijke parasitisme is bezig de natuur, en dus ons leefmilieu, uit te putten ten bate van een welvarende minderheid zonder gevoel van verantwoordelijkheid jegens de toekomstige generaties.

Dit alles is echter geen gevolg van vijandigheid jegens de wetenschap als zodanig. Deze kan slechts gedijen in een gezagloos milieu, ze berust op het voortdurende vrije onderzoek, de twijfel en het toetsende experiment. Niets behoeft voor waar te worden gehouden dat niet door onbepaald beproeven standhoudt. De zogenaamde natuurwetten zijn niet van buiten af door enige politieke macht opgedrongen, ze zijn zonder dwang voortgevloeid uit de redelijke bestudering van de feiten. Wat wij 'wetten' noemen zijn ook geen duurzame bevelen omtrent hetgeen we moeten aannemen. Uit de bekende feiten, logisch geordend, zijn conclusies voortgevloeid, niet meer dan hypothesen, veronderstellingen die door experimenten zijn bevestigd, en waar men dus

praktisch mee kan werken. Maar iedereen weet dat ze slechts een betrekkelijke geldigheid hebben: ze zijn objectief, dus algemeen geldend, voor de stand van de kennis in een bepaalde periode. En de betrekkelijkheid blijkt uit het aantal uitzonderingen, uit de gevallen die niet onder de 'wet' vallen. Zij dwingen ook tot verder onderzoek en tot wijziging (verbetering) van de 'wet'. Dit proces gaat eeuwig door, nooit is een wereldbeeld voltooid en absoluut. Ware dit zo, dan zou de wetenschap vervallen in de dogmatiek van tirannieke kerken. Maar ze kent geen ketterij die strafbaar zou zijn: alles mag onderzocht en betwijfeld worden. De totale werkelijkheid is veel gecompliceerder en rijker dan het beeld dat wij ons daarvan in een bepaald stadium vormen. De zogenaamde natuurwet is een voorlopige abstractie, die ons tijdelijk bevredigt en waarmee we praktisch opbouwend kunnen werken. Vandaar de voortdurende evolutie in het wetenschappelijk denken, dat steeds onderworpen blijft aan... de rede.

Wat nu deze rede aangaat, zij is een objectief, algemeen menselijk instrument, voor allen dus gelijk en daardoor een bron van wederzijds begrip. De door redelijk denken opgebouwde wetenschap is in de ganse wereld dezelfde. Er is geen christelijke of islamitische, geen Europese of Japanse sterrenkunde, scheikunde, fysica, biologie enzovoort. Zowel de rede als de objectieve ervaring verbinden de bewuste mensen van alle landen, en het anarchisme heeft niet alleen het gezagloze karakter van de wetenschap onderstreept, maar ook haar universele aard. In dezen zou men kunnen zeggen dat eenheid tot uiting komt boven de verdeeldheid, die wordt gekweekt door religies, staten, zeden, belangen en driften. Merkwaardig genoeg is die orde, die eenheid, een gevolg van de gezagloosheid. En de vrijheid van de persoonlijkheid is zelfs voorwaarde voor wederzijds begrip, een gedachte die door Proudhon is samengevat in de leuze, dat 'vrijheid de moeder is van de orde', en welbegrepen anarchie geen chaotische wanorde.

Zo is de anarchistische opvatting omtrent de wetenschap, dat deze nooit een bron mag zijn van politiek gezag en dat ze een produkt is van de volle vrijheid.

Uit het bovenstaande vloeit voort dat vrijheid geenszins onver- enigbaar is met normen, regels, redelijk denken, met oordelen die van binnen uit, autonoom en door niemand opgedrongen, aan ons allen eigen zijn. Er is dus geen anarchistische wetenschap, slechts een wetenschap die naar haar wezen anarchistisch genoemd zou kunnen worden, dat wil zeggen: gezagloos. Daaruit kan men dus afleiden dat de 'natuurwetten' en de conclusies van de wetenschap ons niet van buiten af zijn opgelegd. Tegen deze achtergrond behoort men dan ook de enigszins wilde en teugelloze opmerkingen te bezien van de Amerikaanse auteur Paul Feyerabend, die ook gaarne spreekt van zijn anarchisme. Van hem verscheen onder andere het boek *Against Method* (1975), niet terecht vertaald onder de titel *In strijd met de methode*, omdat de auteur wil zeggen dat hij elke vaste stelregel afwijst, dat hij 'tegen methoden, tegen wetenschappelijke wetten' is. Zijn daarop volgende werk *Science in a Free Society* (1978) is een verdere uitwerking en verdediging van zijn denkbeelden. In feite heeft men hier te doen met een ontkenning van de geldigheid van natuurwetten, maar dan in andere zin dan hierboven is geschetst. De wetenschap zelf erkent haar betrekkelijkheid, de tijdelijkheid van haar hypothesen, de opperste controle van de rede, die schept en corrigeert, maar dit geenszins willekeurig doet. Feyerabend erkent de rede niet als doorslaggevend instrument... alsof er een ander universeel middel was om tot kennis te komen! Weliswaar spreekt hij vaak over logica, maar dan om het onlogische en irrationele als bron van kennis naar voren te brengen. Nu kan men grif toegeven dat het leven vol is van irrationele driften, maar niet dat deze tot objectieve kennis zouden kunnen leiden. Er is nog een ander element in zijn (vrij verwarde) werk: de vraag of de werkelijkheid zich wel causaal, dus oorzakelijk en begrijpelijk, ontwikkelt. Nieuw is zo'n standpunt niet. We wezen er reeds op dat de natuurwetten nooit alle gevallen dekken, dat ze uitzonderingen veronderstellen, omdat ze niet absoluut zijn. Daaruit is – meestal door verdedigers van godsdiensten – dan ten onrechte afgeleid dat de wereld zich niet openbaart als een keten van oorzaken en gevolgen, die in de rede liggen. Ingevoerd werd... het wonder, het



onbegrijpelijke gebeuren, in strijd met natuurwetten. Al een eeuw geleden was er veel sprake van 'het falen van de wetenschap' en de 'vastheid' die daartegenover het irrationele geloof bood, tenminste als het aan niets werd getoetst en taboe werd verklaard. In het begin van deze eeuw kwam dit soort kritiek op de wetenschap onder andere van navolgers van Emile Boutroux, die in 1874 al zijn boek had gepubliceerd *De la contingence des lois de la nature*, waarin hij betoogde dat er naast wetmatigheid ook veel toevaligheid was in materiële processen, en natuurlijk in de geschiedenis van de mensheid, terwijl hij geloofde aan een ingrijpen van God, die vrij zou zijn in die zin, dat hij willekeurig kon scheppen. Men herkent zulke speculaties ook nog in hetgeen Henri Bergson een 'élan vital' noemde, de ongebonden kracht in de *Evolution Créatrice*, de titel van het boek dat in 1907 werd uitgegeven. Bij Feyerabend staat de zaak niet veel anders. Het is natuurlijk waar dat de wetenschap (gelukkig) geen absolute waarheden geeft, slechts werkhypothesen. Ook dat er ónoplosbare tegenstellingen bestaan: er zal nooit een einde komen aan het vorsen en denken, er zullen altijd onverklaarde problemen blijven. Het is goed dat staat en wetenschap streng gescheiden blijven of worden. Dat de wetenschap door haar autoritaire beoefenaren van het volk wordt vervreemd is even juist.

Maar geheel iets anders is het, het wetenschappelijke wereldbeeld gelijk te stellen met concurrerende werelden, zoals die worden gegeven door de magie, de astrologie, de mythen, de voedodiensten en de regendansen, en de verbeeldingen van Genesis ('gezuiverd') te zetten naast de hypothesen van de evolutieleer. Dat is een concessie aan allerlei vormen van bijgeloof en occultisme, die juist sociaal griezelige gevolgen kunnen hebben, omdat ze vormen van volksbedrog worden, door leiders, priesters, goeroes enzovoort gretig bedreven. 'Een vrije maatschappij is een samenleving waarin alle tradities gelijke rechten hebben en een gelijke toegang tot de centra van de macht', zo zegt hij in de inleiding van zijn *Science in a Free Society*, en hij keert zich daarbij tegen de beweerde hegemonie van de westerse wetenschap. Alsof in deze westerse wereld juist niet de tradities, de kerken, de vormen van bijgeloof, occultisme enzovoort een grote rol spelen! Het is juist te protesteren tegen elke 'unanieme mening': de wetenschap zelf

ontwikkelt zich door kritiek. Maar dat 'pluralisme' betekent niet dat men de instrumenten om tot kennis te komen (redelijk denken, objectieve ervaring) zou kunnen vervangen door subjectieve gevoelens en meningen.

De denkwijze van Feyerabend zou ons niet behoeven te interesseren als hij zich niet nadrukkelijk beriep op het anarchisme. Hij heeft zijn boek *Against Method* zelfs 'een anarchistische kennistheorie' genoemd. Dat woord is al slecht gekozen, want er bestaan wel redelijke of onredelijke, wetenschappelijke of ongegronde kennistheorieën, maar geen anarchistische, marxistische, christelijke of islamitische wetenschappen. Wat echter verstaat de auteur onder anarchisme? Zijn leuze is 'anything goes', zoiets als 'alles is mogelijk, alles is geoorloofd, alles is denkbaar'. Maar willekeur is geen vrijheid. Weldra blijkt dan ook dat het woord anarchisme hier 'oneigenlijk' is gebruikt. In *Against Method* zegt hij, dat hij levensvormen verdedigt, die religies zijn. Zijn onmin met degenen die als klassieke anarchisten worden beschouwd blijkt al uit de inleiding. 'Het is vreemd dat het verlamme effect van "de wetten der rede" of van de praktijk der wetenschap zo zelden wordt onderzocht door beroepsanarchisten. Dezen zijn tegen elke vorm van beperking en eisen dat de enkeling zich vrij moet kunnen ontwikkelen en daarin niet wordt gehinderd door wetten, plichten of verbintenissen. En toch slikken ze zonder enige vorm van protest de strenge maatstaven, die de beoefenaren van wetenschap en logica opleggen aan elk onderzoek en werkzaamheid, die van invloed zijn op het verwerven of veranderen van kennis. Soms gaat men zelfs zover, dat men de wetten van de wetenschappelijke methode, of wat een bepaalde auteur daarvoor laat doorgaan, opneemt in het anarchisme zelf. "Het anarchisme als wereldbeeld is gebaseerd op een mechanistische verklaring van alle verschijnselen", zo schrijft Kropotkin.' Aldus Feyerabend. Nu is dat woord 'mechanistisch' inderdaad niet zo best, maar Kropotkin bedoelt ermee, dat de natuurlijke en sociale processen als causale (op oorzaak en gevolg gebaseerde) ontwikkelingen moeten worden beschouwd, die door het verstand te begrijpen zijn, en dan ook gewijzigd kunnen worden. In een noot geeft Feyerabend eigenlijk te kennen, het woord anarchisme te gebruiken op zijn eigen wijze, zodat gezagloosheid in het vormen

van een wereldbeeld uitkomt op 'alles mag'. Omdat het sociaal-anarchisme echter hoopte uit de bestaande maatschappij een nieuwe samenleving te kunnen bouwen, en eruit af te leiden, achtte het zich wel degelijk gebonden aan regels ten einde vrijheid voor iedereen (wederkerig gegarandeerd) te kunnen formuleren. Als Feyerabend meent dat hij 'het algemene taalgebruik' volgt zou dit laatste onder 'anarchie' vooral ordeloosheid en regelloosheid moeten verstaan. Dat is mogelijk, maar het is niet de opvatting van de libertaire socialisten. Feyerabend weet dat wel, want hij zegt ook: 'Ik ben echter niet bereid het anarchisme te steunen zoals dat in het verleden werd beoefend en ook heden steeds meer in praktijk wordt gebracht. Dat anarchisme stoort zich weinig aan menselijk leven en geluk, behalve als het gaat om het leven en geluk van iemand die tot een speciale groep behoort. En het bevat juist die puriteinse toewijding en ernst waaraan ik een hekel heb.' Liever gebruikt de auteur dan ook het woord 'dadaïsme', volgens hem de theorie omtrent een luchtiger levensopvatting, 'niet onder de indruk van welke serieuze onderneming ook'. Zonder ons nader te verdiepen in hetgeen het woord 'dada' eigenlijk betekent (want het is eerder bedoeld als een vorm van nihilisme dan als anarchisme) ware het beter geweest als Feyerabend dus had gesproken van een 'dadaïstische kennistheorie'.

Intussen is het duidelijk dat de term 'anarchistisch' veelvuldig wordt gebruikt zonder betrekking te hebben op een beweging van socialistische arbeiders. Hierbij kan en moet men het eigenlijke van het oneigenlijke gebruik van het woord onderscheiden. In alle gevallen is er niettemin sprake van een diepe en brede gezagscrisis, van een uitdaging van het gezag op de meest uiteenlopende terreinen.

## De rol van de staat

### I

Het wordt voor de burger in de Atlantische wereld steeds moeilijker zijn houding te bepalen tegenover de staat. Er is aan de ene kant een toenemend gevoel van onmacht ten aanzien van een organisme dat zich meester maakt van een aanzienlijk deel van het nationale inkomen, bij de her distributie daarvan een ongekende macht vertegenwoordigt, en door zijn bewapening onaanastbaar schijnt. De eerste reactie op dit verschijnsel is er een van vrees en vijandschap, zoals de socialisten van de vorige eeuw die tot uitdrukking hebben gebracht. Aan de andere kant wordt er steeds meer een beroep gedaan op de beschermende, ondersteunende en sociale functies van deze staat, door alle klassen, groepen en categorieën van de samenleving. De staat dringt aldus zijn *image* als gewelddadig instrument op de achtergrond en versterkt zich, dank zij de afhankelijkheid – en soms aanhankelijkheid – van een aanzienlijke meerderheid van het volk, die bezwijkt tegenover deze vorm van *legitimatie* van een boven het volk staand gezagsapparaat. Dit tweeslachtige karakter behoeft nog niet tot ernstige schokken te leiden, zolang in het binnenland een bepaald *harmoniemodel* (door middel van democratische, maar in wezen corporatieve organen) kan worden behouden. Veel onheilspellender wordt reeds het beeld van de staat als hij zijn toevlucht neemt tot bruto geweld om de bestaande militair-kapitalistische orde te bestendigen. En verbijsterend wordt zijn functie in de onderlinge verhouding van *staten*, die elkaar dreigen, omdat ze zich bedreigd achten, en door hun bewapening de mensheid – en dus allicht elke vorm van socialisme – zodanig kunnen teisteren, dat de staat dan verschijnt als een doodsvijand van de cultuur. Wie gelooft echter aan dit laatste oordeel? Het doel van het leven

is te overleven, en in de verbeelding sterft niemand zijn eigen dood. Het gaat met de staat als met God: wie zou zich niet willen verzoenen met een onberekenbare macht, als hij hoopt deze aan zijn zijde te hebben? Bidden is aanbidden. En daarop rekenen de staatslieden.

In de socialistische literatuur van de vorige eeuw was de veroordeling van de staat tamelijk duidelijk. De marxisten hebben veelvuldig het werk geciteerd dat Friedrich Engels in 1884 heeft doen verschijnen, en dat niet kan worden gerekend tot de overmoedige geschriften van een periode van onbezonnen uitspraken: *Der Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates*. Voortgekomen uit een samenleving die op klassentegenstellingen is gebaseerd, is de staat een produkt van het feit dat de ene klasse de andere overheerst. Volgens Lenin (*Staat en revolutie*, 1917) en ook volgens Marx is 'de staat een werktuig van de klasseheerschappij, een instrument tot onderdrukking van de ene klasse door de andere, een schepping van die orde, die deze onderdrukking heiligt en bevestigt, en aldus de botsingen der klassen onderdrukt.' Het is daardoor niet verrassend bij Engels deze vermaarde 'anarchistische' passage te vinden: 'Op een bepaalde trap van economische ontwikkeling, die noodzakelijk verbonden was met de splitsing van de maatschappij in klassen, werd door deze gespletenheid de staat een noodwendigheid. We naderen nu met rasse schreden een trap van ontwikkeling der produktie waarop het bestaan dezer klassen niet alleen heeft opgehouden een noodzakelijkheid te zijn, maar waarop het een bepaalde hindernis van de produktie wordt. Ze zullen vallen, even onverbiddelijk als ze vroeger zijn ontstaan. Met hen valt onvermijdelijk de staat. De maatschappij, die de produktie opnieuw organiseert op de basis van vrije en gelijke associatie der producenten, zet de hele staatsmachine daar, waar ze dan thuis hoort: in het museum van oudheden, naast het spinnewiel en de bronzen bijl.'

De anarchisten hebben al evenmin twijfel gelaten aan hun opvatting over de staat. Pierre-Joseph Proudhon, in zijn *Idée générale de la révolution*, sprekend over de wetten, zegt daarvan: 'Ze zijn spinnewebben voor de machtigen en rijken, onverbreekbare ketenen voor de armen en kleinen, visnetten in de handen der

regering.' En in zijn *Confessions*: 'Wie zijn hand op mij legt om mij te regeren is een overweldiger en een tiran: ik verklaar hem tot mijn vijand.' En verder: 'Gezag, regering, staat: al deze woorden betekenen hetzelfde: ieder ziet er het middel in om zijn naasten te onderdrukken en te exploiteren.' Michael Bakoenin acht de staat te behoren tot een lagere vorm van ontwikkeling der mensheid, evenals de godsdienst, die het bewijs vormt 'dat de mensheid nog niet tot de volle ontwikkeling en het volkomen bezit van haar geestelijke vermogens is gekomen' (*Dieu et l'état*). De staat is in alle landen geboren uit 'het paren van geweld, roof, en plundering, in één woord van de oorlog met de verovering, waarbij de goden successievelijk werden geschapen door de religieuze verbeelding der volkeren.' Ook in de werken van Peter Kropotkin, eveneens gebaseerd op de evolutieleer, wordt de staat volkomen afgewezen. Zo in *Paroles d'un révolté* (van 1885!): 'Wie staat zegt, zegt noodzakelijkerwijze mede oorlog. De staat tracht door geweld andere staten te verzwakken, te verarmen, om hun zijn wet, zijn politiek, zijn handelsverdragen op te leggen, teneinde zich te hunnen koste te verrijken. De oorlog is de normale toestand van Europa geworden: men heeft al voor dertig jaar oorzaken voor oorlogen in voorraad. Naast de buitenlandse oorlog staat de binnenlandse. De staat, die door de volken is aanvaard op voorwaarde dat hij de verdediger van allen zou zijn, en vooral van de zwakken tegen de sterken, is in onze tijd een bolwerk van de rijken tegen de uitgebuiten, van de eigenaren tegenover de proletariërs geworden.'

Men kan zich na zoveel jaren afvragen, of deze definities nog te handhaven zijn. Allereerst moet men opmerken dat de staat veel eerder de verdediger is van een systeem (dat van het bewapende kapitalisme) dan van totale klassen. Hij kan stellig bepaalde belangen van bezitters opofferen, om het stelsel zelf te redden. Er zijn industrieën en groepen die door hem niet worden gered. In Engeland is de textielindustrie ingeschrompeld (en daar niet alleen), overal zijn middenklassen in de distributie gedecimeerd en zijn kleine boeren uitgekocht. Het bestaan van pressiegroepen bewijst concurrentie van belangen, en dat zonder bijzondere druk zekere categorieën aan hun lot zouden worden overgelaten. Het gaat de staat veeleer om een beginsel: het bevorderen van de accumulatie van kapitaal door particuliere ondernemingen, zo

nodig de concentratie van bedrijven. En het is tamelijk onverschillig welke de *kleur* is van een regering. In de huidige economische depressie is het duidelijk dat socialistische regeringen in Engeland, West-Duitsland of Nederland zich in dit opzicht weinig anders gedragen dan 'burgerlijke' kabinetten zouden doen. Een opsomming in *de Volkskrant* (22 november 1975) onder de titel: 'Staat stut en steunt bedrijven', en een artikel in *NRC-Handelsblad* (13 december 1975) met als kop *Nederland geeft zichzelf ontwikkelingshulp* zijn bescheiden voorbeelden van de talloze berichten over hulpverlening van de staat aan het particuliere bedrijfsleven. Bijstand, leningen, garanties, 'achtergestelde leningen' (waardoor de staat slechts in de allerlaatste instantie optreedt als schuldeiser), deelnemingen in het kapitaal (KLM, Hoogovens, Nederhorst), bijdragen van de Nationale Investeringsbank, de NEHEM (voor herstructurering)... ze passeren alle de revue. Voor het particuliere woningbezit worden honderden miljoenen uitgetrokken, door de aftrekbaarheid van hypotheekrente worden belastingfaciliteiten verleend. Het systeem van de Besloten Vennootschappen maakt het ondernemers mogelijk, in loondienst te treden... van zichzelf, op gunstiger voorwaarden kapitaal te vormen en te profiteren van sociale verzekeringen, die aanvankelijk bestemd waren als hulpverlening aan de sociaal zwakste lagen der bevolking. Enorme kapitalen ontsnappen aan de fiscus, door vlucht naar het buitenland, door manipulaties bij fusies, door een niet of onvoldoende geregistreerde vermogensaanwas. Het is herhaaldelijk gebleken dat de staat geen controle uitoefent op het investeren (of niet-investeren) van kapitalen, op de normen voor het verhogen of verlagen van de produktie, de oorzaken van de werkloosheid. Wel moet hij zich het lot aantrekken van de slachtoffers van het systeem, want de verantwoordelijkheid voor hen wordt door het bedrijfsleven niet aanvaard, op grond van de liberale beginselen. Dat de staat in het Westen het kapitalistische systeem dient kan niet worden tegengesproken.

In een veel genoemde verhandeling van Ralph Miliband ('described by the *Observer* as a leading intellectual of the New Left') wordt *de mythe van de volksstaat* aangetast bij 'de analyse van het westerse machtssysteem', onder de titel *The State in Capitalist Society*. De bedrieglijkheid van het parlementaire stelsel, de schijn

van macht van het volk, het mechanisme van de staat worden op tamelijk 'klassiek-socialistische wijze' beschreven. Miliband wanhoopt niet aan de mogelijkheid voor 'de arbeidersklasse en haar bondgenoten' om door te stoten naar het socialisme, als de crises ondraaglijk worden. Hij erkent de kans op fascistische reacties om revoluties te voorkomen, maar handhaaft het ideaal van 'een waarlijk vrije gemeenschap van zelfbesturende mannen en vrouwen', waarin de staat, naar een woord van Marx, zal worden omgewenteld 'van een orgaan dat van bovenaf is opgelegd aan de maatschappij, in een werktuig dat volkomen is onderworpen aan de samenleving'.

Intussen heeft hij in het laatste hoofdstuk ('Reform and Repression') geen ongelijk als hij (in 1969) dit constateert over de programma's van socialistische regeringen in het Westen: 'Maar sociaal-democratische leiders die regeren illustreren bijzonder duidelijk de grenzen van hervormingen. Want terwijl ze grote verwachtingen wekken bij hun aanhangers en vele anderen als ze in de oppositie zijn, is het zo dat de beperkingen waaronder ze werken als ze regeren – gevoegd bij de ideologische factoren die hen bewegen zich aan deze beperkingen te onderwerpen – hun weinig ruimte overlaten om hun beloften te vervullen. Dit echter is slechts de helft van de geschiedenis. De andere helft bestaat in het feit dat zij – geconfronteerd met eisen waaraan ze niet tegemoet kunnen komen, en met een druk die ze niet door hervormingen kunnen bedwingen – zichzelf maken tot protagonisten van de versterkte staat'. In het bijzonder, aldus Miliband, pogen ze de verdedigingsorganisaties van de arbeidersklasse te ondermijnen. In een situatie die revolutionair dreigt te worden, is de kans groot dat regerende sociaal-democraten contrarevolutionair worden. De voorbeelden daarvoor ontbreken niet: van Ebert en Noske in Berlijn tot Soares in Lissabon. Wat Nederland aangaat treft men soms ook merkwaardige omstandigheden aan, zoals het ontbreken van volkomen vrijheid van staken, zodat de rechter (zoals in 1973 bij de Hoogovens) een staking onwettig kan verklaren, tot een 'onrechtmatige daad' kan bestempelen, zodat de vakbonden in elk geval zo'n staking niet mogen organiseren.



Het ontbreekt dus niet aan argumenten om het karakter van de staat te kenschetsen, zoals dat min of meer geschiedde in de vorige eeuw. Toch kan dit niet het laatste woord zijn: menige arbeider van bij voorbeeld zestig jaar oud zal met overtuiging tegenspreken dat deze critici gelijk hebben. Hij zal wijzen op de toegenomen welvaart, de verkorting van de arbeidstijd, de sociale voorzieningen, de politieke en culturele vrijheden en op de rol die de overheid daarbij speelt. Hij zal niet zonder voldoening zeggen: 'Daar hebben we ook voor gevochten'. Er moet nog een ander aspect van de staat zijn dat meespeelt. In de kern is hij een instituut dat het bestaan dient van de klassen die de produktiemiddelen bezitten, hoewel hij zich tracht voor te doen als dienaar van de gehele natie. Maar ook de staat is niet bij machte onbeperkt het werktuig te zijn van 'heersende klassen'. Hij wordt geconfronteerd met interne tegenstellingen, die hij moet trachten te verminderen door concessies te doen aan niet-bezittende werknemers. *Dezen behoren immers ook tot het systeem.* De noodzaak om op te treden als overkoepelend en harmoniserend orgaan geeft de overheid ook een zekere mogelijkheid zich lossen te maken van de bezittende klassen, met als argument dat ze een revolutionaire situatie moet voorkomen, *het liefst zonder rechtstreekse politieke onderdrukking.* Het fascistische antwoord is een laatste uitweg, waardoor meer problemen worden geschapen dan opgelost.

In de reeds genoemde verhandeling van Friedrich Engels komt een passage voor die niet zonder betekenis kan zijn. Nadat hij heeft verklaard dat de staat, in de samenleving met klassentegenstellingen, een instrument is van het systeem der heersende kringen, voegt hij daaraan toe: 'Opdat evenwel deze tegenstellingen – klassen met tegenstrijdige economische belangen – niet zichzelf en de maatschappij in vruchteloze strijd verteren, is er een schijnbaar boven de maatschappij staande macht nodig geworden, die het conflict moet onderdrukken en binnen de perken "der orde" moet houden; en deze uit de maatschappij voortgekomen, maar zichzelf boven haar stellende, zich meer en meer van haar vervreemdende macht, is de staat'. Historisch is het echter duide-

lijk dat de oplossing van conflicten niet alleen is nagestreefd door onderdrukking, maar ook door concessies aan de arbeidersklasse, waarvan de medewerking onmisbaar is voor het functioneren van het systeem. Vrij zeker kan men derhalve zeggen dat de staat ook *een produkt is van klassenstrijd* in die zin, dat hij gedwongen kan worden, ter handhaving van het productieproces, meer rekening te houden met de eisen van de werknemers dan de werkgevers lief is. Het verzet der patroons kan zich op een gegeven ogenblik niet alleen richten tegen een socialistisch kabinet, dat de arbeiders te zachtvaardig zou aanpakken. In Frankrijk beleefde men in januari 1976 een zelfde verschijnsel als in Nederland: in beide landen sprak men van 'een breuk' tussen ondernemers en regering, hoewel het Franse kabinet vrij van socialistische smetten kon worden geacht. Het kan dus zijn dat een regering volhoudt beter te weten wat goed is voor de kapitalistische maatschappij dan de werkgevers, wier kortzichtige winstbegeerte hun politiek gesproken danig parten kan spelen.

Daarbij komt dat de toegenomen staatsbemoeiingen ook op economisch terrein verwonderlijke omstandigheden hebben geschapen, zoals het verschijnsel dat de staat veel meer uitgeeft dan hij ontvangt, en *als grootbedrijf, klant en werkverschaffer* niet te beoordelen valt naar de normen van een gewone kapitalistische onderneming. Over beperking van de staatsfuncties spreekt de bourgeoisie wel, maar aangezien ze zelf in hoge mate profiteert van de staatsuitgaven, heeft men hier voornamelijk te doen met schijnprotesten, waarvan het voornaamste doel is de winsten nog te verhogen door het verminderen van de loonkosten. Dat de inflatie, als die mede wordt veroorzaakt door hoge en onvoldoende gedekte staatsuitgaven (hoewel ze veeleer het produkt is van onverantwoorde particuliere investeringen en financiële speculaties) een ramp zou zijn voor de economische bedrijvigheid, is een controleerbare onjuistheid: in de periode van hoogconjunctuur en fabelachtige kapitaalvorming, van 1945 tot 1970, zijn de prijzen en lonen bijna vertienvoudigd. De steeds ingewikkelder geworden functie van de staat, ook economisch en financieel van aard, heeft hem een macht gegeven waardoor hij *een betrekkelijke autonomie* heeft kunnen verwerven, zij het binnen de kapitalistische structuur, die hij niet kan of wil breken.

In een beschouwing over marxistische staatstheorieën in de Amerikaanse *Monthly Review* (oktober en november 1975) vindt men bij voorbeeld deze passage in de samenvatting: 'De kapitalistische staat moet worden opgevat als een structuur, besloten binnen de logica van de maatschappij waarbinnen hij functioneert – en tevens als een organisatie, die achter de schermen wordt gemanipuleerd door de heersende klasse en haar vertegenwoordigers. De mate waarin vóórkomende vormen van staatspolitiek verklaard kunnen worden door structurele of instrumentele processen is historisch veranderlijk. Er zijn perioden waarin de staat redelijkerwijze begrepen kan worden als een zichzelf reproducerende structuur, die in ruime mate onafhankelijk functioneert van enige externe manipulatie. En er zijn andere tijden dat de staat het best kan worden beschouwd als een eenvoudig werktuig in de handen van de heersende klasse. Bepaalde delen van het staatsapparaat kunnen in hoge mate door specifieke kapitalistische belangen worden beheerst, terwijl andere delen een veel grotere structurele autonomie kunnen hebben. Maar in geen omstandigheid kan staatsactiviteit volkomen worden verklaard óf uit structurele, óf uit instrumentele oorzaken alleen. De staat is altijd *betrekkelijk* autonoom: hij is noch volkomen autonoom (dat wil zeggen vrij van actieve controle door de kapitalistische klasse) noch eenvoudig beheerst door leden van de heersende klasse (dat wil zeggen vrij van eigen structurele noodzakelijkheid).'

Het is deze omstandigheid die de arbeidersklasse – of welke actiegroepen van minderheden ook – de gelegenheid biedt concessies af te dwingen die bij voorbeeld de grote werkgevers niet aangenaam zijn. Met name de vakbonden knopen aan bij deze omstandigheid om de staat onder pressie te bewegen tot het aanvaarden van regelingen die de managers niet spoedig vrijwillig zouden hebben aanvaard. Maar deze historie is al begonnen met het afdwingen van de achturedag en het verbod van nachtarbeid voor bakkers! Zou deze *betrekkelijke autonomie* van de staat, die zich ook openbaart bij hervormingen inzake het onderwijs, inzake collectieve voorzieningen, plannen van waterstaat enzovoort, niet bestaan, dan zou er nooit sprake hebben kunnen zijn van het sociaal-democratische reformisme, noch van verbeteringen die

christelijke partijen hun achterban van arbeiders konden bezorgen.

Maar het tweeledige karakter van de staat in de kapitalistische maatschappij heeft weinig te maken met het feit, dat hij ook (of allereerst?) een instrument is van gewelddadige aard. Ook als men zou kunnen spreken van een *volksstaat*; ook als men zou kunnen aantonen dat hij geen instrument is van een systeem van klasseheerschappij; ook als hij soeverein los zou staan van bourgeoisie of proletariaat, als onafhankelijk rechter boven de klassen en standen... dan nog zou hij als instrument van een ideologisch gebonden massa, als vaderland of moederland, uitermate gevaarlijk zijn voor vrede en veiligheid der volken. De staat vertegenwoordigt namelijk nog iets anders: een naar binnen tot saamhorigheid opgewekte collectiviteit, die nationale eenheid zou behoeven, omdat ze wordt bedreigd door gevreesde, als vijandig beschouwde staten. Als roofdieren in de wildernis wantrouwen de staten elkaar, en een deel van hun bestaan ontleen ze aan het feit dat ze zelf hun volken angst aanjagen. De staat zegt het volk te moeten beschermen tegen vijanden, waarvoor hij de vrees zelf ijverig kweekt. De koude oorlog is er een voorbeeld van. En deze wordt niet alleen gevoerd tussen staten die kapitalistisch en andere die communistisch worden genoemd. Het bittere conflict tussen de Sowjetunie en de Chinese Volksrepubliek bewijst dat staten *betrekkelijk autonoom* zijn in die bittere en wrede betekenis dat ze zich tot de tanden wapenen tegen elkaar, ook als hun maatschappelijke verhoudingen en eigendomsopvattingen zeer verwant zijn. Er is dus helaas geen garantie dat het oorlogsgevaar zou afnemen als in de wereld de grootste bedrijven zouden zijn genationaliseerd, terwijl het nationalisme (wellicht meer een neurose dan een politiek) zou blijven bestaan. Men zal dus, behalve aan de veel voorkomende agressiviteit van een bourgeoisie, ook aandacht moeten schenken aan de exploitatie van vrees en paniek door politieke en militaire kisten, bureaucraten en technocraten, om maar te zwijgen van licht ontvlambare massa's wie de stuipen op het lijf zijn gejaagd. Met de oorlogen zijn altijd vlagen van verdwazing samengegaan.

Wellicht is dit vraagstuk veel beangstigender dan dat van de sociaal-economische structuur. De Welfare State, die ook een

Warfare State is – naar het woord van Marcuse – bedreigt niettegenstaande alle sociale voorzieningen de mensheid met vernietiging. Ondanks haar politieke machteloosheid heeft de filosofie van het anarchisme met haar pessimistische oordeel over de staat helaas gelijk, zolang de volken niet door een grensoverschrijdende solidariteit bondgenoten worden en tot ontwapening bereid. Bij de verschrikkelijke ernst van de wedloop in bewapening tussen de staten verbleken alle andere beschouwingen over de aard van hun gezag.

## Parlementarisme en bureaucratie

### I

De kritiek op het systeem van de volksvertegenwoordiging is begonnen, toen het ideaal van volkssoevereiniteit naar voren kwam. Dit ideaal werd al in de achttiende eeuw opgevat als een idee omtrent 'de macht aan het volk', omtrent 'zelfregering', waarbij 'volk' nog overwegend 'de derde stand' betekende, de productieve klasse van zelfstandige ambachtslieden en boeren, die ook als patroons aan de arbeid deelnamen. Toen, onder het 'ancien régime' van de feodale klassen, bestonden er reeds parlementen in Engeland, Frankrijk, Italië; daaronder werd verstaan, dat de vorsten van tijd tot tijd vergaderingen bijeenriepen van edellieden, geestelijken, stedenburgers (de drie 'standen' die Frankrijk kende) om met hen te beraadslagen over staatkundige en juridische kwesties.

Veelvuldig is de naam 'parlement' dan ook gegeven aan hogere rechtbanken, waaraan de vorst enige soevereine rechten had overgedragen, zodat ze bevoegd waren zich over een aantal problemen of aanklachten uit te spreken. Maar deze vorm van vertegenwoordiging, op wetgevend en rechterlijk terrein, bleef niet alleen een indirecte wijze van zeggenschap (via afgevaardigden of juristen), zij was ook niet meer dan een manier van 'inspraak'. Er was geen sprake van, dat het volk werkelijk meeregeerde.

Toen de feodale structuur bezweek, zoals in de Franse Revolutie, moest natuurlijk de vraag naar voren komen, in hoeverre er nu ernst kon worden gemaakt met de volkssoevereiniteit, die trouwens al aan de orde was gesteld in de Verenigde Staten van Noord-Amerika. Dit voorbeeld van wetgeving (de grondwet van 1777-'87) kon misschien antwoord geven op de vraag, in hoeverre een volk tot zelfbestuur in staat was in een land, dat geen feodale

standen van betekenis kende en dus bestuurd kon worden door de (bezittende) burgerij. Er waren een niet gering aantal vormen van verkiezing van afgevaardigden, van functionarissen, zelfs van uitvoerende ambtenaren. Maar de controle op de totale samenleving was toch zwak. In de eerste plaats was de privé-eigendom van produktiemiddelen heilig verklaard, de ook nu nog aanbeden 'free enterprise'. Er waren weliswaar altijd kolonies en associaties met gemeenschappelijk bezit, maar dan in 'marginale' groepen, terzijde van de eigenlijke maatschappij. (Men denke aan figuren als Tucker, Thoreau en aan allerlei religieuze sekten.) De eigendom werd een bron van uitbuiting en van ongelijkheid, en dus ook van vorming van politieke macht van rijken over armen. En zo is het gebleven! Ten tweede was er een scheiding van wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht, waarbij de laatste twee verreweg de sterkste moesten zijn. De 'executieve' had, door haar 'klassekarakter' en het bezit van de georganiseerde geweldsmiddelen, altijd het laatste woord. Ten derde werd zijn macht nog onderstreept door de ongewone bevoegdheden, die de president van de Unie kreeg. Aangezien de deelstaten (aanvankelijk dertien) gesteld waren op hun autonomie in een groot aantal aangelegenheden, en zij dus middelpuntvliedende krachten konden vormen, was als tegenwicht een 'sterke' president aan de top van de Unie geplaatst. Staatshoofd, regeringsleider, opperbevelhebber, leider van de buitenlandse politiek enzovoort, had hij ook de bevoegdheid, met zijn veto de wetten van het federale parlement buiten werking te stellen. Waarbij het moeilijk was, de president (tegelijk de leider van de overwinnende politieke partij, en dus met grote invloed op de fracties van deze partij in het Huis van Afgevaardigden en de Senaat) weer te overstemmen.

Zo'n veto is ook in andere quasi-democratische burgerlijke staten ingebouwd geworden, zoals in Latijns-Amerika. En elders waren er nog privileges van de kroon om wetten niet te tekenen. Maar het meest doeltreffend was het wel om de mogelijkheid van het parlement om zelf wetten in te dienen, zeer te beperken. Van het recht op initiatief, waar het al bestaat, wordt altijd een schaars gebruik gemaakt. In verreweg de meeste gevallen moet een parlement afwachten welke ontwerpen door een regering worden voorgesteld. Dit bewijst al hoezeer de functie van zo'n volksvertegenwoordiging tegenover de uitvoerende macht beperkt is.

Het ideaal van volkssoevereiniteit (alle macht aan het volk, later: aan het werkende volk) ging dus meer en meer omvatten, dat de van onderop gevormde vertegenwoordigende organen wetgevend, uitvoerend en rechterlijk tegelijk zouden moeten zijn. De functionarissen van de executieve zouden dan ook te allen tijde afzetbaar behoren te wezen. Ze hadden een bindend mandaat gekregen van de gemeenschap, en als zij zich daaraan niet hielden moesten ze verwijderd en vervangen kunnen worden. Dat betekent dat ook het geweld (politie, militie) onder directe controle behoorde te staan van de samenleving. Deze kon niet anders dan door stemmingen de besluiten van de meerderheid doorvoeren. Om de minderheid te sparen moest men haar echter een zo groot mogelijke vrijheid toestaan op die gebieden, waarop veelvormigheid mogelijk was, zonder het functioneren van de gemeenschap te beletten. Vandaar de voorkeur voor de *federatieve* ordening.

Aldus zijn de idealen geformuleerd van de Parijse Commune, de gecollectiviseerde bedrijven en gemeenten in de Spaanse burgeroorlog, en niet te vergeten: de beginselen van de Russische raden of sowjets, voordat deze tot instrumenten werden gemaakt van de overheersende bolsjewistische partij en de staat. De opzet van de sowjets was aldus, dat zij zowel de wetgevende, uitvoerende als rechterlijke macht uitoefenden; dat ze als autonome organen een federatie zouden vormen, met weliswaar een 'opperste sowjet' aan de top, maar gevormd 'van onderop'. Dit gemeenschappelijke orgaan zou vooral de verdediging van de revolutie behoren te verzekeren en algemene richtlijnen moeten opstellen voor de organisatie van een samenleving, die uit vele gemeenten, provincies en republieken moest bestaan, met vormen van zelfbestuur. Nog in de grondwet, die in 1923 van kracht werd, staat dat een deelnemende republiek het recht had, uit te treden uit de Unie, als ze dat wilde. Door de partijdictatuur en het absolute gezag van de regering van de Sowjetunie is daarvan niets terecht gekomen. Maar dit neemt niet weg dat de grondgedachte van dit raden- of communesysteem is blijven leven.

Tegen deze achtergrond is het duidelijk, dat het parlement in een burgerlijke democratie zijn invloed beperkt ziet door de macht van de particuliere eigendom, van de uitvoerende macht



(die over geweldsmiddelen beschikt) en van de rechterlijke macht, gebaseerd op de ideologie van het systeem. Daar kwam nog iets bij. Zodra het stelsel werd ingevoerd van het kiesrecht, werd dit beperkt: tot degenen die bij voorbeeld konden lezen en schrijven, tot hen die een bepaald bedrag aan belasting betaalden, boven een zekere leeftijd waren enzovoort. Toen het algemeen kiesrecht werd aanvaard kregen stellig groepen van de bevolking, die eerst waren uitgesloten, medezeggenschap. Maar het omvatte ook allen, die aan het produktieproces (in de ruimste zin van het woord) geen deel hadden. En bovendien natuurlijk degenen, voor wie de overheersende ideologie (omtrent eigendom, recht, zeden en gewoonten) de ideologie was van de heersende klasse. Door verkiezingen zou de militante arbeidersklasse, die 'de macht der werkers' zou willen bevestigen en de controle over de produktiemiddelen, niet kunnen zegevieren.

Het duidelijkst is dit wellicht ingezien door de Franse anarchist Proudhon tijdens en na de revolutie van 1848. Hij bepleitte in zijn *Solution du problème social* dat het volk zelf de leiding moest behouden, nadat het de omwenteling had doorgezet, door het vormen van een gewapende militie en het weigeren van gehoorzaamheid aan de monarchie. Het voorlopige bewind echter ging voort op de oude weg en regeerde met decreten. Proudhon keerde zich tegen het bijeenroepen van een nationale vergadering, waardoor het volk het strijdtoneel zou moeten verlaten en zijn soevereiniteit zou moeten overdragen aan een autoritaire elite. In de ware republiek (*res publica*, het gemenebest, de openbare zaak) behoorde elke burger deel te hebben aan het bestuur. 'De republiek is de positieve anarchie.' Maar de verkiezingen leidden tot de instelling van een conservatief kabinet. Vandaar dat Proudhon tot deze conclusie kwam: 'De zaak van het proletariaat, met geestdrift verdedigd op de barricaden van februari, is verloren door de verkiezingen van april... Algemeen kiesrecht is de contrarevolutie.' In maart hadden honderdduizend arbeiders al gedemonstreerd tegen het voorlopige bewind; in april organiseerden zij een massale manifestatie ten gunste van vrije associaties die de produktiemiddelen zelfstandig moesten exploiteren. Dit was 'directe democratie'. Zolang grond, werkplaatsen, fabrieken en mijnen privé-eigendom waren, moest de basis van de samenleving ondemo-

cratisch zijn. Geen verkiezing kon het feit ongedaan maken dat een kleine minderheid over de kapitalen bleef beschikken, terwijl de meerderheid tot de bezitlozen behoorde. Maar de reactie zegevierde.

Toen omstreeks 1907 Ferdinand Domela Nieuwenhuis zijn boekje schreef over *Het parlementarisme in zijn wezen en toepassing* gaf hij daarin een overzicht van alle bezwaren tegen het burgerlijk vertegenwoordigend systeem. Allereerst was zijn kritiek gericht tegen de gedachte, dat onafhankelijke representanten een 'volksregering' konden vormen. Een motto, ontleend aan Rousseau, luidde aldus: 'Van het ogenblik af dat een volk zichzelf vertegenwoordigers geeft, is het niet langer vrij.' Er zijn dan nieuwe meesters gekomen, voor zover ze de uitvoerende macht in handen krijgen. De andere vertegenwoordigers, die in het parlement zetelen, komen op het tweede plan. Maar boven beide categorieën staat nog het opperbevel van de strijdkrachten, omdat deze laatste (ook in een democratie) getraind zijn in gehoorzaamheid en in het automatisch doden en vernielen, als dit bevolen wordt. Een kleine groep militairen is in staat, het parlement naar huis te sturen: en dit is duizenden malen in de wereldgeschiedenis gebeurd. Voordat de Duitse marxist Wilhelm Liebknecht reformist werd heeft hij de zwakheden van het parlementarisme onderstreept. Hij heeft zelfs 'de eredienst van het algemeen en direct kiesrecht' gehekeld. En Domela Nieuwenhuis citeert van hem deze passage over een mogelijke ontwikkeling in de toekomst: 'Het ogenblik schijnt dan gekomen om de maatschappij en de staat te hervormen. De meerderheid van het parlement neemt een beslissing, die in de jaarboeken der wereldgeschiedenis aangekend zal worden: de nieuwe tijd is aangebroken... Niets van dit alles: een compagnie soldaten verjaagt de sociaal-democratische meerderheid buiten de heilige hallen. En als deze heren dit niet gemakkelijk toelaten zullen enige politieagenten hen naar het hoofdbureau brengen, waar ze dan de tijd zullen hebben na te denken over hun Don Quichot-achtige optreden... De revoluties vinden niet plaats met verlof van het gezag. De socialistische gedachte kan niet verwerkelijkt worden binnen de beperking van de bestaande staat.' En hij had nog geen voorstelling van de barbaarsheden van het fascisme bij het liquideren van het parlemen-

tarisme, nog minder van de onbeschrijflijke wreedheden van militaire regimes als die van Chili.

Daar werd trouwens heel duidelijk de machteloosheid aange- toond van een parlement in een maatschappij met een bezittende klasse (die gemakkelijk buitenlandse hulp kon krijgen), en met contrarevolutionaire strijdkrachten. Het is natuurlijk uitermate moeilijk in een burgerlijke democratie met een ontwikkelde econo- mie een sociale revolutie door te voeren, omdat de voorwaar- den daarvoor zelden aanwezig zijn. Komt zo'n omwenteling toch op gang, dan kan men rekenen op militaire interventie, ook van buiten, zolang de militaire macht een instrument is van een over- heersende en bezittende klasse. En zolang in de buurlanden de omwenteling uitblijft. Wat in Chili gebeurde kan in Europa even- goed geschieden, als het volk alleen zou vertrouwen op de 'macht' van het parlement, die zeer beperkt is. Zelfs waar het eenvoudige wetten aangaat zijn die meestal het gevolg van een voorafgaande buitenparlementaire, directe actie. De sociale wetten zijn afge- dwongen door de arbeidersklasse in haar buitenparlementaire strijd. En op tal van andere terreinen (strafwetgeving, huwelijks- wetten, onderwijshervorming, openbaar vervoer en verkeer en vele andere gebieden) is in het parlement pas een fractie in be- weging gekomen, nadat buiten zijn muren de stuwkracht voor de hervorming voldoende druk had uitgeoefend. *Parlementen maken geen geschiedenis, zij registreren hoogstens resultaten van de histo- rische ontwikkeling.* Ook waar geen voorwaarden aanwezig zijn voor een sociale revolutie moeten voorstanders van hervormin- gen hiermee rekening houden.

En waar die buitenparlementaire actie en pressie uitblijft, waar 'burgerlijke ongehoorzaamheid' niet aan bod komt, daar heeft de auteur van de Linke-Loetje-strip wel gelijk: *'Democratie bete- kent: Zeg wat je wilt, maar doe wat je gezegd wordt!'*

Het streven naar vrijheid in collectief verband kan omschreven worden als de strijd om de verwezenlijking van de volkssoeve- reiniteit: de wezenlijke bron van de macht behoort het volk te zijn. In haar uiterste vorm betekent deze soevereiniteit: zelf-

regeren. In de Commune van Parijs is een ideologie ontwikkeld, die dit ideaal moest steunen. De stad verklaarde zich vrij van het gezag van een nationale regering. Zij wilde de staat vervangen door een federatie van communes. Op grond van die autonomie moest in elke gemeente (of gemeenschap) het bestuur worden opgebouwd op de wijkraden. Alle functionarissen en vertegenwoordigers (die niet méér loon mochten ontvangen dan de arbeiders) waren te allen tijde afzetbaar, of ze nu politieagenten, ambtenaren, rechters of wethouders waren. Hun mandaat was een tijdelijke opdracht van de Commune, die wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht tegelijk was. De Commune kon ook in beginsel beschikken over de bodem en de produktiemiddelen en daarom het sociaal-economisch systeem bepalen. In de Eerste Internationale golden deze principes als het toppunt van de soevereine macht van de werkenden.

In hoeverre kon men hier spreken van democratie? Als dit woord 'volksmacht' betekent, kon het hier gelden. Praktisch besliste bij meningsverschil de meerderheid, voor zover er stemmingen nodig waren. Maar wel werd vrijheid van meningsuiting voor de minderheid (niet die van de contrarevolutionairen, maar van actieve, strijdende burgers) als normaal beschouwd. In het kapitalisme betekent democratie dat een bezittende en overheersende minderheid in feite de doorslag geeft, terwijl een andere minderheid de vrijheid bezit tot het voeren van een loyale oppositie, die niet onwettig is. In het door de Commune gewenste stelsel kon echter een produktieve meerderheid de beslissingen nemen en doorvoeren. Een afwijkende minderheid kon theoretisch misschien uitwijken, zich afscheiden, een 'eigen commune' vormen, maar dit moest wel grotendeels als fictief beschouwd worden. Men moest genoeg nemen met het feit dat alle regels gelijkelijk voor ieder golden en dat een oppositie kans had straks de meerderheid voor zich te winnen. Er is geen bezwaar tegen dan te spreken van een zo ver mogelijk doorgevoerde democratie.

Wat verstaat men daartegenover onder bureaucratie? Natuurlijk het overwicht van een ambtelijk apparaat, zowel waar het de 'openbare macht' aangaat (gemeenten, provincies, nationale organisaties die nu zijn vervat in de staat) als in de bedrijven, de culturele instituten en dergelijke. Het woord bureaucratie doelt

hier op de eenzijdige en monopolistische macht van de administratie, het bestuur, de uitvoerende organen. In onze maatschappij valt deze bureaucratie samen met de technocratie, die weer berust op het monopoliseren van kennis en wetenschap, die geen gemeengoed zijn. Zulk een kennis wordt dan een aan het volk onttrokken macht. En zo betekenen bureaucratie en technocratie ondemocratische vormen van gezagsuitoefening, waardoor de uitvoerende macht een apart leven gaat leiden, en de zuivere administratie degenereert.

Welke kenmerken heeft nu die bureaucratie?

1. *De persoonlijkheid verdwijnt.* De mens wordt niet beschouwd als een actief, scheppend wezen van vlees en bloed dat zelfstandig reageert op zijn omgeving om deze (en zichzelf) te veranderen, maar als een voorwerp van het besturende apparaat. Alleen de verhouding van mens tot gezag is van betekenis. Hij wordt geregistreerd, beschreven, ook naar het uiterlijk ingedeeld (zoals een stamboekrond), terwijl de levensloop wordt bijgehouden, voor zover deze de verhouding betreft tot het gezag: omtrent studie, huwelijk, gedrag, militaire dienst, beroep, patroon, gezondheid en tal van andere relaties waarmee de overheid meent te maken te hebben. De mens als object valt samen met een dikke bundel papieren of een rapport in code in een schrift dat alleen kan worden ontcijferd door ingewijden. De indeling in 'standen' is al gegeven: de bureaucraat zit een verdieping hoger dan het beheerde object, de burger.

2. *De geheimhouding als wapen.* De geheimhouding van de persoonlijke gegevens wordt verdedigd als een middel tot bescherming van iemands privacy. Maar het feit dat dit privé-leven bekend is en geregistreerd is, dat de enkeling het niet 'voor zich' heeft kunnen houden, bewijst dat er een kopie van hem bestaat, een afdruk in de dossiers. En wie deze documenten heeft, beschikt natuurlijk over macht.

Zo kan de overheid (voor de belastingen, militaire dienst, het controleren van iemands politieke optreden, zijn vormen van samenleven) de burger volgen van de wieg tot het graf. De geheimhouding nu is door de uitvoerende macht nog veel verder

uitgebreid: zelfs het parlement of de gemeenteraad weten op geen stukken na wat regering of stadsbestuur beramen.

De officiële voorlichting beperkt juist de informatie tot datgene wat de overheid wenst los te laten. De bureaucraten zijn als priesters, die geacht worden ingewijd te zijn in geheimen, die voor zichzelf bewaren wat 'esoterisch' is, wat niet voor het vulgus bestemd is.

De quasi-aristocratische wijsgeer Bolland zei: 'Wie niets heeft te verbergen, heeft ook niets te openbaren.' Alleen wie een geheim kent, kan iets onthullen als het zo te pas komt. Men maakt de zieligen wijs 'door hun iets wijs te maken'. Die term 'iets wijs maken' is treffend: de bevoogde mens komt *iets* te weten en dat is nu juist *niet* het ware.

3. *De bureaucraten vormen een hiërarchie.* Het ambtelijk apparaat bestaat uit geledingen, uit een opvolgende reeks van gezagsverhoudingen, een autoritaire piramide dus. Wanneer men spreekt van *mandarijnen* en van *bonzen* – uitdrukkingen van godsdienstige machtsrelaties – gaat het om de graad, waarin men ingewijd is. In China bleek in de antieke bureaucratistische periode hoe sterk de traditie van de opeenvolgende examens die afgelegd moesten worden, was. Een serie van inwijdingen moest de weg openen tot de top. Overigens vult de bureaucratie zichzelf aan, omdat ze zelf de voorwaarden opstelt voor het stijgen op de hiërarchische ladder: de bureaucraten worden door het apparaat benoemd en niet door het volk gekozen.

4. *Onvermijdelijke uitbreiding.* Uit dit alles vloeit voort dat de bureaucratie de mogelijkheid heeft zichzelf gestadig uit te breiden en in te dringen in steeds meer terreinen. Dit brengt het systeem van de registratie met zich mee: men heeft altijd nieuwe gegevens nodig en de interpretatie daarvan vereist nieuwe onderzoeken.

Deze uitbreiding verloopt onafwendbaar, want elk gegeven moet ook weer gecontroleerd worden. Dikwijls wordt het object (de burger) verplicht te bevestigen of te ontkennen, wat het apparaat over hem te weten kwam (de volkstelling).

Het bureaucratisch beest is een veelvraat, die steeds meer bewijzen, afschriften en kopieën begeert. De zogenoemde 'wet van

Parkinson' is een populaire beschrijving van de groei van de veel-armige octopus. En ook van de wens van een ambtenaar of functionaris zichzelf belangrijker en machtiger te maken door het uitbreiden van zijn staf en zijn archief.

5. *Een parasitair lichaam.* Onvermijdelijk wordt deze bovenlaag een parasitair orgaan, omdat dit onophoudelijk gegevens verzamelt die nergens voor nodig zijn, behalve voor het uitoefenen van macht over een persoon 'van wie men alles weet' (een dreigende uitdrukking), terwijl zulke data voor het normaal functioneren van een normale maatschappij volkomen overbodig zijn. Er is een wanverhouding tussen het planloos functioneren van productie en distributie op 'liberale' wijze (ongeordend, verspillend, kostbaar), het slechte resultaat van het onderwijs of de gebrekkige doelmatigheid van de administratie aan de ene kant, en de wanstaltig uitgegroeide bureaucratie met haar eindeloze verzameling paperassen aan de andere kant.

In zulk een bestel nemen bepaalde sociologen, politicologen, economen en dergelijken een eigen plaats in, als ze jaren besteden aan het verzamelen van statistieken waar niemand iets mee kan doen, wat algemeen geldend is. Of als ze op patriarchale wijze gedragingen voorschrijven of proberen mensen te 'leiden' of te 'begeleiden'.

En onder zulke deskundigen vindt men niet weinige agogen en pedagogen die 'het beter weten'. Het parasitisme zit dan nog hierin dat het geld voor zulke vormen van bevoogding en registratie er altijd wel komt. Ter verontschuldiging kan men aanvoeren dat de bureaucratie een wijkplaats is voor tienduizenden, die anders werkloos zouden zijn en die nu de voldoening genieten dat 'ze met iets bezig zijn'. Dit argument mag men niet uit het oog verliezen, want het heeft een zeer menselijke kant. Het beste zou dan echter zijn deze 'craten' aan te moedigen zo weinig mogelijk te doen wat strikt administratief genomen niet beslist noodzakelijk is.

6. *Fetisjisme.* Terwijl men de noodzakelijke en nuttige administratie moet onderscheiden van de bureaucratie behoort men in het oog te houden dat deze laatste een vorm is van fetisjisme. Een fetisj is taboe, heilig, onaanraakbaar, een aanbeden archief. Men

vindt het in de verering van het document, dat boven alles gaat, zoals een bijbels boek of gebedsformulier. In een aantal gevallen (doop, huwelijk, eed) zijn vaste en voorgeschreven formules verplicht. Ze zijn letterlijk heilig. De lieden die zijn aangesteld om deze godsdienstige voorschriften te onderhouden zijn echte Bedienaren van het Hogere of Bedienaren. Zij verrichten een aantal magische handelingen.

7. *Massasuggestie*. Maar de mogelijkheid tot het handhaven van een autoritaire orde zit in de massavorming, waardoor iemand zich deelgenoot voelt van een Macht, die hem wel beveelt, maar die ook een gevoel van bescherming (niet van veiligheid, want dat is iets anders) geeft en van opnemings in de kudde. In dergelijke collectiviteiten, waarin de mens psychisch terugkeert tot het kinderstadium en het gezin, tot de vader en de moeder, neemt het kritisch vermogen of de moed tot opstandigheid af. De vatbaarheid voor suggesties groeit: men leeft gemakkelijk in het sprookje en in de illusie. Dit is de basis voor het godsdienstig geloof; dit is ook de grondslag voor de sociale gehoorzaamheid (en vrees).

De sociale angst geldt volgens Freud als een vermanende stem in ons, als 'geweten' dus. Conformisten verheugen zich al gauw in een 'gerust geweten'. Maar hoe algemeen menselijk zulke gedragingen dan ook mogen zijn, hoe bekend zulke psychische situaties, men vergeet niet dat ze bepaalde sociaal-economische en politieke voorwaarden vereisen.

Die zijn van velerlei aard, maar allereerst wortelen ze in de eigendomsverhoudingen en in het gezag. De werkende mens is vervreemd, maar tevens afhankelijk van grond en produktiemiddelen, die hem meestal niet toebehoren; vervreemd van een overheid die hij niet kan controleren, van een toegepaste wetenschap die hij niet kent. Niet alleen in het 'liberale' kapitalisme bestaan zulke toestanden. Als de produktiemiddelen behoren tot een staat die in handen is van een elite, een bureaucratie of een technocratie (die geen bourgeoisie is) dan kan de vervreemding, het ontbreken van volkssoevereiniteit en het berusten in de bevoogding ook voorkomen in het staatskapitalisme of staatssocialisme. Een werkelijke democratisering (in de ideale zin van het woord) vereist een afwenteling van het gezag dat zich niet kan



rechtvaardigen, een omwenteling als gevolg van rijpheid en bewustheid van de burgers.

Daaruit moet dan weer een grotere persoonlijke vrijheid voortvloeien. Het liquideren van economische en politieke machtsconcentraties is het vervangen van de bureaucratie door een verstandige en eenvoudige administratie in dienst van het functioneren van een zo vrij mogelijke gemeenschap.

*Duidelijk is dat dit ontwikkelingsproces vergelijkbaar is met het ontgroeien aan fetisjisme, dogmatiek, godsdienst en bijgeloof.*

## Vakbeweging en depressie

### I

In 1974 was door de quasi-liberale, maar conservatieve VVD en daarmee verwante confessionelen een nieuw thema naar voren gebracht: de grootste buitenparlementaire macht in de burgerlijk-democratische maatschappij zouden de vakverenigingen zijn geworden. Na de kerk, het leger, de banken, en de grote ondernemingen zouden nu de werknemers als georganiseerde groep elke regering zodanig onder druk zetten, dat deze steeds meer concessies moest doen aan de collectieve wil, de vrijheid te beperken van de directies der kapitalistische maatschappijen.

Nu is de vorm van medezeggenschap, die het personeel geniet door middel van stakingen, dreigingen daarmee, langzaam-aan-acties, tenslotte ook bedrijfsbezettingen, geenszins een nieuw feit te noemen. En doordat de bourgeoisie toch over de produktie-middelen beschikte waren deze acties, of de zonder directe strijd verkregen collectieve contracten, niet bij machte de beginselen van het kapitalisme aan te tasten. Indien nu de reeds lang bestaande strijdvormen meer verontrusting schenen te wekken dan voorheen, zijn daarvoor waarschijnlijk twee oorzaken: de radicalisering van grote minderheden in de vakcentrales – en de angst van de bourgeoisie voor een diepe depressie, die deze radicalisering nog zou versterken. De 'polarisatie', in dit geval de verscherping van de klassenstrijd, werd meer gevreesd dan sinds 1945 het geval is geweest.

De traditie van de vakbeweging is overwegend reformistisch. Hoezeer daartegen ook revolutionaire socialisten hebben gevochten, zij konden de omwenteling die ze wensten niet versnellen. Achteraf bezien zijn daarvoor allerlei verklaringen te geven.

In ons land trad kort na 1870 een recessie in, die in 1893 haar dieptepunt bereikte: een depressie met grote werkloosheid en sociale beroeringen. F. Domela Nieuwenhuis werd daardoor mede naar links gedreven. Aanvankelijk sociaal-democraat, als zodanig gekozen tot kamerlid, van 1888 tot 1891 onvermoeid in het parlement ijverend voor hervormingen (achturedag, hogere lonen, betere arbeidsverhoudingen en sociale wetten, afgezien van zijn strijd tegen het militarisme en kolonialisme) ontdekte hij de onmacht van het parlementarisme. Zijn afwijzing daarvan was een stap op weg naar het anarchisme, dat hij omstreeks 1897 geheel zou omhelzen.

Maar het jaar 1893 was ook dat van een keerpunt in de economische conjunctuur. Er kwam meer werk, de lonen konden (zij het alleen door strijd) worden verhoogd, en de SDAP, opgericht in 1894, dus juist in het begin van een gunstiger situatie, kon zich door reformistische actie ontplooien, omdat deze politiek tastbare resultaten afwierp. Het NVV, dat in 1904 werd opgericht, groeide snel uit tot de krachtigste vakcentrale: radicaler dan de katholieke en calvinistische vakbonden, die sterk werden geremd door de reactionaire invloeden van priesters en dominees, bleef zij toch binnen de bestaande orde. Dit bleek in 1914, toen overal de sociaal-democratie patriottisch en nationalistisch reageerde. Het NVV stond ook grotendeels buiten de revolutionaire stromingen, die zich in 1917 en 1918 in Rusland en Midden-Europa openbaarden. En toen in november 1918 Troelstra zich een ogenblik liet meeslepen door de (weldra zo teleurstellende) Duitse omwenteling, genoot hij daarbij weinig steun van de 'bonzen' van de vakbeweging. Deze hebben daarna de controle over de bonden van werknemers niet verloren. De catastrofale depressie van 1929 en de jaren na dertig heeft (door de overwinningen van het fascisme in Midden-Europa) eerder de conservatieve bourgeoisie versterkt dan een radicaal proletariaat. En na de oorlog vermocht het Atlantische kapitalisme, dat een groot deel van de wereld kon exploiteren, zovele materiële verlangens van werknemers te bevredigen dat deze ophielden zich te gedragen als een traditioneel proletariaat. Die periode van 'verburgerlijking' is nog niet voorbij. In de Verenigde Staten heeft ze geleid tot een politiek-reactionaire ideologie van de grootste vakcentrale. In het algemeen

werden de vakbonden, verenigd in het IVVV, bolwerken van het anti-communisme, waarbij vrees voor de Sowjetunie en angst voor een drastische vorm van socialisme om de voorrang streden.

Nu was in Nederland in 1893 als eerste vakcentrale het NAS (Nationaal Arbeids-Secretariaat) opgericht, dat later weigerde vereenzelvigd te worden met enige politieke partij, dus ook niet met de SDAP. Geleidelijk gingen in het NAS de denkbeelden overheersen, die omstreeks 1900 ook in de Spaanse federaties en in de Franse confederaties (CGT) waren aanvaard. Voorop stond het principe van de klassenstrijd, de confrontatie tussen arbeiders en patroons, welke strijd allereerst in de bedrijven gevoerd moest worden. Dus door 'directe actie': staking, eventuele sabotage, beperking van de prestatie, het 'nemen' van de achturedag, het zelf invoeren van bedrijfsveiligheid. De algemene werkstaking gold als uiteindelijk beslissend *politiek* wapen, waarmee zo mogelijk een revolutie kon worden ingeluid. Het zou echter reeds hoogst bevredigend zijn, als aldus een reactionaire regering ten val kon worden gebracht, een oorlog kon worden voorkomen, klassenwetten konden worden verhinderd. Bovendien speelde in de ideologie ook het *verantwoordelijk produceren* een rol: de weigering bij voorbeeld om wapens te maken. En bij het transport de onwil, een staking te breken. Men moest de aanvoer verhinderen van onderkruipers, of van ontbrekende goederen. De solidariteitsacties vormden in het programma van de anarcho-syndicalisten een belangrijk hoofdstuk.

Ook wanneer er dus geen sprake was van een stormloop op het systeem zelf, en het slechts ging om hervormingen binnen het kapitalisme, moest de klassenstrijd daartoe consequent worden gevoerd. Vandaar dat tijdens de Eerste Wereldoorlog, toen de afkeer van het militarisme en van een onrechtvaardige distributie van levensmiddelen in het 'neutrale' Nederland de tegenstellingen verscherpten, het NAS sterk groeide, tot vijftigduizend leden. Dat aantal daalde echter omstreeks 1923 tot twintigduizend, verdeeld over twee organisaties na een betreuenswaardige splitsing. De anarcho-syndicalistische fractie scheidde zich af, toen een meerderheid het marxisme bleek te hebben aanvaard. Dit was gebeurd onder invloed van de Russische revolutie en de daarin zegevieren-

de bolsjewiki. De marxistische vleugel zette dus het NAS voort (onder Henk Sneevliet), de syndicalisten het NSV (onder Lansink jr.).

Nu kon echter ook het Nederlandse syndicalisme niet ontkomen aan de invloed van het zich sterk ontwikkelende reformisme. Een oorzaak daarvan was het moeten aanvaarden van staatsuitkeringen voor zieken, werklozen, bejaarden enzovoort door een systeem van verzekeringen, waarbij ook de vakbonden werden betrokken. (Bij voorbeeld bij de uitkering van werklozensteun.) Sociale wetten konden niet worden afgewezen. Een ernstige zwakheid was natuurlijk ook het bestaan van verschillende uiteenlopende vakbonden in één enkel bedrijf, zodat deze vakbonden zich niet konden ontplooiën als *bedrijfsorganisaties*. Er bestaat nu een veel groter belangstelling voor *de bezetting van de bedrijven*, sinds 1918 gepropageerd door sociaal-anarchisten en raden-communisten. De organisatie in vakgroepen verijdelde in NAS en NSV echter het mobiliseren van de arbeidersklasse als geheel in een onderneming.

Lange tijd hebben vele anarcho-socialisten en raden-communisten (tot 1933!) nog gehoopt op een derde en grondige Europese sociale revolutie, na die van Rusland en van Duitsland. Zij zagen terecht in de vakbonden geen geschikte organen voor zulk een omwenteling. Dit nam niet weg dat de essentiële theorie van het anarcho-syndicalisme niet gebonden was aan zulke vakorganisaties. Maar de Tweede Wereldoorlog maakte aan NAS en NSV een einde. En afgezien van het feit dat de bedrijfsbezetting van 1968 in Frankrijk oude theorieën weer op de voorgrond bracht, hebben de reformistische vakbonden het terrein veroverd, waarop de directe confrontatie van werkgevers en werknemers kon plaatsvinden.

Er is de laatste jaren, vooral in het NVV, een tendens merkbaar om openlijk het socialisme als einddoel te aanvaarden. Dit was voorheen geenszins het geval. De vakbond legde de nadruk op de behartiging van belangen van de leden, en op een (burgerlijke) democratie, die zulk een behartiging mogelijk zou maken: die dus

geen stakingsverbod of beperking van de mogelijkheden tot organisatie zou kennen. Als er intussen een kentering valt te bespeuren – zij het waarschijnlijk bij een minderheid – dan is dit niet te wijten aan crises, die nog komen moeten. Maar de schaduwzijden van 'free enterprise', van het liberale kapitalisme dat de vrijheid gebruikt om multinationale en feitelijk feodale monstermachten te vormen, is duidelijk gebleken. De ongrijpbare eigenaren van een onderneming kunnen die sluiten, omdat de wijdvertakte andere filialen wel aan de behoefte (aan winstgevende produkten) kunnen voldoen. Er is geen Nederlandse bourgeoisie meer, die men uit patriottisme zou moeten ontzien, of die uit nationale solidariteit geacht zou worden, bepaalde concessies te doen aan landgenoten. Het willekeurig opheffen van ondernemingen, en het duistere scheppen van andere bedrijven ontsnapt aan elke controle. Het protest daartegen is nu duidelijker gemotiveerd: 'Dit bedrijf is niet van jullie, maar van ons!' De feitelijk symbolische bezettingen in Breda en Helmond, en die in het buitenland (het Franse Lip, maar daarvóór de uitgebreide beslagleggingen van 1968) hebben deze tendens geïllustreerd.

Ze komt nog het best tot uiting bij de Industriebond van het NVV. Toen deze in oktober 1971 werd opgericht als concentratie van een aantal bonden, werden de statuten van het NVV te vaag gevonden en 'te weinig antikapitalistisch'. Geëist werd daarin slechts een democratie, waarin de vrijheid van onderhandelen zou zijn gewaarborgd, om de belangen van de werknemers te behartigen. Inderdaad een bescheiden wens. Er kwam in 1971 een motie aan de orde van de afdeling Stiens, waarin 'het recht van de werknemer op zeggenschap' en 'zijn plicht tot het dragen van medeverantwoordelijkheid' werden onderstreept. 'De bond' – zo luidde het voorstel – 'acht hiertoe een planmatige ordening van het gehele bedrijfsleven onmisbaar. Indien het belang van de werknemer dit eist, dient de beschikkingsmacht, alsmede het eigendom der produktiemiddelen in handen van de gemeenschap te worden gelegd.' Dit voorstel werd niet aanvaard, om afwijking van de NVV-statuten te voorkomen. Maar wel werd aan het bestuur opgedragen 'om binnen het NVV een gesprek te beginnen over eventuele wijziging van de grondslag, richtsnoer en doelstellingen, in de geest van wat in het amendement-Stiens was gesteld'.

Waarschijnlijk is voor deze evolutie nog een andere dan genoemde factor van betekenis geweest: de contacten met Joegoslavië, de bestudering van het zelfbestuur van gesocialiseerde ondernemingen. De term *zelfbestuur* begon ingang te vinden. In het programma van Gotha van 1875 werd daaronder de mogelijkheid verstaan, dat arbeiders zelf ondernemingen zouden beheren. En daarbij werd de bekende formule uit de Eerste Internationale (onder de invloed van aanhangers van Proudhon en Bakoenin) gebezigd, dat de werkers verenigd zouden moeten zijn in 'vrije en gelijke associaties'. Men weet dat in de Nederlandse vrij-socialistische kringen zogenaamde 'produktieve associaties' zijn gesticht van kleine omvang, die binnen het kapitalisme socialistische sectoren wilden zijn. Dit is mislukt omdat deze bedrijven zich niet aan het kapitalistische milieu konden onttrekken, al zijn er een aantal succesrijk geweest voor het scheppen van betere onderlinge verhoudingen tussen de werkers. Maar als men nu weer gaat denken aan *zelfbeheer* dan is het logisch, dat dit zou moeten worden verwezenlijkt binnen een socialistische maatschappij.

Ten derde was daar het geschil over de verdeling van het inkomen. In de klassieke burgerlijke democratie wordt aan de bourgeoisie de vrijheid gelaten, een nationaal inkomen te kweken op basis van de geaccumuleerde eigendom, van sociaal bezit tot privé-bezit geworden. De verdeling van dit nationale inkomen kon wel door actie van vakbonden en sociale wetten worden beïnvloed, maar berustte tenslotte bij degenen die het kapitaal in handen hadden. Het verzet daartegen, de pogingen tot nivellering van de lonen en salarissen, tot het voorkomen van luxe en verspilling ten gunste van een kleine minderheid, dit verzet moest wel de structuur van de samenleving centraal stellen.

Afgezien van de afkeer van de internationale oligarchie; het Joegoslavische zelfbeheer; de wens tot nivellering van de lonen, werkte nog een vierde factor in meer socialistische richting. De wettelijke bedrijfsorganisaties zijn instrumenten gebleken van de directie, ten bate van het winstmaken van het bedrijf. In feite vertegenwoordigen zij een *corporatieve* gedachte, die van verzoening tussen patroons en arbeiders op basis van de privé-eigendom. Overigens een 'nieuwe orde' waarmee het fascisme graag schermde om de arbeiders aan het lijntje te houden.

Daartegenover kwam de idee op om van deze bedrijfsorganisatie een *personeelsraad* te maken, openhartig gezegd een klasse-apparaat. In een brochure van de Industriebond *Gedachten over de maatschappij van morgen* (september 1973) leest men dienaangaande: 'Onze bedrijfsleden-groepen zullen moeten trachten, door het optreden van hun kaderleden *de personeelsvertegenwoordiging zodanig van karakter te laten veranderen, dat ze niet langer gebruikt kan worden als harmoniesymbool.*' Zo'n personeelsraad zou dan 'de groei van het machtsbewustzijn en het maatschappelijk inzicht' moeten bevorderen.

Er is in de genoemde brochure een duidelijke veroordeling van de kapitalistische structuur. We citeren: 'De beheerders van de grote bedrijven bepalen grotendeels de toekomst van de samenleving en hebben meer macht dan de gekozen volksvertegenwoordiging' [...] 'De werknemers in de bedrijven hebben niets te zeggen over de doelstelling van hun werk, de verdeling van hun arbeidsresultaat, maar evenmin over de manier van werken of over de keuze van de leiding' [...] 'Vormen van zogenaamde medezeggenschap veranderen niets fundamenteels aan de gang van zaken, omdat de winst het alles zaligmakende doel blijft.' Daartegenover wordt gepleit voor een 'inspirerende maatschappijvisie, een toekomstbeeld van waaruit wij werken en dat het geloof wekt dat het anders kan en daarom anders moet.' En tenslotte: 'Onze bond streeft naar een samenleving, waarin de zeggenschap van de gemeenschap over zijn eigen produktieapparaat, en van de werknemers over de bijdrage van hun eigen bedrijf aan de samenleving, zo goed mogelijk tot gelding kan komen.' Dit is nu een socialistische formule.

Nu is het duidelijk dat het bolsjewistische communisme (zoals men het ten onrechte noemt) weinig aantrekkelijk is. Het heeft inderdaad de grondslagen gelegd voor een Welfare State (verzorgingsstaat) zonder privé-eigendom van de produktiemiddelen. Maar de autoritaire partijstaat, de bureaucratie, de technocratie, het gebrek aan persoonlijke vrijheden werpt vele schaduwen over het leven der volken in zulke systemen. In het vrijheidlievende socialisme van Proudhon, Bakoenin, Kropotkin, Domela Nieuwenhuis vinden voorstanders van zelfbeheer, rechten van minderheden, federalisatie, eigen verantwoordelijkheid binnen



een stelsel van wederkerig hulpbetoon enzovoort, vele elementen, gedachten, idealen, die de moeite waard zijn voor het leven in het algemeen. Het oorspronkelijke syndicalisme nu heeft zijn beste doeltreffendheid en waarde getoond in Spanje, juist ten tijde van de burgeroorlog, toen gebondenheid aan de gemeenschappelijke strijd even nodig was als de verdediging van een zo groot mogelijke vrijheid. Dit syndicalisme is, wat de toekomstvisie aangaat, geïnspireerd door het anarcho-syndicalisme.

Er is geen revolutionaire situatie aanwezig, en de vraag is allereerst, wat er binnen deze verhoudingen gedaan zou kunnen worden om de weg aan te wijzen naar een vrijheidlievend socialisme. Historisch is trouwens aangetoond dat een revolutie geen sprong is van de ene wereld in een reeds voorhandene andere wereld, maar – na de omwenteling van de machtsverhoudingen – een evolutie, waardoor een nieuwe samenleving uit de oude kan voortkomen.

In de genoemde beschouwingen nu zijn reeds enige wegen naar een socialistische samenleving aangeduid: de vorming van personeelsraden: zeggenschap over beheer en inrichting van een bedrijf, zonder dat zulk een 'participatie' de vorm krijgt van collaboratie met de bezitters; invloed op de verdeling van het inkomen uit de onderneming, dus ook op het besteden van winsten; controle op hetgeen er wordt geproduceerd. Op conferenties zijn nu nog enige andere suggesties gedaan. Als de werknemers uitgaan van de stelling, dat *het bedrijf toebehoort aan de gemeenschap, vertegenwoordigd door het personeel*, moeten de personeelsraden federatief en internationaal (het eerst in de 'multinationals') verenigd zijn, om acties te coördineren en solidariteit in praktijk te brengen. Nog meer: de winsten behoren toe aan de gemeenschap, en moeten eveneens onder controle komen van de personeelsraad. Voor zover ze weer in de onderneming worden geïnvesteerd zijn zij een 'sociaal fonds'. Bij verkoop (of fusering) van een bedrijf behoort het personeel op te treden als eerste eiser, desnoods door middel van een bezetting, als het gaat om de bestemming van de koopsom. Thans gaan deze miljoenen naar de aandeelhouders, en worden er directeurs mee afgekocht. Maar zij hebben de onderneming niet wezenlijk opgebouwd, wel de werknemers, onder wie natuurlijk ook de technici en administrateurs

gerekend moeten worden. Er zijn enige schaarse gevallen geweest, dat bij verkoop van een bedrijf ook het personeel een deel van de koopsom kreeg, maar dan op zeer bescheiden schaal. En hoewel deze procedure nog niets verandert aan het maatschappelijke bestel, kan ze wel een gevolg zijn van gewijzigde machtsverhoudingen, en oorzaak van grondiger veranderingen in de toekomst.

Aan het einde van zulk een denkbaar proces staat natuurlijk de socialisatie. Zolang de staat nog min of meer traditioneel overeind blijft, valt deze socialisatie samen met nationalisatie. Dan echter behoort er te worden geijverd voor een federale structuur van deze staat, een zo groot mogelijke autonomie van provincies en gemeenten, van ondernemingen en bedrijven, dus voor zelfbeheer. Waarbij het belang van de consumenten even zwaar behoort te wegen als dat van de producenten. Terloops gezegd zal de uitbreiding van gratis diensten en collectieve voorzieningen (gemeenschappelijk betaald) zowel de vrijheid als de bestaanszekerheid vergroten.

Er is natuurlijk een groot gevaar aanwezig, en daaraan is in Chili Allende te gronde gegaan: het gevaar dat de contrarevolutie ingrijpt, voordat de evolutie naar een vorm van socialisme op gang is gekomen. Het fascisme loert overal, in elke burgerlijke democratie, en zal zeker trachten de klok terug te zetten als het systeem gevaar loopt. Niet de democratische instellingen of het parlement kunnen dat gevaar keren, veel eerder de arbeiders die over de transportmiddelen beschikken en overgaan tot bezetting van de bedrijven. Ook is het doenlijk een zo nauw mogelijke samenwerking te organiseren tussen de vakbond van dienstplichtige militairen en de andere vakverenigingen, om samen een fascistische staatsgreep te verijdelen of ongedaan te maken. Men denke over dit probleem niet te licht: het fascisme is dichterbij ons dan men meent.

Het is denkbaar dat deze beschouwing over de mogelijkheid van de verwezenlijking van een vrijheidlievend socialisme (met een lange fase van evolutie in staat en maatschappij) de indruk wekt van een illusie. Toch berust een socialistische overpeinzing niet op donquichotterie. We zijn uitgegaan van de realiteit dat er geen revolutionaire situatie aanwezig is. Maar ook van de overweging dat de bestaande verhoudingen groeiende onrust wekken,

gebrek aan vertrouwen in de toekomst. En dat dus een ander toekomstbeeld inspirerend kan werken. De machtsvorming van de werkers is aan de orde gesteld in de vakbonden; wij mogen ons steentje bijdragen aan de problematiek daarvan, maar ook aan de beeldvorming van een andere maatschappij. En wat de noodzaak aangaat om aandacht te schenken aan de mogelijkheid van een socialistische samenleving: de komende crises zullen de huidige maatschappij zodanig schokken, dat men zich wel op dit probleem *moet* bezinnen. We denken nu maar niet aan een oorlog met kernwapens: niemand is in staat te overwegen, wat er daarna te doen zou zijn. Maar zeer werkelijk zijn 'kleinere' oorlogen (met de verschrikkingen van Vietnam) om de grondstoffen, zoals de petroleum. Komt dan de Derde Wereld meer in beweging dan thans al het geval is, ontstaan er meer haarden van revolutie in de verpauperde landen, die de achterbuurten zijn van het welvarende Westen, dan wordt de kapitalistische structuur ernstig aangetast. Het verlies van grondstoffenbronnen, afzetgebieden en kapitalen zal in elk land voelbaar worden.

Ten tweede (en gedeeltelijk los daarvan) staat de economische depressie, de crisis die sinds 1971 voortvreet en die haar dieptepunt nog geenszins heeft bereikt. De faillissementen, de opheffingen van bedrijven, de werkloosheid en alle andere verschijnselen van zo'n dalende conjunctuur stellen nog dringender het probleem, wie de kosten daarvan zullen betalen. Ook als nog niet algemeen het besef doordringt dat deze vorm van civilisatie onhoudbaar begint te worden – ook als de radicale aantasting van de privé-eigendom van produktiemiddelen nog niet volgt – ook als het systeem niet direct verantwoordelijk wordt gesteld voor alle maatschappelijke wanorde – dan zal er toch een zodanige verscherping ontstaan in de verhouding tussen werknemers en werkgevers dat de vakbonden daardoor niet onberoerd blijven. Ze zullen nog meer dan thans reeds het geval is aandacht moeten schenken aan het falen van de sociale structuur en aan de noodzakelijke overgang van deze naar een andere samenleving. En op die weg zullen zij niet weinige grondgedachten ontmoeten van het anarcho-syndicalisme.

In de loop van het jaar 1974 begon het tot de breinen van burgerlijke politici en economen – onder hen begrepen de quasi-socialistische reformisten in de regeringen van Engeland en West-Duitsland – door te dringen dat de periode van hoogconjunctuur voorbij was. Niet meer te loochenen was dat men te doen had met een internationale teruggang van de werkgelegenheid. De Verenigde Staten gaven – precies als in 1929 – de toon aan wat de moeilijkheden aangaat. Het aantal werklozen steeg officieel tot zes miljoen, wat zou beduiden dat 6,5 procent van de actieve bevolking niet meer aan de slag kon komen. In werkelijkheid was de toestand veel erger, met name voor de negers, Portoricanen en chicanos (van Mexicaanse afkomst), onder wie de ellende veel groter was. En in enkele staten van de Verenigde Staten telde men 14 procent werklozen.

Wat Nederland aangaat, werd schoorvoetend toegegeven dat aan het einde van het jaar honderdtachtigduizend mensen tot de 'arbeidsreserve' behoorden. Maar dat cijfer was zeer geflatteerd. Want tienduizenden trokken geen uitkering op grond van de wet op de werkloosheid (ww) maar uit hoofde van de verzekering inzake arbeidsongeschiktheid (wao), omdat ze wegens hun leeftijd of gezondheidstoestand voorgoed afgevoerd konden worden. En van de driehonderdduizend mensen die in de wao vielen was een niet gering percentage ook vrij kort geleden uit het arbeidsproces geworpen.

De aarzeling om toe te geven dat we met een nieuwe crisis te doen hadden, kon verbazing wekken. De Atlantische regeringen schenen te hebben afgesproken dat men moest geloven dat nog in het jaar 1975 de tegenslag overwonnen zou zijn. Vandaar dat de grote studie in de *New York Review of Books* van 21 juni 1974 over 'The coming Depression' (waarin maar liefst negen boeken over dit verschijnsel besproken werden) bijna nergens vermeld werd, met uitzondering van een zeer terloops geplaatste opmerking in *NRC-Handelsblad*, waarvan de economische redactie overigens niet pessimistisch gestemd was. Vandaar ook dat het novembernummer van *Le Monde Diplomatique* ook niet besproken werd. En slechts weinigen vermeldden de inhoud van een

artikel over 'Class Conflict, Keynesian Policies and the Business Cycle' in de socialistische Amerikaanse periodiek *Monthly Review* van oktober 1974.

Opmerkelijk was ook dat het woord *depressie* (voor een langdurige laagconjunctuur) werd vermeden en dat men het liefst sprak van *recessie* (een tijdelijke teruggang). Daarbij waren de geesten wel erg vruchtbaar om valse oorzaken voor de werkloosheid te vermelden.

Gaat men de historie van het kapitalisme na, dan blijkt die te bestaan uit een serie van op- en neergangen. De oorlogen met hun verwoesting van produktiemiddelen en goederen zijn perioden van bedrijvigheid en hoogconjunctuur, van uitbuiting en vernietiging. Er is aan alles een tekort en er worden enorme winsten gemaakt door speculanten en producenten.

De tijd van Napoleon was er een zonder werkloosheid, hoewel van veel honger. Na dit tijdvak treedt een neergang in met tussentijdse opflinkeringen, die in 1848 een dieptepunt bereikt. (Dat is een van de bronnen van de revoluties van 1848.) Dan stijgt de conjunctuur tot aan 1873, met weer vele oorlogen, waarbij Duitsland, Rusland, Engeland, Oostenrijk, Italië en Frankrijk betrokken zijn. In 1873 begint weer een wisselende ontwikkeling met veel recessies, uitlopend op de diepe crisis van 1893. Vervolgens weer een stijgende conjunctuur, tot na de Eerste Wereldoorlog. In 1923 het eerste teken van de grote depressie, daarna nog een korte opleving tot aan de ramp van 1929. Na 1933 weer enige opgang, dan de Tweede Wereldoorlog en daarna een lange periode van reparatie en enorme expansie van het Atlantisch kapitalisme met tussentijdse crises. Zo is de Korea-oorlog een periode van bloei, het einde ervan in 1953 brengt een ernstige recessie. Zulke neergangen waren er meer totdat we duidelijk naar een nieuw dieptepunt gingen.

Als men nu voor de dieptepunten 'ronde' jaartallen neemt (de depressies kwamen niet overal tegelijkertijd) krijgt men de perioden na 1850, 1890, 1930 en 1970. Dat lijken magische getallen omdat er dan telkens veertig jaar ligt tussen de rampjaren. Men moet zich daarop niet blind staren. Het is best mogelijk dat het ergste nog zal komen en in elk geval moeten we niet denken dat we na de depressie weer een bloeitijd zullen beleven tot ongeveer

1990 en dat we dan weer naar het dieptepunt van het jaar 2010 zouden gaan. Zo mechanisch is dat alles niet. Erkennen moet men echter dat er een cyclus bestaat. De tijden van depressie keren steeds terug.

Wat de oorzaak daarvan aangaat is er een (socialistische) rede-nering, die uitgaat van de stelling dat de bourgeoisie niet anders kan doen dan periodiek de arbeiders op straat smijten. Nodig was een zogenaamde arbeidsreserve, dus een permanente werkloosheid van een deel van het proletariaat, opdat het aanbod van arbeid de lonen drukt. In een periode van volledige werkgelegenheid stijgt de prijs van het loon te zeer, concurrentie wordt moeilijk en de winst wordt aangetast. Er moet werkloosheid worden gekweekt om de lonen weer te doen dalen. Er valt veel voor deze theorie (in de *Monthly Review* nog eens te berde gebracht op grond van het marxisme) te zeggen, als men onze advocaten van het kapitalisme hoort. Het is hun allereerst te doen om daling van de lonen en stijging van de winsten, wat dan als geneesmiddel wordt aanbevolen.

Maar het is de vraag of de depressie zo bewust wordt gemaakt. In de strijd om het bestaan tussen de kapitalisten onderling gingen inderdaad de zwakken failliet en bleven de sterken over. In een crisis deed dit verschijnsel zich op grote schaal voor. Het leidde tot het uitdunnen van een aantal bedrijven, tot concentratie van ondernemingen en accumulatie van kapitaal, zoals de socialisten (Marx vooraan) hebben aangetoond. Bij de huidige enorme concentratie is de concurrentie echter afgenomen, kartels en fusies hebben het kapitalistische blok versterkt. De winsten zijn collectief veilig gesteld, méér dan voorheen het geval was. De permanente uitkeringen bij ziekte, invaliditeit, werkloosheid en pensionering zijn noodzakelijk om de verkoop op peil te houden. En het zijn tenslotte de producenten (de werknemers) die de uitkeringen, pensioenen en bijstand opbrengen.

Men moet dus veel waarde hechten aan de andere factor – ook altijd aanwezig – *de zogenaamde overproductie*. Er is zoveel winst gemaakt, zoveel geïnvesteerd, zoveel geproduceerd, dat de koopkracht ontbreekt om dit alles te consumeren. En dit verschijnsel is ook nu weer actueel. Er is een wanverhouding tot stand gebracht tussen gemaakte winsten (onttrokken aan het verbruik)

en de voor consumptie beschikbare lonen en uitkeringen. Niet te hoge lonen veroorzaken een crisis, maar gebrek aan koopkracht. De magazijnen puilen uit, de machines en automobielen hopen zich op. Daarbij moet men niet alleen denken aan de ontwikkelde kapitalistische wereld, maar aan de totale bevolking van de aarde. En dan is het zo dat de miljardenmassa's van de Derde Wereld, van hun grondstoffen beroofd terwijl hun arbeidskracht slecht is betaald, dat dit verpauperde proletariaat niet in staat is de producten van de 'vrije wereld' te kopen. Wat deze overproduktie aangaat is het kapitalisme van deze eeuw niet zo ongelijk aan dat van de vorige eeuw, met dit verschil dat onze achterbuurten en 'verrellendigde' massa's nu grotendeels in de zogenaamde Derde Wereld liggen. Daar komt een depressie dan ook harder aan dan hier. En neemt de sociale ontevredenheid en de spanning te zeer toe, dan zijn er de feodale en militaire bondgenoten van het Westen om met behulp van de Atlantische mogendheden door middel van terreur die massa's eronder te houden. Vandaar dat crises niet alleen verzet en opstandigheid bevorderen, maar van de andere kant ook het fascisme. De *polarisatie* (dat wil zeggen de klassenstrijd) krijgt op internationaal niveau een nieuwe dimensie.

Wanneer men de praktijk van het kapitalistische systeem gedurende een periode van bijna twee eeuwen beziet, blijken de nadelen ervan niet uit te schakelen. Er worden verschillende klassen geschapen met zeer uiteenlopende inkomens op basis van gezagsverhoudingen. Daar waar de opeenhoping van kapitaal heeft geleid tot een behoorlijke vruchtbaarheid van het produktiestelsel kunnen allerlei behoeften bevredigd worden. Tegelijk echter wordt een bewapening opgebouwd die de verbeelding tart. De wapenwedloop tast ook de staten met genationaliseerde produktiemiddelen aan. In de kapitalistische en zogenaamd communistische staten krijgt men dus te doen met een vorm van bewapening die op basis van een geperfectioneerde techniek, het leven van de mensheid bedreigt en de vernietiging van volken geenszins denkbeeldig maakt. *In dit stelsel zijn oorlogen en fascisme ingebouwd.*

Dit is de keerzijde van de 'verzorgingsstaat'. Terwijl de min of meer welvarende naties elkaar met totale verwoesting bedreigen

hebben ze tegelijkertijd een miljardenmassa van paupers gekweekt in de Derde Wereld. Er zijn niet alleen klassentegenstellingen *binnen* de staten, er zijn ook groeiende tegenstellingen *tussen* naties die proberen elkaar te overheersen.

De economische depressie nu legt deze wonden meer dan ooit bloot. Het meest lijden de arme volken en groepen onder de crisis. En tegelijk neemt de wedloop om nieuwe markten en grondstoffenbronnen te veroveren toe. Handelsoorlogen manifesteren zich vooral in een neergaande conjunctuur. Het wordt gewoonte vrij lichtvaardig over de gevolgen van de depressie te spreken omdat geen werkloze er brodeloos door zou worden, althans niet in de kapitalistische wereld. Maar voor de mensheid als geheel werkt dit stelsel funest. Het propageren van een vrijheidlievend en vredelievend socialistisch stelsel wordt dan een verplichting.

Maar in een internationaal federatief samengaan van volken behoren de staten geliquideerd te worden. Op het ogenblik lijkt zoiets een utopie. Toch zou zelfs de kleinste stap op weg naar een vrije volkengemeenschap winst betekenen.



## Bakoenin, Guevara en de terreur

Bij de herdenking van het feit, dat honderd jaar eerder Michael Bakoenin was overleden (1 juli 1876) is weer de aandacht gevraagd voor zijn conflict met Karl Marx. Van hun vele geschillen en verschillen zijn er vier, die in dit artikel op de voorgrond worden gesteld. In de eerste plaats de voorkeur van Bakoenin voor de vernietiging van de staat en zijn vervanging door een federatie van autonome communes, terwijl de marxisten zich concentreerden op de verovering van de staat, met eventuele verwijzing naar zijn toekomstige 'proletarische' karakter en zijn uiteindelijke 'afsterven' in een klasseloze maatschappij. Dan onderstreepte Marx de leidende rol van de arbeidersklasse, terwijl Bakoenin een minstens zo grote betekenis toekende aan de landbouwers: arbeiders, pachters en kleine boeren. Ten derde heeft Bakoenin veelvuldig gesproken over de bevrijding van een onderdrukt en uitgebuit *volk*, terwijl Marx placht te gewagen van *klassen*; in theorie tenminste, want hij verachtte 'Slavische volken'. Hij voorspelde de overwinning van het proletariaat als een noodzakelijke, historisch onvermijdelijke en van de menselijke wil onafhankelijke ontwikkeling, terwijl Bakoenin de nadruk legde op de noodzaak de spits af te bijten, de strijd te beginnen, de lont in het kruitvat te steken.

Terwijl nu de marxisten in het hooggeorganiseerde kapitalisme tot reformistische nationalistten werden; en in de zogenaamde communistische landen tot nationaal georiënteerde staatsocialisten (of staatskapitalisten), hebben ze Che Guevara, die in 1967 poogde in Bolivia een sociale revolutie te ontketenen, een bakoenist genoemd.

In zijn vermaarde dagboek vindt men op 24 juli 1967 – dus enige

maanden voor zijn dood – een verwijzing naar verwerpelijke denkbeelden van Tsjechische communisten, met deze toevoeging: ‘De kameraden noemen mij een nieuwe Bakoenin en jammeren over het vergoten bloed, en het bloed dat er zou worden vergoten als er drie of vier Vietnams zouden komen.’ Dit laatste slaat op de oproep van Che Guevara om meer revolutionaire bevrijdingsoorlogen te veroorzaken, in de trant van de strijd in Vietnam, om in de ganse wereld het Amerikaanse imperialisme aan te vallen. Wat kon de verwijzing betekenen naar Bakoenin, onder marxisten wel de ergste beschuldiging van ketterij die men zich kan denken?

Een van de hoekstenen van de marxistische theorie en praktijk is geworden de schepping van een autoritaire partij, die de staat kon veroveren. Ook daar waar de vorming van de macht op het platteland lag (zoals in China, Joegoslavië, Indo-China) hebben de marxisten vastgehouden aan de exclusieve leiding, die van één partij moest uitgaan. De Cubanen echter, die niet waren uitgegaan van een marxistische filosofie (waaraan eigenlijk alleen Raúl Castro sterk gehecht was) beoogden de eliminatie van het bestaande staatsgezag door een nieuwe ‘beweging’, die soeverein zou zijn: wetgevend, uitvoerend en juridisch en die aanvankelijk niet het karakter zou hebben van een partij. Weliswaar was deze ‘beweging’, die had gezegevierd in het begin van 1959, na drie jaar toch tot een partij geworden. Maar in 1962 poogde Fidel Castro nog door het verwijderen van de stalinist Aníbal Escalante een ongewenste machtsconcentratie te voorkomen. En Che Guevara, die in 1965 de wereld introk om revolutionaire vuurhaarden (*focos*) te ontsteken, verkeerde in duidelijke onmin met de communistische partijen van Zuid-Amerika. Hij zocht een veel bredere basis voor het volksverzet dat hij poogde te ontketenen... tegen de staatsmacht. In zijn studie over *De guerrilla-oorlog* (1959) had hij vooropgesteld: ‘De volkskrachten kunnen een oorlog winnen tegen het leger.’ En de leden van een guerrillagroep zijn geen gedwongen soldaten, maar vrijwilligers, overtuigden, niet door cadaverdiscipline bijeengehouden maar door een revolutionaire mentaliteit verenigd, zoals in Spanje de anarcho-syndicalisten zich dat in de eerste fase van de strijd tegen Franco voorstelden.

Dit thema is later (in 1966–’67, de periode van de guerrilla van Che Guevara in Bolivia) uitgewerkt door de Franse auteur Régis

Debray, zo men weet in Bolivia gevangen genomen. Afgezien van de vele elementen die ontleend zijn aan de ervaringen van de strijd op Cuba, bevat zijn boek *Révolution dans la révolution* een poging, de verovering van de macht anders te zien dan de bolsjewiki; want volgens hem is het niet de politieke partij, die de overwinning behaalt, maar een veelzijdige 'beweging' met allerlei autonome secties (blz. 82), al zijn die verenigd in een gemeenschappelijk commando. Voor zijn stelling citeert Debray (blz. 102) Fidel Castro zelf in zijn meest onafhankelijke periode. Hij zei: 'Men beschuldigt mij van ketterij, men zegt dat ik inzake het marxisme-leninisme een ketter ben. Hm, het is amusant dat zogezegd marxistische organisaties, die met elkaar omgaan als kat en hond en elkaar de "revolutionaire waarheid" betwisten, ons verwijten dat we automatisch een Cubaanse formule willen toepassen. Ze verwijten ons de rol van de partij te miskennen... Maar wie zal de revolutie in Latijns-Amerika maken? Wie? Het volk, de revolutionairen, met of zonder partij.' Volgens hem – en Debray – ontstaat uit de volksmacht, de guerrilla en het revolutionaire leger na de overwinning weer wel een brede partij... maar niet omgekeerd. Het is deze afwijking van het 'leninisme', dit vertrouwen op de spontaneïteit en de scheppende activiteit van de massa, die ertoe leidde dat Che Guevara een 'bakoenist' werd genoemd: iemand, die *niet* eenvoudig de staat wil veroveren, maar een nieuwe vorm zou willen geven aan de 'volksmacht'. De mogelijke vergelijking met Bakoenin houdt natuurlijk op bij het installeren van een nieuw gezag. Ze blijkt voornamelijk verband te houden met de hier verdedigde theorie van een guerrilla tegen een staatsleger.

Het tweede element dat Guevara verdacht maakte wegens bakoenisme was zijn overtuiging, dat in de 'Derde Wereld', de arme, gekoloniseerde en geëxploiteerde landen de basis van de klassenstrijd (hier overigens een *volksoorlog*) niet lag in de stedelijke industriecentra maar op het platteland. Deze conclusie was reeds getrokken in China, Joegoslavië en Indo-China, waar de steden als bolwerken van contrarevolutie en westers kapitalisme pas in de laatste fase van de strijd veroverd konden worden. Wat dit aangaat heeft Che Guevara veel ontleend aan ervaringen van Mao Tse-toeng omtrent 'de langdurige, revolutionaire volks-

oorlog'. Nog op 10 augustus 1967 zei Fidel Castro: 'De guerrilla wordt georganiseerd door een politieke beweging, door een politieke organisatie. Maar wat we onverenigbaar achten met juiste ideeën over de guerrilla-oorlogvoering is de gedachte, dat deze geleid moet worden van de steden uit.' Aldus werd de basis ondermijnd van het westerse marxisme. Nadrukkelijk zei Che Guevara: 'In het onderontwikkelde Latijns-Amerika moet het terrein van de gewapende strijd fundamenteel het platteland zijn.' Daar vindt men de meest opstandige massa's en hun strijd 'vertolkt de wensen van de grote boerenmassa, om meester te zijn van de aarde, van de produktiemiddelen'. Nog duidelijker: 'De guerrillero is vóór alles een agrarische revolutionair.' Het leger der rebellen is 'het volk in uniform'.

Alle 'verwijten' aan het adres van Bakoenin, dat hij zijn hoop had gesteld op de rebellie der boerenmassa's, zouden evenzeer de guerrilla-leiders treffen in Azië en op Cuba. Zijn ze gegrond? In die zin wel, dat hij het oog had op landarbeiders, horigen, pachters, kleine boeren die in semi-feodale en kapitalistische verhoudingen werden uitgebuit. Wat dit aangaat moet men de rol van Bakoenin gadeslaan op het Slavische congres in Praag (1848) en de uitwerking daarvan in zijn *Oproep aan de Slavische volkeren*. De onafhankelijkheid en vrijheid moet zich niet manifesteren in de schepping van soevereine staten, zo zegt hij, maar in de vorming van een federatie van vrije volkeren, aan wie alle grond zal toebehoren. Na zijn folterende gevangenschap in Saksen, in Oostenrijk en Rusland (1849-'61) heeft hij (in *De Klok* van 15 februari 1862) de leuze 'Land en vrijheid' aangeheven, een beroep gedaan op 'het Rusland der boeren' om de commune tot hoeksteen te maken van een nieuwe maatschappij, gebouwd op het gemeenschappelijk bezit van de bodem door autonome gemeenschappen. 'Elke commune in heel Rusland moet in het eeuwige bezit komen van het land: privé-grondbezit mag slechts binnen beperkte grenzen bestaan... Voorts zelfbestuur: geen organisatie van boven af, doch alles organisch van onderop.' Wanneer zijn anarchisme zich duidelijker manifesteert, onder andere in zijn programma van de 'Alliantie der socialistische democratie' (1866-'67) blijft de zorg bestaan om de boeren te betrekken bij de revolutie. En des te meer, als de Frans-Duitse oorlog is uitgebroken en Bakoenin in

zijn *Brieven aan een Fransman* (1870) het Franse werkende volk opwekt een massale revolutie te ontketenen, een bevrijdingsoorlog tegen de Pruisische adel, de Duitse vorsten en de Franse bourgeoisie te zamen, om Europa te verlossen door de verwezenlijking van een vrijheidlievend socialisme. In die strijd is samenwerking noodzakelijk tussen stad en platteland. Bakoenin onderzocht de oorzaken van de conflicten, de afkeer en de afstand tussen arbeiders en boeren. Het zou te ver voeren, daarop dieper in te gaan. Het fatale feit deed zich echter voor dat in het jaar daarna de Commune van Parijs in bloed kon worden gesmoord door onvoldoende steun uit andere steden, maar vooral door de daadloosheid van het platteland.

Ongetwijfeld heeft Bakoenin in internationaal verband meer begrip gehad voor de vaak doorslaggevende rol van de arme boeren dan Marx, die zich blind staarde op een stedelijk en industrieel proletariaat, dat na 1900 echter zou ophouden een revolutionaire factor te zijn in de Atlantische wereld. Juist in de arme landen, waar de brandstof voor omwentelingen lag opgehoopt, bleken de massa's op het platteland een onmisbare stuwkracht. Terecht kon men spreken van de noodzaak van de mobilisatie van onderdrukte *volkeren*, omdat deze bestonden – in overwegende mate – uit uitgebuite arbeiders en boeren. De volksopstand tegen kerk en staat, tegen kapitalisten en militaristen, zoals Bakoenin die in 1870 propageerde in zijn *Brieven aan een Fransman*, en zoals die in de oproepen van de Parijse Commune in 1871 werd gemotiveerd, dit ideaal van de volksbevrijding was veel meer terug te vinden in de geschriften van Bakoenin dan in de verhandelingen van Marx.

In de studie van Che Guevara over *De guerrilla-oorlog* vindt men over het scheppen van vuurhaarden (*focos*) deze stelregel: 'Men kan niet altijd verwachten dat alle voorwaarden voor de revolutie voorhanden zijn: de vuurhaard van de opstand kan ze scheppen.' Er is een minimum van gunstige omstandigheden nodig, om te proberen de stoot te geven tot een revolutie. Men moet duidelijk kunnen tonen dat het voor het volk onmogelijk is voor zijn sociale verlangens met succes te strijden binnen de grenzen van de conventionele, politieke, niet-gewelddadige strijd. Er moet een meerderheid zijn die bewust kan worden gemaakt van

het feit dat ze wordt onderdrukt en geëxploiteerd. Die bewustwording kan geschieden doordat een voorhoede de strijd begint, die moet worden overgenomen door het volk. In elke guerrilla heeft die voorhoede – als ze zich heeft kunnen handhaven – slechts resultaat kunnen boeken door de collectieve medewerking van doorslaggevende groepen der bevolking. Waar deze ontbrak – zoals later in Bolivia ten tijde van de strijd, die Guevara er voerde – moest de *foco* falen. Tenslotte moet de massa van boeren en arbeiders zichzelf bevrijden, ze kan niet door een kleine minderheid worden verlost uit haar ellende. Maar deze kan wel pogen de stoot te geven tot de bevrijdingsstrijd.

In hoeverre komen denkbeelden van Bakoenin met deze zienswijze overeen? Herhaald moet worden dat de uitkomst van de strijd om de macht, zoals ook Che Guevara die zag, toch de schepping was van een centrale 'volksstaat' binnen de grenzen van de guerrilla. Deze conceptie hield verband met het 'socialisme in één land', een teleurstellende realiteit die inderdaad moeilijk te rijmen viel met een staatloze federatie van volkeren. Doch ook overigens was de opvatting van Che Guevara over de toekomst stellig niet bakoenistisch. Niettemin wijzen vele elementen in het werk van de Russische anarchist op pogingen, revoluties te verwekken door het scheppen van 'vuurhaarden' van voorhoedegroepen, die het revolutionaire voorbeeld behoren te geven. In Rusland, waar hij niet kon ageren; in Polen, waar hij in 1863 de centra van de opstand niet kon bereiken, waren zeker voorwaardes aanwezig voor guerrilla's – revolutionaire bevrijdingsoorlogen – met het platteland als basis. Naar de mogelijkheid van zulke omwentelingen heeft Bakoenin in zijn oproepen niet zelden verwezen. De omstandigheden brachten mede, dat hij zelf slechts betrokken is geweest bij stedelijke opstanden: in 1848 in Parijs, al kwam hij daar nadat op de barricaden een voorlopige (en later weer ongedaan gemaakte) overwinning was behaald; in Praag, en vervolgens in Dresden (1849) waar hij een volledig defensieplan ontwierp. Hoewel hij in 1870 ijverde voor een allesomvattende volksopstand, kon hij slechts proberen in Lyon een rebellie te verwekken, die het teken moest zijn voor een grote revolutie, ook in de provincie.

In de concrete punten, die hij toen formuleerde, vindt men veel

dat de Spaanse anarchisten (bij voorbeeld Durruti) inspireerde bij hun strijd tegen de Franco-fascisten, en die later ook in Latijns-Amerika naar voren kwamen. De commune moest besluiten, zich 'voorlopig autoritair' te gedragen, maar dan ter afwenteling van de privé-eigendom, de staatswetten, de justitie en de strijdkrachten van de staat. Contrarevolutionairen, die actief (verondersteld moet dus worden: met geweld) de oude orde wilden herstellen, konden zelfs door de doodstraf worden getroffen. Een vrijwillige milite, met contracten voor zes maanden, zou de omwenteling moeten doorvoeren en beveiligen. Associaties van de arbeiders en boeren (later zou men van 'raden' spreken) moesten de produktie en distributie op socialistische grondslag voortzetten. We laten de verwijzingen naar zulke denkbeelden in latere geschriften onbesproken. Maar wat de voorgestane strijdwijze aangaat zijn bij Bakoenin veel elementen van de klassieke guerrilla (maar dan ter afwenteling van de staat) aanwezig.

Wanneer men probeert na te gaan waarom tien jaar geleden partijcommunisten Che Guevara een bakoenist hebben genoemd, behoort men zich rekenschap te geven van de grote verschillen – ook al wat het tijdvak en het werelddeel aangaat – tussen beide figuren. Maar voorstanders van een guerrilla in de Derde Wereld vinden toch meer punten van overeenstemming met Bakoenin, wat tactiek en strategie aangaat, dan met Marx en Engels. En met name Spaanse anarchisten als Durruti stonden in de burgeroorlog zowel dicht bij Bakoenin als bij de denkbeelden omtrent een revolutionaire volksoorlog.

## 2

Er was zelden een periode dat er zoveel geschreven is over het terrorisme als thans. En evenmin een tijd, waarin de daders zo veelvuldig 'anarchisten' werden genoemd. Wat dit aangaat waant men zich terug in het einde van de vorige eeuw, toen alle aanslagen werden toegeschreven aan 'anarchisten van de daad', omdat verscheidene gewelddadige opstandelingen (die individueel opereerden) zichzelf die naam hadden gegeven. Dit laatste is op het ogenblik niet eens het geval: het is blijkbaar de politie die het etiket 'anarchist' plakt op veelsoortige rebellen, die op voet van oorlog leven met de samenleving.

Het Latijnse woord *terror* beduidt in de eerste plaats: schrik, angst, vrees (voor vijanden, voor slaven, voor de dood). Maar ook: het object of de beweging die angst verwekt. In het algemeen wordt het woord discriminerend gebruikt voor buitenlandse vijanden of binnenlandse opstandelingen. Als Maarten Luther in 1525 de christelijke edellieden opwekt de opstandige boeren – onder leiding van Thomas Münzer – massaal te doden, gewaagt hij van een schrikbewind van ‘rovende en moordende benden’. In de Franse revolutie wordt de naam van *Terreur* gegeven aan een gewelddadig revolutionair bewind.

Het was geen gewoonte om vorsten, dictators, generaals, traditionele autoritaire ministers, als ze bij duizenden mensen lieten terechtstellen, terroristen te noemen. Ook niet als een ‘tirannenmoord’ (tyrannicide) later werd verontschuldigd, wat wel gebeurde als een despoot geen enkele klasse of kaste meer had ontzien. De geschiedenis is zelfs vol van aanslagen op leden van een heersende klasse door andere deelgenoten van die klasse. Er zijn onnoemlijk veel meer politieke moorden gepleegd ‘van boven af’, door vorsten, edellieden, priesters, rijke regenten en hun vazallen, dan ‘van onderop’, door leden van overheerste groepen, op wie de term ‘terroristen’ bijna uitsluitend is toegepast.

Om ons tot de laatste eeuw te bepalen waren het aanvankelijk vooral Russische sociaal-revolutionairen, die met aanslagen op tsaren en overheidspersonen symbolisch wilden demonstreren dat het geknechte volk niet alleen stond, dat de opstand werd voorbereid. De ‘terechtstelling’ van tsaar Alexander II in 1881 maakte een diepe indruk, en nog veel meer de verklaringen van de beklaagden, die tot aanklagers werden. Zij hadden een vorst vogelvrij verklaard, zo betoogden ze, omdat alle tegenstanders van de feodale dictatuur vogelvrij waren, bij duizenden in de gevangenis zaten en – als boeren en arbeiders – rechteloos werden uitgebuit. Zulk een omvang heeft het ‘wrekende geweld’ nooit in het Westen gekregen. In Spanje echter, en in Frankrijk (de tijd van Ravachol, Vaillant, Henry, 1892–’94), op de Balkan (met als hoogtepunt de moord op de Oostenrijks-Hongaarse troonopvolger in Sarajewo, 1914) kwamen toch vele aanslagen voor. En het gebeurde dan dat de daders zich beriepen op Bakoenin of op anarchistische beginselen.



De anarchistische theoretici, ook als ze niet geweldloos waren (en dat waren de meesten niet) hebben niettemin het individuele geweld als strijdwijze afgeschreven. Het heeft de vrij-socialistische bewegingen ook veel kwaad gedaan, omdat de propaganda voor een zo menselijk mogelijke revolutie (door algemene dienstweigering, werkstaking, verovering van de economische macht, antimilitaristische mentaliteit van de arbeidersklasse) erdoor werd geschaad. Vele vrijheidlievende mensen werden afgeschrikt en de gewenste omwenteling werd er geen stap door naderbij gebracht. Een man als Ravachol, hoezeer hij zich ook een wreker van onrecht en een verdediger van de onderdrukten noemde, werd door Kropotkin en Jean Grave niet als geestverwant beschouwd, evenmin als door de gebroeders Reclus. En Malatesta, hoewel hij begrip opbracht voor de motieven van de 'terroristen', keurde daden af waarvan onschuldigen het slachtoffer werden, zoals in het geval van Emile Henry. Hij was wel bereid, zoals velen buiten de anarchistische beweging, de 'tirannenmoord' te rechtvaardigen, het 'liquideren van een beul'. Toen op 20 december 1973 in Madrid de Baskische ETA (die stellig niet anarchistisch is) de premier Carrero Blanco doodde, en letterlijk 'in de lucht liet vliegen', heeft het Spaanse volk daarom niet getreurd. En evenmin was er sprake van opwinding en geroep om wraak in de wereldpers. In zulke gevallen kan men dus een daad van geweld blijkbaar algemeen begrijpen of zelfs de motieven billijken, ook al is de politieke waarde ervan gering.

Maar hoewel de anarchistische propagandisten (en de revolutionaire socialistten in het algemeen) individuele gewelddaden afwezen, en stellig niet aanprezen als politieke wapenen, hebben ze ook altijd de nadruk gelegd op het feit, dat de zwaarbewapende staat geen moreel recht kon doen gelden om de daders iets te verwijten. Het was huichelarij het te doen voorkomen alsof de staat zelf het geweld afwees of tot het uiterste minimum verminderde. De voorbereiding op oorlog en bewapening, aan elke staat eigen, de verheerlijking van het geweld in dienst van de overheid, maakte de staat ongeschikt om op te treden als hervormer van de zeden. De Italiaanse criminoloog aan het einde van de vorige eeuw, Cesare Lombroso, die veel onzin heeft geschreven, vooral ook over de anarchisten, heeft in het boek dat hij aan hen heeft gewijd

erkend, dat alle politieke partijen 'de heerlijkheid prijzen van bloedige daden, wanneer ze daarvan nut hebben'. Hij wees op de toenmalige vergoeding van Napoleon, met name in Frankrijk. En hij schreef: 'In een samenleving, die zodanig door een atmosfeer van geweld is omgeven, kan men zich niet verwonderen als de verruwing van tijd tot tijd onder storm en bliksem tot uitbarsting komt. Men kan niet ongestraft het geweld vergoddelijken, ook als men slechts aan een zeer bepaalde soort van zijn toepassing denkt. Vroeg of laat gaat het evangelie der macht van de ene partij op de andere over.'

Hij was ook een van de eersten die wees op de ontredding en neurose, door de samenleving gewekt in enkelingen die tenslotte geen raad meer weten, en die geconfronteerd met onrecht, onderdrukking en geweld in feite met het leven hebben afgerekend. Maar omdat de zelfmoord in zo'n geval een daad is van gewelddadig protest keert dit zich ook tegen anderen, die worden beschouwd als medeschuldig aan de maatschappelijke verhoudingen. Nu is de verantwoordelijkheid daarvoor zo collectief, dat het kiezen van slachtoffers (als ze geen beruchte beulen, dictators of tirannen zijn) een willekeurige daad is. Afgezien van de contra-propaganda, die door de aanslag van een levensmoede rebel gemaakt wordt voor de idealen die hij zegt voor te staan, is het slachtoffer van zijn geweld misschien niet schuldiger aan het onrecht dan hij het zelf is geweest. Dit geldt vooral ten aanzien van gijzelaars die toevallig worden gebruikt om bepaalde concessies af te dwingen van een bepaald regime. Bij zijn begrijpelijke afwijzing van aanslagen heeft Jean Grave weliswaar geschreven: 'Om tot soortgelijke daden te komen moet het hart gefolterd zijn door haat (tegen de samenleving) en aangevreten door het lijden.' Maar geen vrijheidlievende socialist die een toonaangevend theoreticus was, heeft het 'terrorisme' gepropageerd.

Hoewel er zoveel te doen is geweest over de zogenaamde 'anarchisten' (die zichzelf niet zo noemen), die in West-Berlijn de politicus Peter Lorenz hebben ontvoerd (met een gunstige afloop, zonder doden!!) is niet aantoonbaar, dat anarchistische theorieën hen hebben beïnvloed. Ofschoon ze in onmin schenen te verkeren met de Baader-Meinhof-groep moet men hen daaraan toch verwant achten. Ze wilden namelijk ook de bevrijding eisen

van de advocaat van deze groep, Horst Mahler. En deze is een marxist. Hij zei echter dat 'de strategie van de individuele terreur niet de strategie van de arbeidersklasse is', dat de politieke gevangenen eens zouden worden bevrijd 'door de strijd van de revolutionaire massa tegen dit kapitalistische uitbuiterssysteem'. En hij besloot: 'Daarom wijs ik het van de hand mij op deze manier uit het land te laten brengen.' Hij zou namelijk vrij kunnen komen in het buitenland, in ruil voor het loslaten van de gijzelaar Lorenz, maar zag deze methode niet als een vorm van klassenstrijd.

Waarschijnlijk is de Westduitse 'Beweging van de tweede juni', die de ontvoering van Lorenz voltrok, ook verwant aan de stadsguerrilla-groepen in Latijns-Amerika. Men vindt ze vrijwel in alle landen van dit deel van de wereld, het meest in Guatemala en Argentinië, maar ook in Mexico en Colombia, terwijl zij zeer actief zijn geweest in Uruguay, onder de befaamde naam van Tupamaros. Nu is het verschijnen van zulke groepen in Latijns-Amerika zeer begrijpelijk, hoewel een stadsguerrilla nog nergens tot een sociale omwenteling heeft geleid. Maar in een semi-feodale samenleving, met overmachtige militairen en een sterke invloed van yankees (de CIA, onder andere), is tegen de dictatoriale methoden van de heersende kasten de guerrilla een surrogaat voor een sociale revolutie, die nog uitblijft, maar die noodzakelijk is. Ze wordt door de deelnemers beschouwd als het voorspel van een omwenteling, waarvoor theoretisch ('objectief' bezien) alle voorwaarden aanwezig zijn. Tot nu toe zijn de verwachtingen beschaamd, maar dat is voor hen geen reden om te twijfelen aan de uiteindelijke onvermijdelijkheid van een sociale revolutie. En zo is er vrijwel geen land van Latijns-Amerika, waar ontvoeringen, aanslagen, overvallen niet vóórkomen. Men kan ook wijzen op Palestijnen, daklozen en 'vaderlandlozen', die bereid zijn de dood te zoeken in hun patriottische strijd. Maar voor hen zijn de uiteindelijke vooruitzichten (terugkeer naar Palestina) veel ongunstiger dan voor Latijnsamerikaanse revolutionairen. En hier is dus sterker het element van onvermogen om de machtsverhoudingen in het Midden-Oosten thans te veranderen, en groter de neiging tot zelfvernietiging uit wanhoop in een laatste daad van verzet.

Trekt men een vergelijking met Latijns-Amerika en zijn vele vormen van guerrilla, dan vallen allereerst de verschillen op met West-Europa, waar geen revolutionaire atmosfeer bestaat. De Tupamaros, hoewel zelfs zij vrijwel zijn geliquideerd, hebben toch enige jaren geprofiteerd van de medewerking (al was het maar passief) van enige honderdduizenden. Hun acties waren min of meer symbolisch voor brede lagen van de bevolking. En dit kan men van de Berlijnse 'Beweging van de tweede juni' niet zeggen.

Er is nog iets anders: als een te kleine groep van rebellen niet in staat is in Europa een sociale omwenteling te verwekken, dan geeft een geweldpleging die hun geen greintje sympathie méér oplevert, wel aanleiding voor de reactie – met als voorwendsel de bescherming van de burgers en het handhaven van de orde – om fascistische maatregelen door te voeren. Een rebellie die onvoldoende wortelt in de bevolking bevordert de kans dat de contra-revolutie (het fascisme) de meest bescheiden revolutie vóór is. In West-Duitsland is dit gevaar zeer groot!

Natuurlijk kan ook in andere omstandigheden een arbeiders- of volksrevolutie mislukken. En dit is nooit reden geweest om zo'n omwenteling niet te wagen. Maar dan was er een revolutionaire situatie aanwezig, die in West-Europa op het ogenblik ontbreekt.

Ik meen in elk geval dat men van een vrijheidlievend en socialistisch standpunt in het algemeen generlei verantwoordelijkheid kan aanvaarden voor de strijdwijze van de Baader-Meinhof-groep of de 'Beweging van de tweede juni'. Maar onverminderd blijft de verantwoordelijkheid van een maatschappij en staat, die zelf het geweld op monsterlijke schaal organiseren en verwekken. En die zelfs hun eigen 'recht' nog verkrachten bij het doorvoeren van hun repressie.

## Het vraagstuk van de macht

### I

'Het anarchisme is een revolutionaire theorie, die niet door een revolutie kan worden verwerkelijkt.' Dit aforisme kwam naar voren uit een aantal discussies over de verovering van de macht in burgeroorlogen en guerrilla's. Het probleem van de macht ligt in de libertaire theorieën zeer moeilijk. Of het nu gaat om de arbeidersklasse (te vinden in de bedrijven bij voorbeeld), om het volk in een bevrijdingsoorlog, of om 'focos' (vuurhaarden) van 'voorhoedes', zodra machtsvorming en geweld daarbij betrokken zijn rijst het gevaar, dat deze gemonopoliseerd worden en blijven als vormen van gezag. Ook voor de marxisten trouwens, die hopeloos verdeeld zijn in rechtse en linkse, nationalistische en internationale fracties, is het probleem oorzaak van felle geschillen.

Het is waar dat anarchistische idealen allereerst de levens- en wereldbeschouwing betreffen omtrent verhoudingen tussen mensen die elkaar niet zouden willen uitbuiten of regeren, en die een basis zoeken van samenleven in kameraadschap, gelijkwaardigheid en zo groot mogelijke persoonlijke vrijheid. Alle verhoudingen kunnen worden gerechtvaardigd als ze berusten op vrijwilligheid, wederkerigheid en gevoel van sociale verantwoordelijkheid. In een gezin, een vereniging, een wijk, een gemeente, een schoolgemeenschap, zelfs in een bedrijf kan men pogen de onderlinge betrekkingen te regelen naar zulke maatstaven, die idealen blijven en dus nooit volkomen kunnen worden verwezenlijkt, maar wel als normen kunnen gelden. Er zijn allerlei belemmeringen door de gezagsverhoudingen: een kind heeft zijn ouders niet uitgezocht; een burger zijn nationaliteit niet; een werknemer maar in beperkte mate zijn betrekking; vrijwel niemand zijn gods-

dienst. Maar door een gezamenlijke inspanning, dus door *de wil*, kan onderlinge bevrijding in redelijke samenwerking worden bevorderd. Het anarchisme is als filosofie en ethiek een emanciperende factor, verondersteld in de opvoeding van het kind tot volwassenheid; in de groei van de vrouw tot zelfstandigheid; in rebellie van de staatsburger, die rekenschap vraagt van het optreden van gezaghebbers; in het zelfbewustzijn van de arbeider; in de solidariteit van onderdrukten op allerlei terreinen.

In die zin kan anarcho-socialisme een zuurdesem zijn in de culturele en sociale organisaties van een kapitalistische of staats-socialistische maatschappij, in een democratie en een dictatuur, in een industriële en een gekoloniseerde maatschappij. Natuurlijk zal het dan oppositioneel zijn, in aanleg buitenparlementair, antimilitaristisch, maar niet destructief of negatief. Integendeel is het sociaal-ethisch opbouwend, organisatorisch vrijheidlievend, en ook daar waar zijn naam niet wordt vermeld een gestadig stuwende kracht, die zich al sinds lange tijd manifesteert in het gezin, de school, de gemeente, het bedrijf. Maar het is ook duidelijk dat deze ontplooiing zich niet verstaat met geweld, *tenzij dit onvermijdelijk is ter afwenteling van gezag*. En een revolutie, die de centrale staat van zijn gezag berooft; die de macht verplaatst naar een federatie van autonome communes en naar bedrijven onder zelfbeheer; die het staande leger opheft en vervangt door een revolutionaire milizie... zulk een revolutie heeft altijd kunnen rekenen op de actieve anarcho-socialisten: in Rusland in 1917; in Beieren in 1919; in Spanje, tijdens de burgeroorlog, in 1936. En met name in de minder spectaculaire, maar ontelbare politieke stakingen, vormen van dienstweigering, opstanden tegen tirannie.

Maar wel blijft het feit dat libertaire idealen niet zijn op te leggen, niet zijn af te dwingen door gezag of wapens; dat ze het best gedijen door het voorkómen en vrijdelen van geweld. En dat anarchisten in een gewelddadige revolutie altijd in een tweeslachtige positie hebben verkeerd, met zichzelf – en vaak met elkaar – in strijd zijn geraakt. Men kan daar niets aan veranderen, het conflict is onvermijdelijk, de innerlijke tegenstelling moet bewust verdisconteerd worden. Het anarchisme heeft de revolutie (als en waar ze tenminste komt) bewust voorbereid. Zodra deze uitbarst plaatst ze anarchisten echter in een moeilijke positie, ook nadat ze heeft gezegevierd.

De oorzaak van het dilemma is gecompliceerd, maar minstens tweevoudig. Ten eerste is ook de nieuwe gemeenschap, met of zonder klassieke staat, *een gedwongen vereniging*. Geen mens kan erbuiten treden, en er zijn grenzen aan ieders vrijheid, die moet berusten op gelijkgerechtigdheid en respect voor een anders vrijheid. In theorie zou elke groep zich eindeloos afscheiden, en op grond van zelfbeheer en autonomie van de commune telkens een eigen kleine gemeenschap kunnen vormen. In de praktijk is dit onmogelijk, vooral als men te doen heeft met de grote steden, industrieën en wijldvertakte transportbedrijven. Zelftucht, aanpassing, compromis in het sociale gedrag zijn een noodwendig complement voor vrijheid in denken en spreken. Alle anarcho-socialisten (allereerst toch socialisten!) hebben in de idee van het federalisme de *gebondenheid* onderstreept. Een vrijheidlievend socialisme is maar 'gezagloos' bij wijze van spreken, het woord 'anarchisme' dient ter aanduiding van het volmaakte ideaal, dat waarschijnlijk altijd utopie zal blijven. In de pogingen het te verwezenlijken staat het dicht bij een echte socialistische democratie, met gemeenschappelijke eigendom der produktiemiddelen, beheerd door autonome bedrijfsraden volgens collectieve regels, en een *zo groot mogelijke* vrijheid voor de samenstellende delen. Vooral op terreinen als die van de inrichting van het seksuele leven, zeden en gewoonten, kunst en cultuur kan die vrijheid zeer groot zijn. Maar als het gaat om onvermijdelijke regels inzake het totale verband, waarvan men deel uitmaakt, met name waar het produktie, distributie en transport aangaat, beslist de meerderheid, met eerbiediging van een *zo groot mogelijke* vrijheid der vele minderheden. Maar beslissingen moeten worden uitgevoerd.

Wat dus, als anarchisten door actieve medewerking aan een omwenteling, die erin slaagt de vrijheden te vermeerderen, worden gekozen als vertegenwoordigers, mandatarissen, bestuurders in de nieuwe organen? Dat is gebeurd in de Russische sowjets, in de Catalaanse organen van zelfbestuur en collectivisatie. Normaal is de veronderstelling dat anarchisten worden gekozen en benoemd om besluiten door te voeren waarvan ze voorstanders waren en die door een meerderheid zijn aanvaard. Ook in een vorm van socialisme, die vrijheidlievend mag heten, behoren beslissingen te worden doorgezet, als ze van vitale betekenis zijn.

Men denke aan een stad met een miljoen inwoners, die vervoerd, gevoed, gekleed, gehuisvest, ontspannen moeten worden, en in staat gesteld te werken. En dan stelle men zich de ontwrichting voor in een revolutie! Geen tijd voor romantiek, ook al blijft vrijheid van meningsuiting ongeschonden.

Daar komt echter bij dat het bevrijdende karakter van een revolutie slechts één – en laat men hopen het meest positieve – aspect is. Naar de andere kant moet er iets worden onderdrukt, namelijk de contrarevolutie, de rebellie van de reactie. Men kan niet ontkennen dat deze zijde van haar wezen *autoritair* is: de *revolutie, die het karakter heeft van een burgeroorlog, is een autoritair proces*. Er is niet alleen een militie, er zijn niet alleen revolutionaire rechtbanken, er is een aparte dienst met gevangenen of verbanningsoorden, afgezien van gevallen van terechtstellingen van fascistten, oorlogsmisdadigers enzovoort. Er ontstaan onvermijdelijk organen die onverenigbaar zijn met een staatloos socialisme, gezagsvormen die voorlopig het verleden bestendigen. De Russische en Spaanse anarchisten die hebben deelgenomen aan de gewapende strijd hebben ze gekend, gebruikt of geëerbiedigd, ter verdediging van de revolutie. Ze hebben daarna de ervaring opgedaan – in voor hen uiterst ongunstige omstandigheden – dat die instituten tegen henzelf werden aangewend, toen de macht veroverd werd door autoritaire partijen. Met andere woorden: de macht van de basis was te gering, om een herleving van zulk een ‘gezag van boven af’ te voorkomen, om de autoritaire instituten uit de revolutie (of uit een verder verleden) te liquideren. Het tweeslachtig karakter van de revolutie kan zich derhalve wreken op anarchisten, die de omwenteling hebben bevorderd. Dat is het enorme dilemma, waaraan men niet ontkomt. Het enige verweer tegen de mogelijkheid van repressie van vrijheidlievende revolutionairen is hun eigen machtsvorming van onderop, van de basis af, en de erkenning dat alle politiek, ook de verdediging van de vrijheid, een kwestie is van machtsverhoudingen. Toen in 1870 Bakoenin in Lyon de beginselen uitstippelde van de Commune, die als gewapende kern van de revolutie de staat moest vervangen door een federatie van gemeenschappen, aanvaardde hij dat ook die Commune zelf ‘*voorlopig autoritair*’ zou zijn. Deze innerlijke tegenstrijdigheid (een echt stuk ‘dialec-



tiek'!) bewijst dat bepaalde problemen niet lijnrecht oplosbaar zijn. Elke guerrillagroep, elke bedrijfsraad die een onderneming bezet en beheert, elke militie is 'voorlopig autoritair'. Hoe machtiger de basis is, hoe meer ze kan voorkomen dat een politieke partij de klassieke staatsmacht kan herstellen. In een toekomstige omwenteling kunnen anarchisten zo'n strijd winnen, of ze kunnen hem verliezen, maar ze kunnen er zich niet van onthouden hem te voeren.

Want dit is het obsederende karakter van het onvermijdelijke dilemma: men kan niet weigeren een revolutie te dienen, die men zelf heeft helpen verwekken, ook al leidt ze nog weer tot een nieuw staatsverband.

Er schijnen drie uitwijkmogelijkheden. Ten eerste: in het nieuwe verband constructief meewerken om de vrijheden zoveel mogelijk te vergroten; maar dan moet er een stuk macht gebleven zijn van libertairen. Ten tweede zou men bij voorbaat kunnen weigeren iets bij te dragen tot de revolutie, en zich beperken tot verandering van levens- en wereldbeschouwing, ethiek en filosofie, van verhoudingen in het gezin, de school, de bedrijven, kunst en cultuur, kortom tot een soort *reformistisch anarchisme*. Op het ogenblik dwingen de politieke verhoudingen daartoe, er is geen grondslag voor revolutionaire actie in het Westen. Maar men moet minstens zijn houding bepalen tot revoluties in de Derde Wereld. Moet men die verloochenen omdat ze autoritaire aspecten hebben? Zou men zich keren tegen omwentelingen zoals die in Cuba en Angola, dan zou men praktisch zeer wel bij de rechterzijde kunnen belanden. Solidariteit met volken van de Derde Wereld betekent dat men in feite revolutionair denkt over deze kapitalistische maatschappij. Men kan voornamelijk werken aan hervorming van zeden en gewoonten, maar nooit instemmen met de grondslagen van deze samenleving.

Daarmee vervalt ook een andere denkbare keuze, namelijk die van de geweldloosheid als norm voor aanvaarding van eventuele bijstand aan het verzet. Natuurlijk behoort niemand (en kan ook wel niemand) worden gedwongen tot het plegen van geweld ten bate van een revolutie. Maar er zijn zeer vele andere mogelijkheden om zo'n omwenteling te bevorderen. Dit bij voorbaat te weigeren zou iemand doen belanden bij de categorie van contra-

revolutionairen. De anarcho-socialist kan dus niet 'neutraal' zijn, omdat zo'n neutraliteit niet bestaat – en bij voorbeeld ook niet in Rusland of Spanje bestond.

De anarchist zal dus – en zo heeft de ervaring geleerd – zelfs deelnemen aan revoluties die mogelijkerwijze niet leiden tot het doel dat hij zich heeft gesteld, maar die hij wel heeft bevorderd. Met de bedoeling de macht te vergroten van de arbeiders in de bedrijven, van de burgers in de gemeenten, van de leden van een organisatie tegenover bonzen en mandarijnen. Niettemin blijft wel het aforisme dat het anarchisme niet wordt *verwerkelijkt* door een (eventueel gewelddadige) revolutie. Deze kan, in samenwerking met andere, bij voorbeeld democratisch gezinde rebellen, de voorwaarden voor bevrijding wel vermeerderen. Maar de opbouw van een libertaire samenleving behoort te geschieden in betrekkelijk normale omstandigheden, zonder geweld, door een krachtige *evolutie* in alle geledingen van de samenleving. De wetenschap dat kapitalistische en militaire kasten in de regel niet geweldloos en passief hun macht en gezag afstaan, steunt de mening dat de evolutie onmachtig zal zijn om gezag en eigendom legaal en geweldloos te liquideren. Maar na een revolutie, als deze eens slaagt, kan pas de geleidelijke opbouw beginnen van een libertaire socialistische samenleving. In een zo groot mogelijke vrijheid. Dat bepleitte overigens Rosa Luxemburg ook ten aanzien van de maatschappij die zij wenste, toen zij de partijdictatuur afwees om vrijheid voor de arbeidersklasse te eisen na haar overwinning in een revolutie. En men kan van harte deze woorden onderschrijven: 'Het socialisme laat zich niet bij oekaze invoeren. Het heeft een reeks machtsmaatregelen tot voorwaarde. Het negatieve kan men decreteren, het positieve echter niet. De opbouw is onbekend gebied, met duizend problemen. Slechts ervaring is in staat te verbeteren en nieuwe wegen in te slaan. Slechts onbemmerd schuimend leven vult duizend nieuwe vormen en improvisaties, heeft scheppende kracht, corrigeert alle fouten.'

De filosofie van het anarchisme is gebaseerd op de pluriforme werkelijkheid, op het feit dat een gemeenschap in feite bestaat uit

een aantal minderheden, die elk voor zich aanspraak maken – en recht hebben – op eigen levensvormen en denkwijzen. Het federalisme, de band tussen afwijkende en autonome eenheden, die nochtans genoeg gemeenschappelijks hebben om één maatschappij te vormen, is haar natuurlijke model voor het organiseren van mensen. Uitgaande van deze stelling bestaat er geen eenheidstype van sociale verbindingen, noch ook één recept voor samenwerking. Als men probeert de vele mogelijkheden van de bundeling van individuele krachten te registreren kan men een maatschappij op kleurrijke wijze in kaart brengen. We zullen hier alleen uitgaan van enige, onderling verscheiden theorieën, die men in de anarchistische literatuur kan ontmoeten, en die geenszins zinloos zijn, omdat ze betrekking hebben op verschillende situaties en van elkaar afwijkende niveaus.

Het individualisme treedt niet naar voren in de vrij-socialistische arbeidersbeweging, in niet overwegende mate in de kleinschalige groepsvorming (produktieve associaties, communes, wijkraden), wél echter in de idealen omtrent persoonlijke vrijheid. Ze komen in radicale vormen tot uiting als het gaat om burgerlijke ongehoorzaamheid, militaire dienstweigering, een apart huwelijkspatroon of algemeen afwijkend gedrag. Nu zijn de klassieke propagandisten van het individualisme, zoals Max Stirner (Duitsland), Benjamin Tucker (Amerika), Emile Armand (Frankrijk), natuurlijk voorstanders van slechts tijdelijke, of in elk geval ongedwongen verbintenissen, vrijwillige overeenkomsten, uitgaande van wensen of behoeften van de enkeling. Men kan met Max Stirner spreken van *egoïsme* als uitgangspunt, mits men begrijpt dat ook deze egoïst afhankelijk is van anderen, dat zijn vrijheid van die anderen afhangt, en dat hij voor de ontwikkeling van zijn eigen persoonlijkheid niet ontkomt aan wederkerigheid, noch aan gezelligheid en genegenheid. En Stirner schat daarom 'een bond van egoïsten' hoog, de begrenzing van de vrijheid om samen meer te kunnen genieten, terwijl Emile Armand veel spreekt over 'camaraderie', dus in feite over sociale verantwoordelijkheid.

Toch kan men op dit individualisme geen duurzame maatschappij baseren, omdat deze op zijn best in de toekomst berust op regels die door een meerderheid zijn vastgesteld, en die betrekking hebben op relaties tussen *alle* mensen. Men denke aan de

vaststelling van de ruilwaarde van arbeid of produkten; aan de tarieven voor transport, PTT, openbare diensten in het algemeen; aan verkeerswetten en zovele andere overeenkomsten. En we zien af van de domeinen van 'recht en orde', die elke voorstander van een vrijheidlievende samenleving zoveel hoofdbreken kosten. De enkeling nu kan voor zichzelf geen uitzonderingspositie verwerven op deze genoemde gebieden. Hij zal in beginsel in verzet komen tegen elk sociaal patroon, dat als algemeengeldend model wordt opgelegd, in elke maatschappij. De manier waarop hij zijn verhouding tot die samenleving regelt is zijn eigen zaak, maar op honderden wijzen denkbaar. Komt er een beetje ernst bij te pas dan is in elk geval de weg naar carrière afgesloten, een zeker isolement onvermijdelijk, het niet-betrokken-zijn normaal, een stoïcijnse levenshouding wenselijk: hoe minder materiële behoeften, hoe groter vrijheid. Maar naar een nieuwe organisatie wordt niet eens gezocht of gestreefd. Als wetsovertreding wordt vermeden (wat vaak moeilijk is) berust het compromis met de maatschappij gewoonlijk op de ruil van arbeidskracht of produkten met andere personen, en het onvermijdelijk gebruik maken van collectieve voorzieningen. Er kan sprake zijn van een kleine 'guerrilla' tegen de samenleving, deze kan spectaculair zijn, maar ze levert geen enkele bijdrage tot herziening van de sociale organisatie.

Het andere uiterste berust op de collectieve wil, de maatschappij zo vrijheidlievend mogelijk te organiseren, uitgaande van de idee dat van haar elk individu afhankelijk is. Er bestaan een aantal gebieden waarop men de prioriteit van de gemeenschap boven het individu moet onderstrepen, omdat het leven van allen daarin zijn wortels vindt. Men kan deze basis niet verstoren zonder ook het leven van elke enkeling zwaar aan te tasten. Men kan dit terrein onderverdelen in drie sectoren: de bedrijven voor produktie en distributie; het transport, de communicatie, waaronder openbare diensten, die echter ook kunnen behoren tot de derde categorie: de collectieve voorzieningen. Wat de eerste soort aangaat brengt elk ideaal van democratie of socialisme met zich, dat de beschikking erover toevalt aan 'het volk', op grond van volkssoevereiniteit, volksmacht, het sociaal verantwoord produceren om te voorzien in bevrediging van de behoeften enzovoort. De

meest aangewezen vorm van organisatie is het *radensysteem*, waarbij deze raden de 'wetgevende, uitvoerende en rechterlijke macht', ongescheiden, uitoefenen. De organen, die de besluiten nemen, beschikken zelf over het vermogen die beslissingen uit te voeren. Men weet dat allerlei beschikkingen van de Parijse Commune (1871) berustten op deze gedachte. De afgevaardigden zijn te allen tijde af te zetten, hun mandaat kan teruggetrokken of gewijzigd worden, hun beloning mag het gemiddelde van de werknemers niet te boven gaan. De raden ('associaties van producenten') worden allereerst gecontroleerd door de Commune (gemeente of gemeenschap), de tweede maar opperste steunpilaar van het systeem, het orgaan van de consumenten, wier behoeften de leidraad vormen voor de produktie. Opgemerkt moet worden dat raden en communes *van nature bestaan*, niet in het leven geroepen behoeven te worden. De bedrijven en de gemeente zijn de voorhandene bases van een vrijheidlievend socialisme. Ze moeten echter veroverd worden.

Van hen afhankelijk zijn de transportorganen, de telecommunicatie, allerlei openbare diensten. En ook hun organisaties bestaan in wezen reeds aan de basis. Over hun onderlinge federale bindingen, hun congressen, hun permanente organen kan hier weinig worden gezegd. In mijn *Grondslagen van het anarchisme* heb ik een *mogelijke* structuur geschetst, maar we kennen op het ogenblik de omstandigheden niet (wel de beginselen) waaruit ze zouden moeten voortkomen. Een duidelijke voorstelling hebben we echter van de derde categorie: de 'gratis' voorzieningen, waarvan de lasten collectief worden omgeslagen. Ze betreffen het onderwijs, de ziekenzorg, de sociale diensten, allerlei culturele werkzaamheden die gratis zijn of kunnen zijn (bibliotheken, voorstellingen, exposities enzovoort) en ze vergroten *de vrijheid van de verbruiker*.

Maar het is een intrappen van een open deur te zeggen dat dit hele vitale onmisbare bestel bestaat bij de gratie van een *arbeidsplicht*, hoe men deze noodzaak ook noemt. Men kan haar beperken tot vijf dagen van zes uur, of minder, tot de leeftijd van twintig tot vijftig jaar, men kan uitzonderingen maken bij de vleet. Maar men kan niet tornen aan het beginsel dat voor ieder die profiteert van produktie, distributie, openbare diensten, col-

lectieve voorzieningen enzovoort, in beginsel een verplichting bestaat actief mee te werken, dus te *werken* op geschikte wijze. Als daarbij wederkerigheid, gelijkwaardigheid wordt in acht genomen, gelijkgerechtigdheid ook, democratische besluitvorming (na vrije discussie beslissing met meerderheid van stemmen, na een bepaalde tijd herroepbaar en herzienbaar) en de basis dagelijks wordt opgewekt haar controlerende werkzaamheden hoog te houden, kan een veel grotere vrijheid worden bereikt dan thans het geval is. De leuze van *socialistisch zelfbeheer* poogt uit te drukken dat autonomie van onderdelen moet samenvallen met uitvoering van gemeenschappelijke richtlijnen.

Maar men behoort zich rekenschap te geven van het feit dat vele bestaande vormen van organisatie behouden moeten worden, ook wanneer de staat als militair, autoritair en juridisch orgaan van de kapitalistische maatschappij in beginsel afgewenteld kan worden. Tal van organisaties (spoorwegen, PTT, waterschappen en honderden andere), openbare diensten, ministeries (zoals die van onderwijs, waterstaat, sociale zorg, woningbouw, cultuur bij voorbeeld) moeten wel overgenomen worden door een hoogste radencongres, als voorlopige organen van administratieve aard. Hoe meer collectieve voorzieningen, hoe groter gelijkheid, hoe meer vrijheid. Wie aan zo'n bouwsel echter niet actief meewerkt kan geen aanspraak maken op het recht ervan te profiteren. Het is een waarheid als een koe, het betekent niettemin wel degelijk een verplichting tot arbeid, ook in een vrij-socialistische samenleving. *Maar vrijwillig wordt deze arbeid voor ieder, die er de redelijke noodzakelijkheid van inziet.*

Dat de gemeenschap zelf een gedwongen organisatie is – wat men niet genoeg kan onderstrepen – is niet de enige begrenzing van de persoonlijke vrijheid. Deze beperking ligt natuurlijk ook in de noodzakelijke eerbiediging van een gelijke vrijheid van ieder ander, omdat in deze erkenning ieders individuele vrijheid ligt verankerd als een sociaal recht. Wat Bakoenin en Kropotkin over deze basis van de mensenrechten hebben gezegd zou op en in alle openbare gebouwen leesbaar moeten worden aangebracht. De enige grondslag voor een zo groot mogelijke vrijheid is de uitbreiding van dit privilege tot iedereen.

In het algemeen is het principe daarvan *ethisch*, welke nare

associaties dit woord ook oproept, omdat het walgelijk is misbruikt. De eerder genoemde verplichte arbeid wordt verlicht doordat hij voor iedereen geldt; door de autonomie van de kleinere gemeenschappen; door de vrijheid van meningsuiting om voor hervormingen te ijveren; door de beperktheid van de tijd waarvoor deze verplichting geldt; men kan gerust zeggen: dertig uur van de honderdachtenzestig uur per week. Maar buiten deze sector ligt de sfeer van de *vrijwillige overeenkomsten*, slechts onderworpen aan drie voorwaarden: dat ze inderdaad berusten op eigen keuze; dat ze gebaseerd zijn op wederkerigheid; dat ze de sociale verantwoordelijkheid als richtlijn aanvaarden. Er is dus een bepaalde censuur van de gemeenschap mogelijk; allicht. Wie zou bij voorbeeld het ingrijpen afwijzen bij kindermishandeling? Het onoplosbare probleem voor de individualisten was steeds al, welke waarborg er was voor het nakomen van vrijwillig aangegane overeenkomsten. Benjamin Tucker dacht zich bij voorbeeld de mogelijkheid in om een arbiter, een scheidsrechter (maar een rechter!) met wederzijds goedvinden in te schakelen. Rechtspraak is niet strijdig met het anarcho-socialisme, het opleggen van verplichtingen kan onvermijdelijk zijn, wat geenszins inhoudt dat men de bestaande klassejustitie, de heden geldige normen, of de zinloze straffen tot voorbeeld zou moeten nemen. Als men onder criminaliteit allereerst gebrek aan solidariteit verstaat, onmenselijkheid, wreedheid, dan is het voorkómen daarvan een primaire taak, opvoeding en correctie noodzakelijk bij menselijk falen. Maar ook dat spreekt vanzelf.

Waar het op aankomt is dat een libertair-socialistische maatschappij de grootst mogelijke persoonlijke vrijheid waarborgt op de omschreven voorwaarden, die overigens zeer ruim zijn. Op het gebied van zeden en gewoonten, het inrichten van het liefdeleven, het geven en nemen van onderwijs, de wereld van kunst en cultuur, de organisatie van kleinschalige gemeenschappen (communes, produktieve associaties), de inrichting van het leven in dorpen of stadswijken op eigen wijze... op duizenderlei terreinen zijn (terzijde van de algemene sociale en economische verplichtingen) veelzijdiger en ruimer vrijheden denkbaar dan thans mogelijk zijn. Het woord 'verdraagzaamheid' krijgt aldus de betekenis van 'wederkerige erkenning van rechten'. En de organisatievormen zijn dan legio.

Zo kan men, nadenkende over anarchisme en organisatie, slechts de veelvormigheid van de relaties in het licht stellen. De levenswijze van de aan geen bepaalde samenlevingsstructuur gebonden individualist; de aanvaarding van sociale verplichtingen door wie de redelijkheid van deze noodzakelijkheid inziet; en buiten de sociaal-economische bindende regelingen de wereld van de meest veelzijdige relaties tussen bewuste vrije mensen.

### 3

In de marxistische theorie over de ontwikkeling van de staat, een 'instrument van de bourgeoisie' dat een werktuig zou moeten worden van het proletariaat, wordt optimistisch gesproken over de rol van deze staat in handen van een socialistische of communistische partij. In dat geval zou hij een wapen zijn van de onderdrukte tegen de onderdrukkende klassen, en gedoemd zijn 'af te sterven' zodra er sprake zou zijn van een klasseloze maatschappij. Als de staat immers geen middel meer zou kunnen zijn om enige klasse te onderdrukken, moest hij verdwijnen.

Op grond van verklaringen van Marx in zijn *Bürgerkrieg in Frankreich* (1871) en van analyses van Friedrich Engels in zijn *Ursprung der Familie, des Privateigentums und des Staates* (1884) heeft Lenin in zijn *Staat en Revolutie* (1917) in het vooruitzicht gesteld dat de staat onder controle van een communistische partij (vertegenwoordigster van het proletariaat) de internationale proletarische solidariteit, de wereldrevolutie en het verbreedende socialisme zou dienen. Na de Tweede Wereldoorlog echter is men geconfronteerd met zogenaamd communistische staten, die elkaar uitbannen (in 1948 Joegoslavië uit het 'socialistische kamp') of elkaar mateloos zijn gaan haten, zoals sinds 1960 de Sowjetunie en China. Over de ongewone wandelingen van de regering van Albanië zwijgen we dan maar. Het is blijkbaar niet zo, dat een staat in bezit van communisten deswege een apparaat van vrede en verzoening zou moeten zijn. De tragische gevechten tussen troepen van Vietnam en Cambodja in 1978 hebben het pessimisme dienaangaande nog vergroot. Hoe zou men kunnen verklaren dat 'rode' staten elkaar niet minder bedreigen dan kapitalistische naties?



Er is wel eens op gewezen dat de arbeidersklasse in haar strijd om erkenning en waardering de nadruk heeft gelegd op haar patriottische karakter. Waar het gaat om nationale bevrijding, zoals in de Derde Wereld, is dat wel begrijpelijk. De koloniserende mogendheid moet worden bestreden, en zo is het ook met de bezettende mogendheid in een oorlog. De vreemde macht is een ongewoon uitbuitende en tiranniserende staat, hij moet worden verzwakt en zo mogelijk terzijde geschoven. In de ontwikkelde westerse wereld is de situatie enigszins anders. Daar is de nationale staat zelf een koloniserende en overheersende factor geweest, maar door de ontkolonisering nog niet van karakter veranderd. Hij heeft één object van voogdij verloren maar niet zijn eigen aard. Indien hij ergens een instrument van blijft, dan van overheersende klassen of kasten, eventueel uitsluitend geconfronteerd met het eigen proletariaat. Als overzeese volken niet meer worden bestuurd, dan blijft altijd nog het inheemse Europese proletariaat, uitgebreid genoeg om geëxploiteerd te worden. Het is tamelijk naïef te veronderstellen dat zulk een staat kan worden gebruikt om 'onderdrukkers te onderdrukken'.

Sociale revoluties hebben weliswaar vrijwel altijd, van onderop, geleid tot een afwenteling van bovenliggende groeperingen: particuliere eigenaren, landheren, klerikale kasten. Maar wanneer—zoals tot nu toe steeds is gebeurd—een nieuwe staat werd ingesteld, geschiedde dit met gebruikmaking van de oude apparatuur: een deel van de officieren, de bureaucratie, de intelligentsia. In de Sowjetunie bij voorbeeld was het bewust socialistische proletariaat in 1917 zeer zwak, de omwenteling werd vooral doorgevoerd door agrarische arbeiders en kleine boeren, die beoogden zelfstandige producenten te worden of coöperaties te vormen. Ze beheersten noch de industrie, noch de staat. De anarchisten hebben er steeds op gewezen dat nochtans de sowjets van arbeiders, boeren en soldaten als vertegenwoordigers van de 'volkssoevereiniteit', door middel van 'directe democratie', bij voorbeeld tot uiting komende in de sowjetcongressen, de macht hadden behoren te behouden. De bolsjewiki echter stonden erop de staat als werktuig van hun eigen heerschappij te gebruiken. De internationale omstandigheden waren voor de Russische revolutie uiterst ongunstig, dat moet worden erkend. De gewelddadige aanvallen van

de 'witgardisten' met hun westerse (kapitalistische) en hun Japanse (semi-feodalistische) helpers dwongen tot oorlogen, waarin de staatshierarchie grote kans had te worden hersteld. Door onvoldoende organisatie van de 'macht van onderop' kreeg het 'gezag van boven af' een grote mogelijkheid te gaan overwegen. De tegenstelling tussen anarchisten en bolsjewiki kon worden samengevat in de vraag, of 'de macht aan de sowjets' of 'het gezag van de staat' zou moeten zegevieren. Tal van factoren, ongunstig voor de revolutie, leidden tot herstel van een centralistisch staatsgezag. Achteraf heeft de Franse marxist Charles Bettelheim, die in 1977 ook brak met de Chinese communistische partij, in zijn *Luttes de classes en URSS* (1974) een feitelijk anarchistische kritiek uitgeoefend op de gang van zaken in de Sowjetunie. Hij erkende dat de particuliere eigendom van de produktiemiddelen grotendeels was opgeheven, vervangen door staatsbezit of door collectieve beheersvormen (zoals in de kolchozen), maar dat daardoor nog niet de maatschappelijke verhoudingen waren omgewenteld. 'Onder het mom van staatseigendom bestaan er in de Sowjetunie heden exploitatieverhoudingen, gelijk aan die welke voorkomen in kapitalistische landen, al heeft de bestaansvorm van deze verhoudingen een speciaal karakter.'

Marx heeft de kapitalistische klasse omschreven als 'de klasse der functionarissen van het beheer over het kapitaal'. In die zin zou men in communistische landen kunnen spreken van een 'staatsbourgeoisie', want over het nationale kapitaal beschikt weliswaar niet meer een kleine groep van particuliere eigenaren, maar wel een 'bovenlaag van administrateurs, functionarissen, plannenmakers, financiële managers, enzovoort.' De naam 'klasse' voor deze elite (zoals de Joegoslaaf Milovan Djilas in zijn boek *De nieuwe klasse* toepasselijk achtte) is wellicht minder juist, want de bureaucraten en technocraten bezitten persoonlijk de produktiemiddelen niet. Nochtans is hun functie vergelijkbaar met die van kapitalistische 'managers'.

Dat zij zich hebben gehandhaafd kan vooral worden verklaard uit de instelling van een Welfare State (een verzorgingsstaat) op collectivistische basis, met algemeen onderwijs, medische diensten voor iedereen, volledige tewerkstelling, een zekere gelijkheid (op bescheiden peil) voor alle werkers van de basis. Het patriot-

tisme is daarbij in alle communistische landen (steeds bedreigd geacht door kapitalistische staten) sterk aangewakkerd als een traditionele binding. De term 'volksstaat' kon aldus een bepaalde betekenis krijgen, ook al kunnen collectieve voorzieningen zeer wel denkbaar zijn buiten het directe staatsgezag. In elk geval wordt het karakter van de staat niet gekenmerkt door de gemeenschappelijke vormen van verzorging, maar door het monopoliseren van het geweld. De staat geeft zichzelf een verleidelijk 'image' door ook op te treden als sociaal organisme, terwijl dit evengoed in een staatloze maatschappij zou kunnen bestaan.

Om terug te komen op Bettelheim: deze zocht de oorzaken van de exclusieve partijdictatuur in een bolsjewistische politiek, die door de anarchisten steeds is veroordeeld: de overneming van een staat, die reactionair was. De anarchisten, voorstanders van vrije, gefedereerde sowjets, en van een volksmilitie die haar nut in de revolutie zelf had bewezen, hadden de staat als gemonopoliseerd geweldsorgaan willen liquideren, om hem te vervangen door een federatie van autonome gemeenschappen. Nu had Lenin in zijn *Staat en Revolutie* ook wel betoogd dat de burgerlijke staat moest worden stukgeslagen om vervangen te worden door een proletarische macht, de 'verovering van de democratie', die hier 'dictatuur van het proletariaat' werd genoemd. Maar in de praktijk kwam daarvan weinig terecht. De bolsjewistische partij veroverde de staatsmacht, die als apparaat juist ondoeltreffend bleek voor het socialisme. De ambtenaren en officieren die in deze staat genesteld waren hadden met socialisme weinig te maken. Ze waren gewend 'te gehoorzamen om te heersen', en als de staat ook een enorme economische macht kreeg, kon zulks hun positie slechts versterken. Of men nu sprak van staatsocialisme of van staatskapitalisme, in beide gevallen lag de besluitvorming in handen van een beperkte elite.

Hoezeer dit ook gold voor China bleek na de culturele revolutie van de jaren 1965-'66, waarin sprake was van een 'rebellie van onderop', met vorming van stedelijke communes en gewestelijke, autonome revolutionaire comités. Dit ongewone proces, begeleid door radicale eenheden van het rode leger en door afdelingen van de partij, die feitelijk gespleten werd, heeft echter geleid tot een reactie, die zich duidelijk openbaarde in 1971, toen Mao's plaats-

vervanger Lin Piao op duistere manier werd geliquideerd. Sindsdien is er sprake geweest van een herstel van de kaders van de bureaucraten en technocraten, van de deskundige minderheden in de bedrijven en in het bestuur. Vooral in het leger en in de industrie waren deze 'elites' nooit werkelijk geschokt, en geleidelijk herstelden ze zich. Van 1975 af kon men spreken van een versterking van het staatsgezag, een herleving van de hiërarchie. De vele geledingen die werden geschapen in leger en bedrijf, de herschepping van kasten, categorieën, van loonklassen in de industrie, van gediplomeerden (naar het voorheen beruchte systeem van examens!) deden zelfs spreken van een contrarevolutie en van een 'junta in Peking'. De buitenlandse politiek, afgestemd op de status van grote mogendheid, was daarmee in overeenstemming: hartstochtelijk gekeerd tegen de Sowjetunie, de rivaliserende mogendheid op het continent, en vriendelijk voor de Verenigde Staten, de grootste zeemogendheid, die steun kon verlenen aan de weerstand tegen mogelijke expansie van de Russische landmogendheid. Een geheel klassieke structuur, ook bekend in de Europese politiek, waarin een zwakkere staat op het vasteland altijd geneigd was steun te zoeken bij de machtigste maritieme staat tegen de sterkste continentale macht. De interne structuren van de Sowjetunie en van China hebben niets veranderd aan de buitenlandse verhoudingen, gebaseerd op 'de jungle', de wildernis der staten, die elkaar vrezen en haten. Van het ideaal der internationale solidariteit van arbeiders en boeren is niets overgebleven. Onder het mom van communisme gedragen deze landen zich als de Russische en Chinese keizerrijken.

De staten vertegenwoordigen namelijk, behalve een vorm van gezag van minderheden over het volk, in een burgerlijke democratie evengoed als in een dictatoriaal systeem (hoewel die democratie verre te verkiezen is boven enige dictatoriale bestuursvorm) een collectiviteit, die naar binnen opwekt tot saamhorigheid, en die nationale eenheid vraagt, omdat ze bedreigd wordt door vijandige en gevreesde andere staten. Een deel van hun bestaan ontlenen regeringen aan het feit dat ze zelf hun volken angst aanjagen. De koude oorlog is er een voorbeeld van. Er is dus helaas geen garantie dat het oorlogsgevaar in de wereld zou afnemen, als de grootste bedrijven worden genationaliseerd, ter-

wijl het particuliere nationalisme blijft voortbestaan. Men zal dus, behalve aan veel voorkomende agressiviteit van een 'bourgeoisie', ook aandacht moeten schenken aan de exploitatie van vrees en paniek door politieke en militaire kasten, bureaucraten en technocraten, om maar te zwijgen van licht ontvlambare massa's wie de stuipen op het lijf zijn gejaagd. Met oorlogen zijn altijd vormen van massale verdwazing gepaard gegaan. Ondanks zijn huidige politieke onmacht heeft het anarchisme gelijk, als het zijn pessimistische oordeel over de staat handhaaft, zolang de volken niet in staat of bereid zijn tot een federatie te komen (van *volken!*) waarin een grensoverschrijdende solidariteit werkelijke ontwapening mogelijk maakt. Zulk een stap is echter daarom zo moeilijk, en zo ontzaglijk revolutionair, omdat eerst dan de uittrede uit een periode van halve barbaarsheid en de intrede in het tijdvak van de menselijkheid mogelijk zouden zijn.

Tenslotte nog iets over het speciale karakter van staten die door communisten worden geregeerd. Ze hebben dus met de burgerlijke democratieën gemeen dat ze verzorgingsstaten zijn. Dit is een grote vooruitgang vergeleken bij de semi-feodale tijden, die meestal (in Rusland, China, de Balkan, Zuidoost-Azië, Cuba) aan hun revoluties voorafgingen. De nieuwe exclusieve elite ontleent haar macht en haar voorrechten aan het feit, dat ze een nationaal vermogen beheert en veel invloed heeft op de verdeling van het nationale inkomen. Als partij-kaste machtiger dan een klassieke liberale bourgeoisie is de individuele positie van elke leider of manager minder gegarandeerd: de mutaties, het komen en gaan, ook aan de top, zijn vaak talrijker dan in een burgerlijke staat. De nieuwe elite heeft er echter belang bij de collectieve eigendom van de produktiemiddelen te handhaven, omdat ze daaraan haar gezag ontleent. Nu is collectief bezit, zelfs in handen van de staat, een mogelijke voorwaarde voor een werkelijk socialisme, en 'privatisering', herstel van individueel vermogen, zou een stap achteruit zijn. Als in een staatskapitalistische (of staats-socialistische) structuur de massa bij machte is, die staat te decentraliseren, van onderop te gaan beheersen, door socialistisch zelfbeheer te controleren, dan zou aldus de uitholling van de staat, zijn 'afsterven', kunnen beginnen. In de Russische en Chinese revoluties is de macht van sowjets en communes ongedaan gemaakt door de

overmacht van de partij, de staat, de militaire apparaten. In beide landen faalden pogingen, van de basis af dat supergezag ongedaan te maken. Men denke in Rusland aan de opstand van de Commune van Kronstadt en de Machno-beweging in de Oekraïne. In China heeft de culturele revolutie soortgelijke aspecten gehad in sommige steden (zoals Sjanghai) en enige provincies zonder dat deze tendensen tenslotte konden zegevieren. Maar wat kan komen is duidelijk: een geleidelijke overgang van staatsocialisme naar staatloos socialisme, op voorwaarde dat internationale solidariteit en ontwapening zouden kunnen worden doorgevoerd.

Intussen vormen de bestaande overheersende minderheden een belemmering tot doorvoering van een werkelijk, door het volk zelf gedragen, socialisme. In december 1972 heeft het Westduitse *Kursbuch* grote aandacht geschonken aan *Der Sozialismus als Staatsmacht*. Twee citaten daaruit kunnen we onderschrijven. Sibylle Plogstedt, die de situatie in Tsjechoslowakije beschreef, meende: 'Ondanks alle misvormingen zijn er in de systemen, beheerst door de regerende standen, nog steeds elementen die weliswaar niet het socialisme, maar wel de voorwaarden daarvoor uitmaken. De socialisering van het kapitaal, die met de nationalisering van het grootkapitaal reeds onder Benesj (burgerlijk-radicaal, C.) begonnen werd, blijft de grondslag van elke vorm van socialisme.' Zij acht de bureaucratie en de technocratie niet zozeer 'een nieuwe klasse', als wel een parasiterend element in een maatschappij die niet (meer) kapitalistisch en (nog) niet socialistisch is. Daarna schonk ze aandacht aan de theorie van 'het afsterven van de staat' als gevolg van het klasseloos-worden van een gemeenschap, een term, die in sowjetstaten en volksdemocratieën een fictie is gebleven, maar als mogelijkheid van de evolutie niet buiten beschouwing kan worden gelaten. Ze zegt daarover: 'De opheffing van de staat als noodzakelijk begeleidingsverschijnsel van de autonomie der arbeiders is niet in het belang van de technocratie. Veel eerder is de staat, omdat hij een instrument is van klasseonderdrukking, een garantie voor haar voorrechten. Het gevaar van de vorming van "de nieuwe klasse" blijft even actueel als het risico van het ontstaan van een bureaucratische contrarevolutie uit het oude staatsapparaat. De opheffing van de staat kan slechts berusten op de autonomie van de arbeiders, en daarvan het

resultaat zijn. Slechts aldus kan het in de geschiedenis steeds weerkerende gevaar worden bezworen, dat een groep zich opwerpt "als instrument van de emancipatie van het proletariaat, en de bevrijding daarvan als haar doel verkondigt", om dan met opzettelijk bedrog aan de ene kant en met zelfbedrog aan de andere kant te verklaren: "dat de naar haar behoeften omgewentelde wereld de beste is voor iedereen, de verwezenlijking van alle revolutionaire eisen, en de opheffing van alle revolutionaire tegenstellingen".'

Men kan aan de afwijzing van een monopoliepositie van welke groep ook, toevoegen, dat de wording van een socialistische samenleving een langdurig proces is, met tal van interne tegenstellingen, waaruit een aanvaardbaar compromis telkens weer moet worden geboren. En dat alleen de vrijheid van revolutionairen kan leiden tot de permanente revolutie, waardoor een socialisme op basis van zelfbeheer verwerkelijkt kan worden.

## Francisco Ferrer

### I

In het begin van deze eeuw zijn een aantal vooruitstrevende opvoedkundigen op de voorgrond getreden die de hoop hadden dat 'de eeuw van het kind' was begonnen. Ellen Key, Maria Montessori, in ons land Jan Ligthart, hebben van verschillende uitgangspunten gepleit voor een educatie, die zou berusten op de ontplooiing van het menselijke wezen in het kind, niet voor onderwerping aan het gezag van een systeem dat terwille van de ouderen – op grond van maatschappelijke dogma's – was ingesteld. Een van degenen die een bijzondere invloed hadden was de Spaanse pedagoog Francisco Ferrer, wiens leven en dood getrouwe afspiegelingen waren van de bewogen geschiedenis van Spanje. Hij werd geboren op 10 januari 1859 in het dorpje Alella bij Barcelona. Zijn ouders, uit de kleine boerenstand, waren vroom en koningsgezind. Het was in de tijd dat Isabel II regeerde, een geleidelijk reactionair geworden, maar in haar particuliere leven 'overspelige' vorstin. Ze werd in 1868 gedwongen af te treden, toen er een economische crisis woedde en de kleine burgerij, benevens de bescheiden boeren, een aanval ondernamen op het feodalisme van adel en geestelijkheid. Tegelijk trad het proletariaat strijdend op de voorgrond. De verwarring die toen volgde was nauwelijks te beschrijven: een militair interregnum; een nieuwe koning; een republiek, in 1873; het bijna uiteenvallen van Spanje, mede door de burgeroorlog die was ontketend door de reactionaire carlisten; en – in 1874 – het herstel van de oude dynastie onder de zoon van Isabel, de nog jonge Alfonso XII. Dit was een rechtstreekse Restauratie van het oude regime. Verboden werden (tot de tijdelijke 'liberalisering' van 1881) de partijen en vakbonden, die sinds 1868 waren gevormd, en die grotendeels de



ideologie verbreidden van Bakoenin. Doordat een aanzienlijk deel van de vrijzinnige intelligentsia weigerde de eed van trouw af te leggen jegens koning en grondwet, ontstond in 1876 de baanbrekende geestelijke beweging van het *Vrije Onderwijs-Instituut*, dat buiten staat en kerk om modern onderwijs wilde organiseren.

Francisco Ferrer nu werd bediende bij de republikeinse eigenaar van een textielzaak, die hem veel leerde. Later werd hij beambte van de spoorwegen, huwde, trad toe tot een loge van vrijmetselaars, in Spanje uitermate antiklerikaal. Hoewel de eerste dochter nog de naam Trinidad (Drievuldigheid) ontving, kregen de volgende kinderen symbolische namen: Paz (Vrede), Luz (Licht), Sol (Zon) en een zoon werd genoemd naar een gefusilleerde opstandeling. Toch bleef Ferrer nog binnen de sfeer van de radicale, burgerlijke vrijzinnigheid. Maar betrokken bij een mislukte poging om de republiek weer te proclameren moest hij in 1885 uitwijken naar Frankrijk, waar hij Spaanse lessen ging geven. De dochter van een Parijse architect, Ernestine Meunier, die zich hevig betrokken voelde bij hetgeen in Spanje gebeurde, stelde een aanzienlijke som gelds ter beschikking voor de oprichting van scholen met een vrijheidlievend, rationalistisch en humanistisch karakter. Voortbouwend op de tradities van het Vrije Onderwijs-Instituut, maar nu door socialistische idealen geradicaliseerd, ontwierp Ferrer het plan tot oprichting van 'moderne scholen'. Hij moest aldus in de geestelijke sfeer van het vrijheidlievende socialisme of sociaal-anarchisme binnentreden. Teruggekeerd in Barcelona in 1901 (het jaar van de dood van Ernestine Meunier, die hem een groot bedrag naliet) besloot hij 'de revolutie door opvoeding' te bevorderen. Niet alleen door tijdschriften, maar ook door voordrachten en... door de stichting van scholen, waarin staat en kerk werden uitgedaagd. In de tijd van vijf jaar had hij de organisatie gevormd, die vijftig 'moderne scholen' op de been hield, benevens een kweekschool.

Maar in dat jaar 1906 kwam de eerste grote slag: Ferrer werd gearresteerd (hij bleef dertien maanden gevangen) en de scholen werden gesloten. Een kantoorbediende van de uitgeverij der stichting had een aanslag gepleegd op koning Alfonso XIII, en katholieke kranten schreven dat dit het resultaat was van de onkerkelijke en vrije, socialistische opvoeding die Ferrer voorstond.

Mede door een internationale actie (met steun van beroemde mannen als Anatole France en Ernst Haeckel) kwam Ferrer in 1907 vrij; hij mocht zijn scholen heropenen. Die vrijheid duurde kort. De langdurige koloniale oorlog in Marokko, tegen de Rifkabielen, leidde tot bloedige Spaanse nederlagen. In 1909 werd daarom in Catalonië de reserve der dienstplichtigen opgeroepen, voornamelijk arbeiders, omdat de welgestelden zich hadden vrijgekocht. Een verbeterd opstand van het Catalaanse proletariaat werd barbaars neergeslagen: deze 'tragische week' (*Semana Trágica*) leidde tot massa-arrestaties onder linkse politici, onderwijzers, leraren, kunstenaars. Francisco Ferrer werd in staat van beschuldiging gesteld als 'ophitser tot rebellie'. Men vervalste documenten, produceerde zogenaamde 'bewijzen' (niet van hem afkomstige oproepingen tot muiterij) en wegens opruiing werd hij door een militaire rechtbank ter dood veroordeeld.

Door de internationale verbreiding van de idealen van Ferrer had deze een grote reputatie verkregen. Onstuimig was dan ook de storm van protesten en demonstraties te zijnen gunste in de ganse wereld. Ferrer, een medewerker van het blad *De algemene staking* (soms noodgedwongen onder een schuilnaam) had nooit verborgen dat zijn ideaal lag in een vrijheidlievende socialistische maatschappij. Hij had herhaaldelijk de naam 'anarchist', 'acraat', 'libertair' gebruikt om uitdrukking te geven aan het voor hem hoogst bereikbare doel van de opvoeding: de *heerschappij van de redelijkheid*. Hij was echter het symbool geworden van alle verzet tegen militarisme, kolonialisme, klerikalisme, feodalisme, en vandaar de massale manifestaties voor herziening van het vonnis en vrijlating van Ferrer.

Dit alles baatte niet. Op 13 oktober 1909 werd hij in de vesting Montjuich bij Barcelona gefusilleerd. Hij wilde niet geblinddoekt worden.

2

Laten we thans Ferrer zelf aan het woord: 'Voor wie de opvoeding van kinderen wil veranderen zijn er twee mogelijkheden. Je kunt het kind bestuderen, dan wetenschappelijk vaststellen dat het huidige onderwijsmodel gebrekkig is, en proberen de school

te veranderen. Je kunt ook nieuwe scholen oprichten, en daar rechtstreeks de idealen in toepassing brengen van diegenen die afkerig zijn van de fatsoensnormen, de wreedheid, de handigheidjes en de leugens die in de basis van de moderne samenleving zijn ingedrongen.

De eerste methode heeft grote voordelen, en is in overeenstemming met de gedachten over de evolutie, die mannen van de wetenschap als de enige doelmatige weg naar het einddoel beschouwen. Zij hebben in theorie gelijk, dat geven we volmondig toe. De vooruitgang in natuurbeschouwing en psychologie zal tot belangrijke veranderingen in de opvoedkundige methoden leiden; onderwijzers die nu beter in staat zijn het kind te begrijpen zullen hun onderwijs meer in overeenstemming met de wetten der natuur kunnen brengen. Ik geef ook toe dat deze ontwikkeling in de richting van een grotere vrijheid zal leiden, want naar mijn overtuiging is geweld het gevolg van domheid, en kan een opvoeder die zijn naam waardig is met spontaniteit alles bereiken; hij kent de behoeften van het kind en kan zijn ontwikkeling bevorderen door het de grootst mogelijke bevrediging te geven.

Toch geloof ik niet dat zij die werken aan de wedergeboorte van de mensheid in werkelijkheid veel van de hervormers te verwachten hebben. Heersers hebben er altijd voor gezorgd de opvoeding van het volk onder controle te hebben; zij weten maar al te goed dat hun macht gebaseerd is op de school, en houden daarom vast aan hun alleenheerschappij over het onderwijs. De tijd is voorbij waarin heersers de verspreiding van kennis konden tegengaan en de ontwikkeling van de massa's konden beperken. Dat was vroeger mogelijk omdat het economische leven samenging met algemene onwetendheid, een onwetendheid die despotisme in de hand werkte. Maar de toestanden zijn veranderd. De vooruitgang van de wetenschap met zijn vele ontdekkingen hebben arbeids- en produktieomstandigheden ingrijpend gewijzigd. Het is niet langer mogelijk voor een volk om onwetend te blijven; scholing is noodzaak voor een natie die zichzelf wil handhaven en het tegen andere economische structuren wil opnemen. Dit inziende hebben de heersers een vollediger organisatie van de school nagestreefd, niet omdat zij met ontwikkeling een betere samenleving teweeg willen brengen, maar omdat er behoefte is

aan arbeiders met meer vakkennis om de industrie in stand te houden en de fabriekssteden te verrijken. Zelfs de meest achterlijke heersers hebben deze les geleerd; ze begrijpen dat de vroegere gedragslijn nadelig voor het economische leven was, en dat de volksopvoeding aan de nieuwe omstandigheden moest worden aangepast.

Het zou een ernstige fout zijn te menen dat de heersende klassen het gevaar niet hebben gezien dat schuilt in de intellectuele ontwikkeling van het volk en niet hebben begrepen dat ook andere methoden dienden te worden toegepast. Nee, er zijn andere methoden toegepast die aansloten bij de gewijzigde levensomstandigheden; men heeft gepoogd vat te krijgen op de ideeën die in ontwikkeling waren. Men poogde het geloof waarop de vroegere maatschappelijke ordening was gebaseerd te handhaven en aan de uitslagen van wetenschappelijk onderzoek en de daarmee gepaard gaande ideeën een vorm te geven die ongevaarlijk was voor de gevestigde instellingen. Daarom heeft men toezicht op de scholen ingesteld. In elk land hebben de regerende klassen de leiding van de scholen onttrokken aan de kerk aan wie zij deze altijd hadden overgelaten, overtuigd als ze konden zijn van een opvoeding in een geest van gehoorzaamheid. Ze hebben deze zelf in handen genomen.

Het gevaar bestaat in de stimulerende werking die de nieuwe levensvisie op de menselijke geest heeft, en in de mogelijke opkomst van emancipatiegedachten in de harten van het volk. Het zou dwaas zijn tegen de in ontwikkeling zijnde krachten te strijden; dit zou deze krachten alleen maar doen ontvlammen en ze ertoe brengen nieuwe en meer effectieve methoden toe te passen dan de oude regeringsvormen. Er was dan ook geen buitengewoon genie nodig om de oplossing te ontdekken. De ontwikkeling van de feiten zelf gaf de weg aan waarlangs de machthebbers de op handen zijnde moeilijkheden tegemoet moesten gaan. Ze bouwden scholen, ze verruimden in belangrijke mate het gebied der ontwikkelingsmogelijkheden en, als daar soms al tegenwerking tegen was – naar gelang van de politieke verhoudingen – dan begrepen allen toch al te snel dat toegeven de beste politiek vormde en dat er nieuwe wegen dienden te worden gevonden om principes en belangen te verdedigen. Toen kwamen de harde gevechten om de con-

trole over de scholen, een strijd die in elk ontwikkeld land nog steeds voortgaat: soms overwint de republikeinse middenklasse, soms de kerk. Allen zien het belang van de kwestie en schuwen geen enkel offer om de overwinning te behalen. "De school", is de roep die uit alle kelen opklinkt en we moeten wel het algemeen belang herkennen dat met deze ijver is gemoeid. Iedereen probeert zichzelf en zijn positie te verbeteren door scholing. Kon men vroeger zeggen: "Dezen willen u onwetend houden om u beter te kunnen uitbuiten; wij willen u ontwikkeld zien en vrij", dat is nu niet goed meer mogelijk. Scholen van allerlei soort rijzen als paddestoelen uit de grond.

Met betrekking tot deze algemene gedachtenverandering bij de regerende klassen over de onderwijsbehoefte kan ik een aantal redenen aanvoeren voor wantrouwen in de bedoelingen en in de doelmatigheid van de hervormingen die sommigen voorstellen. Gewoonlijk hechten deze hervormers maar weinig waarde aan de sociale betekenis die onderwijs heeft; het zijn mannen die de wetenschappelijke waarheid warm aanhangen, maar die alles uit hun gedachten bannen wat niet met het onderwerp van hun studie te maken heeft. Ze doen geduldige pogingen het kind te begrijpen en te onderzoeken – men bedenke dat hun wetenschap nog jong is – en wat de beste manieren zijn om zijn intellectuele ontwikkeling te bevorderen.

Deze beroepsmatige onverschilligheid is naar mijn mening bijzonder schadelijk voor de zaak die zij willen dienen.

Allerminst geloof ik dat zij ongevoelig zijn voor de sociale realiteiten en ik weet dat zij menen dat het algemeen belang in belangrijke mate bevorderd zal worden door hun arbeid. "Door de geheimen van het menselijk leven te onderzoeken", denken zij, "en de normale processen van geestelijke en lichamelijke ontwikkeling uiteen te rafelen, zullen wij opvoeding en onderwijs leiden in een richting die gunstig is voor het vrijkomen van energie. We hebben niet rechtstreeks met schoolhervorming te maken, en kunnen eigenlijk ook niet nauwkeurig aangeven in welke richting die gaan moet. We gaan rustig onze gang, wetend dat de natuurlijke loop der dingen wil dat het resultaat van onze onderzoekingen schoolhervorming zal zijn. Als u ons vraagt naar onze hoop, dan kunnen we zeggen dat wij net als u een revolutie ver-

wachten in die zin dat het kind en de mensheid onder de leiding van de wetenschap zullen worden geplaatst. Maar ook dan menen wij dat ons werk de snelste en zekerste manier is om dit doel te bereiken.”

Deze redenering klinkt logisch. Niemand kan haar ontkennen, en toch schuilt er een hoeveelheid bedrog in die we duidelijk moeten maken. Als het zo was dat de heersende klassen dezelfde ideeën hadden als de hervormers, als zij werkelijk gedreven werden door het verlangen naar een voortdurende maatschappijverandering, totdat de armoede tenslotte verdwenen is, in dat geval zou de kracht van de wetenschap voldoende zijn voor de verbetering van het lot van de mensheid.

Maar we zien juist dat diegenen die macht nastreven, als enig doel hebben hun eigen belangen te verdedigen, hun eigen voordeel te behalen en hun persoonlijke verlangens te bevredigen. We geloven al geruime tijd niet meer in de mooie woorden waarmee zij hun ambities pogen te verbloemen. Zeker zijn er enkelen bij wie een bepaalde mate van eerlijkheid is te vinden, en die geloven dat zij gedreven worden door een verlangen naar het goede voor hun medemens. Maar zulke lieden worden zeldzamer en zeldzamer, terwijl de moderne gedachtenwereld ernstig gaat twijfelen aan de werkelijke bedoelingen van hen die ons regeren.

### 3

Want zo goed als heersers erin slaagden zich aan te passen aan de gewijzigde situatie en ervoor zorgden dat onderwijs geen bedreiging kon vormen, gelukte het hun ook de school zodanig te organiseren volgens de nieuwe wetenschappelijke ideeën, dat de macht van de heersers daardoor toch niet werd aangetast. Dit zijn gedachten die men maar node aanvaardt, en wij moeten scherp uitzien naar succesvolle methoden, en de organisatie van de zaken beschouwen, om ons niet op woorden te laten vangen. Hoeveel werd, en wordt, er niet verwacht van opvoeding en onderwijs! De meeste progressieven verwachten er alles van en tot voor enkele jaren begrepen velen niet dat onderwijs—alléén slechts tot illusies leidt. Veel van de schoolse kennis is nutteloos; de hoop van de hervormers is vals geweest omdat de organisatie van het

schoolstelsel, inplaats van een ideaal te dienen, in de handen van heersers juist een van de krachtigste instrumenten van dienstbaarheid is geworden. De onderwijzers dragen bewust of onbewust de wil van heersers uit. Van hun kinderjaren af zijn ze nog drastischer dan anderen onder de autoritaire discipline doorgestaan.

Slechts enkelen zijn aan deze heerschappij ontsnapt; in het algemeen zijn zij er machteloos tegen, omdat het schoolstelsel hen zo onderdrukt dat er maar één mogelijkheid is: gehoorzamen. Het is niet nodig die organisatie te beschrijven, één woord karakteriseert haar voldoende: geweld. De school overheerst de kinderen, lichamelijk, moreel en intellectueel om de ontwikkeling van hun vermogens in de gewenste richting te dwingen, en onthoudt hun het contact met de natuur om vrijer spel te hebben. Dit verklaart het falen: het gretige verlangen van de heersers om het onderwijssysteem te beheersen vormt het bankroet van de hervormersidealen. Opvoeding betekent in de praktijk overheersen of temmen. Ik wil niet zover gaan om te zeggen dat het systeem is opgezet om deze resultaten teweeg te brengen; dan zou het geniaal zijn! Maar de dingen zijn wel zo gegaan alsof het onderwijs-schema verliep volgens een groot vooropgezet plan. Om het te bereiken zijn de onderwijzers uitgegaan van de principes discipline en autoriteit, die organisatoren altijd zo aanspreken.

Zulke mensen hebben maar één duidelijk idee, één verlangen – kinderen moeten leren te gehoorzamen, te geloven en te denken volgens de heersende dogma's. Als dit het doel van opvoeding was, konden we geen betere opvoeding hebben dan de huidige. Er is geen sprake van het bevorderen van de spontane ontwikkeling van de kinderlijke mogelijkheden of van aanmoediging om vrijelijk de bevrediging te zoeken van lichamelijke, geestelijke of morele behoeften. Er worden alleen klaargemaakte ideeën opgelegd, er wordt verhinderd dat ooit anders zal worden gedacht dan voor het handhaven van de bestaande instellingen nodig is – er worden, kortom, volkomen aan het sociale systeem aangepaste individuen gekweekt.

Men behoeft niet te verwachten dat dit soort onderwijs invloed zal hebben op de vooruitgang van de mensheid. Ik herhaal dat het een overheersingsinstrument is in de handen van de machthebbers, die nooit aan de verheffing van het individu hebben gedacht,

en het is volkomen zinloos om van de huidige scholen iets goeds te verwachten. Zoals ze tot nu toe hebben gewerkt, zo zullen ze het ook in de toekomst doen. Er is geen reden waarom er een ander systeem zou worden toegepast dan tot nu toe; de heersers hebben de opvoeding gebruikt voor hun eigen doeleinden en zullen elke verbetering op dezelfde manier benutten. Zolang ze de schoolse geest en de autoritaire discipline handhaven, zal elke verandering in hun voordeel uitvallen. En daar zullen ze voortdurend op bedacht zijn en ervoor zorgen dat hun belangen veilig zijn. Ik zou de aandacht van mijn lezers speciaal willen vestigen op dit punt: de gehele waarde van opvoeding bestaat uit de eerbied voor de lichamelijke, intellectuele en morele mogelijkheden van het kind. Net als bij de wetenschap ligt het enige bewijs in de feiten; opvoeding is deze naam niet waard als zij niet ontdaan is van alle dogma's, niet aan het kind zelf overlaat zijn krachten te richten en niet ermee tevreden is het in zijn uitingen daarvan te ondersteunen. Maar niets is gemakkelijker dan deze betekenis van onderwijs te verdraaien, niets moeilijker dan er respect voor te hebben. De echte opvoeder is de man of de vrouw die niet zijn eigen denkbeelden of eisen aan het kind oplegt, maar die een beroep doet op de eigen kracht van het kind.

Hiervanuit kunnen we begrijpen hoe gemakkelijk er met opvoeding wordt omgesprongen en hoe eenvoudig het is om het individu te domineren. De best denkbare methoden worden op deze wijze evenveel nieuwe en doeltreffende vormen van despotisme. Ons ideaal daartegenover is dat van de wetenschap; daar beroepen wij ons op wanneer wij de macht eisen om het kind te onderwijzen door zijn ontwikkeling aan te moedigen en zijn behoeften te bevredigen naar gelang zij zich voordoen. We zijn ervan overtuigd dat het onderwijs van de toekomst geheel vrijwillig en spontaan zal zijn. We kunnen dit natuurlijk niet volledig verwezenlijken, maar de ontwikkeling van de methoden in de richting van een vollediger levensbegrip en het feit dat elke verbetering de afwijzing van geweld meebrengt maakt het duidelijk dat we op stevige grond staan wanneer we ons naar de wetenschap richten voor de bevrijding van het kind.

Daarvoor hebben we behoefte aan mensen die steeds in ontwikkeling zijn; die in staat zijn zichzelf en hun omgeving voort-



durend te vernieuwen; wier geestelijke onafhankelijkheid hun grootste macht is, die zij aan niemand afstaan; mensen die steeds op de uitkijk zijn naar het betere, werkend aan de overwinning van nieuwe ideeën, die proberen vele levens te bergen in het ene eigen leven. Onze maatschappij vreest zulke mensen, en we mogen dan ook niet verwachten dat zij zo'n onderwijssysteem zal opzetten.

Welke taak hebben we dan? Welke politiek moeten we volgen om aan de hervorming van de school bij te dragen? We zullen het werk van de mensen die het kind bestuderen op de voet moeten volgen, en een manier moeten pogen te vinden om hun denkbeelden in te bouwen in het onderwijs dat we op touw willen zetten en dat gericht moet zijn op de volledige emancipatie van het individu. Hoe doen we dat? Door hard aan het werk te gaan, door mee te werken aan de oprichting van nieuwe scholen waar, voor zover mogelijk, nu al de geest van vrijheid die (naar we hopen) het gehele onderwijs van de toekomst zal kleuren, heerst.

Er zijn al bewijzen dat dit uitstekende resultaten heeft. We kunnen alles wat naar geweld zweemt in de huidige school vernietigen, alle kunstgrepen verhinderen waardoor kinderen vreemd worden van het leven en de natuur, de intellectuele en morele discipline afschaffen met behulp waarvan men pasklare gedachten opdringt, alle bijgeloof tegengaan dat de wijl verzwakt. Zonder angst voor schade kunnen we het kind in een goede, natuurlijke omgeving plaatsen, waar het contact kan hebben met de dingen waar het van houdt, en waar levendige indrukken de afmattende boekenstudie zullen vervangen. Als we alleen dit al tot stand kunnen brengen, zullen we veel hebben bijgedragen aan de emancipatie van het kind.

In een dergelijke omgeving kunnen we vrijelijk gebruik maken van de resultaten van de wetenschap. We zullen niet al onze wensen kunnen vervullen; we zullen uit onwetendheid zeker wel eens verkeerde middelen gebruiken. Maar we zullen het vertrouwen kunnen hebben dat, al bereiken we ons doel niet geheel, we meer hebben gedaan dan de scholen van vandaag. Ik geef meer om de ongeremde spontaniteit van een onwetend kind, dan om de woordenschat en de intellectuele deformatie van een kind dat het hedendaagse schoolstelsel heeft ondergaan.'

## Milieu en macht

### I

In 1978 werd het feit herdacht dat twee eeuwen daarvóór Jean-Jacques Rousseau is overleden. Hij is het meest bekend geworden door zijn essay, geschreven als antwoord op een prijsvraag, en waarin de stelling werd verdedigd dat de civilisatie, door de aantasting van de natuur buiten en in de mens, diens geluk niet heeft verhoogd. De waardering van de natuur ten koste van de cultuur, uiting van een eeuwig al voorkomend pessimisme over het lot van de mens, was in de achttiende eeuw maatschappelijk begrijpelijk. De enorme armoe van boeren en arbeiders, de moeilijkheden die de derde stand ondervond, de weergaloze uitbuiting door adel en geestelijkheid van het volk, de verwoestende oorlogen... alles kon worden uitgelegd als een teken van een ondergaande sociale orde.

Tegen deze achtergrond vertolkte Rousseau (die wel een vertegenwoordiger was van radicale burgerlijke denkbeelden, maar geen revolutionair) een bekend cultuurpessimisme, heimwee naar een natuurlijke harmonie, afkeer van de discipline der civilisatie, zowel in het eigen persoonlijke leven als in de opvoeding van de kinderen (men denke aan zijn *Emile*), zodat ook later tal van oppositionele stromingen allerlei denkbeelden aan Rousseau ontleenden. De emotionele, driftmatige tendensen in de romantische literatuur; het gevoel van eenzaamheid; de benauwenis om een van buiten opgelegde tucht, in neurotische gevallen (onder andere bij Rousseau zelf) uitlopend op vervolgingswaan; de afkeer van de stad en de industrie; het protest tegen lustvijandige kenmerken van de beschaving. Veel later zou Sigmund Freud (en in zijn voetspoor de veel radicalere Wilhelm Reich) er de nadruk op leggen dat de cultuur is gebaseerd op onderdrukking van de natuur, in en buiten ons, volgens Freud een noodzakelijke tucht,

hoe bedroevend en misvormend die ook kan zijn. Bij hem ontbrak het cultuurpessimisme geenszins: men denke aan zijn studie over 'onbehagen in de cultuur'. Doch onveranderlijk was het verzet tegen zulk een situatie, en in elk geval tegen het 'christelijk model' van de samenleving. Inzake de seksuele verhoudingen, de positie van de vrouw, de opvoeding van de kinderen, de weigering om te geloven op gezag, de nieuwe ethiek, de emancipatie, op alle gebieden van het leven was de rebellie onuitroeibaar.

Het kon niet uitblijven dat zulk een weerstand een antikapitalistisch en antistaats-karakter kreeg, naarmate de burgerlijke maatschappij werd gevestigd en uitgebreid. Duidelijk zichtbaar was de invloed van het 'rousseauïsme' op verscheidene aspecten van het anarchisme, waarin het veel radicaler werd dan in de achttiende eeuw mogelijk bleek. Afkeer van de staat, van het militarisme, van een verslavende en natuurbedervende industrialisatie, van een wetenschap in dienst van verovering, onderdrukking en uitbuiting. Bij Bakoenin is die invloed van Jean-Jacques gering, bij Kropotkin duidelijker, maar zeer sterk bij Tolstoi, die het heimwee naar de natuur en de verschrikking van de mechanisatie tot uitdrukking bracht als elementen van de wil de samenleving te vermenschelijken.

Stellig kwam in het verlangen naar 'vrije liefde' en in het individualisme van degenen die de vrijheid van de persoonlijkheid voorop stelden, ook de verering van de natuur naar voren, de eis tot afwijzing van een te sterke onderdrukking van instinct en driftleven, het verlangen om de rede in dienst te stellen van het bevredigen van lustbehoeften, en haar niet alleen te beschouwen als instrument van sociale discipline. Die begeerde levensvreugde ging dan samen met protesten tegen aantasting van het landschap, tegen vervuiling van lucht en water, tegen verminking van flora en fauna. Degenen die communistische 'kolonies' en zelfstandige 'communes' stichtten – tot in Amerika, Canada en Australië toe, vaak onder de invloed van Thoreau en zijn boek *Walden* – maakten deel uit van deze libertaire stroming. Wat dit aangaat is de strijd tegen vervuiling van het milieu al diep geworteld geweest in allerlei vormen van het anarchisme.

De verhouding van de mens tot de natuur (aarde, water, lucht, flora en fauna) wordt in feite bepaald door zijn relatie jegens

andere mensen. Het behoeft geen betoog dat het gedrag jegens huisdieren, vogels en allerlei andere levensvormen onthult of iemand in meerdere of mindere mate agressief, angstig, wreed of ongevoelig is. Het mishandelen van paarden en honden in het harde boerenleven is terecht gezien als een gebrek aan menselijkheid, een onvoldoende ontwikkeling van de vermogens tot liefde en genegenheid in een bepaalde civilisatie. Het sociale milieu – men kan het niet genoeg onderstrepen – is van zeer grote betekenis voor de verhouding tot de natuur en tot het leven in het algemeen. Nu beseffen we veel beter dan de vroegere navolgers van Rousseau dat de scherpe scheiding tussen natuur en cultuur niet te maken valt. Beide zijn geen statische, maar dynamische gegevens. Ook als de natuur niet in grote mate – al in de zogenaamde primitieve perioden – zou zijn vervormd, gemaakt, mismaakt door mensen, dan nog zou zij onderhevig zijn aan de veranderingen, die we onder andere door de evolutietheorie kennen: aan de ene kant catastrofes en gevolgen van vernietigende krachten, aan de andere kant blijken van regeneratie en opbouwende levensvormen. Zo heeft Kropotkin – in het voetspoor van Darwin – naast de strijd om het bestaan tussen soorten de aanwezigheid gesteld van het onderlinge dienstbetoon tussen leden van een zelfde soort. En dit niet alleen bij mensen, maar eveneens bij allerlei dieren. Terwijl natuur en cultuur echter ieder een eigen ontwikkeling kennen, zijn ze tegelijk zo onontwarbaar met elkaar verbonden, dat het nooit werkelijk mogelijk is geweest een scheiding te maken tussen maatschappij en milieu; dit laatste beschouwd als ‘natuurlijke omgeving’.

We zijn ons nu in hoge mate bewust van de dreigende gevaren van uitputting der grondstoffen, vervuiling van de lucht, bederf van het water, verwoesting of aantasting van de aardbodem. Maar nooit kan men dit probleem beschouwen zonder het te zien als een maatschappelijk vraagstuk. En het feodale en vervolgens het kapitalistische systeem is in hoge mate verantwoordelijk voor de gevaren, die het leven bedreigen door verdroging, vergiftiging, uitputting, verminking van allerlei levensbronnen. Aan de duistere top van de meest boosaardige machten staat natuurlijk het militarisme, het terrorisme van de staten. Het verbruikt enorme hoeveelheden grondstoffen voor de vernietiging van mensen en

dieren, van voedsel en woningen, voor verwoesting van het milieu. En mocht zulks niet zijn doorgedrongen tot het bewustzijn der volken in de Eerste en Tweede Wereldoorlog, dan was de barbaarse slachting en uitroeiing van de massa's in Indo-China, de vergiftiging van de natuur in Vietnam, een bittere waarschuwing.

2

Wie tegen de toenemende aantasting van het natuurlijk milieu is, moet minstens antimilitarist zijn. En des te meer, omdat de toepassing van kernenergie, in vrede en oorlog, de mensheid bedreigt met de totale ondermijning van leven en cultuur. De waanzin van de bewapening gaat gepaard met de ontwikkeling van een wetenschap, die raketten en kunstmanen, geraffineerde communicatiemethoden, vliegtuigen en laserstralen produceert, met als hoogste doel de letterlijke vernietiging van mensheid en natuur. Een systeem dat daarvoor de beste hulpbronnen uitput, en staten die zulk een systeem organiseren, zijn levensvijandig. In die zin is het waar dat bewust verzet tegen milieuvervuiling een anarchistisch, een libertair-socialistisch karakter heeft.

Maar de staat, dat vergete men niet, is geen instrument van een soeverein volk. Historisch gegroeid uit het gezag van heersende kasten en exploiterende klassen is hij ook nu nog een werktuig van oligarchen, bureaucraten en generaals. Het is waar dat de staat in een aantal gebieden niet heeft kunnen ontkomen aan vermenselijking, aan sociale krachten die een betere toekomst aankondigen, en waarvan men de realisaties moet toejuichen: het onderwijs, de medische zorg, de mogelijkheden tot ontspanning, een grotere voedselproduktie. Zulke sociale verworvenheden zijn echter niet kenmerkend voor de staat, al is deze daarbij betrokken, maar gevolgen van een evolutie der gemeenschap. Het zijn juist de beste blijken van beschaving die bedreigd worden door gezag en geweld van staten, in hun opperste machtsontplooiing vijandig aan het bestaan. Wie dus strijdt tegen aantasting van het natuurlijk milieu, en dit doet ter wille van de menselijkheid (gezondheid, bescherming van het leven, vrijheid), moet wel het probleem bezien van de machten die de staat hanteren en die anderzijds door die staat beschermd worden.

Nu hebben zowel confessionele als liberale, marxistische als anarchistische theoretici erkend dat het de taak van de staat was de privé-eigendom van de produktiemiddelen te beschermen. Het is dus het kapitalistische (of semi-feodale) systeem dat de mensheid bedreigt. Het is gebaseerd op een fabelachtige uitbreiding van de techniek en van het produktievermogen, een gevolg van de wil tot voortdurende verhoging van het vermogen der bevoorrechte groeperingen, van winst die in kapitaal kan worden omgezet. We laten terzijde dat het mogelijk is dat de staat rechtstreeks kapitalen accumuleert en bedrijven concentreert in dienst van bevoorrechte kasten: er zijn vormen van nationalisatie die men geenszins mag verwarren met socialisatie. Maar dit is een apart thema, al is het hoogst actueel. Want op dit terrein moet men minstens weer onderscheid maken tussen bij voorbeeld oliestaten, die geëxploiteerd worden door semi-feodale oligarchieën, en 'communistische' verzorgingsstaten waarin bureaucratieën en technocratieën regeren. Overwegend wordt echter de wereld thans economisch beheerst door enorme, internationale particuliere concentraties van kapitaal, produktievermogen en vernietigingskracht, welke concerns ook een doorslaggevende politieke en militaire macht hebben. Als het gaat om gevallen van geld en geweld, of het nu is bij Lockheed-schandalen of bij fascisme in Chili (maar het aantal voorbeelden is onuitputtelijk) dan ontmoet men steeds te zamen: machtige multinationale ondernemingen, generale staven, geheime diensten, gezaghebbende politici. Het is een sprookje dat in de burgerlijke democratieën (ongetwijfeld in bepaalde zin culturele verworvenheden) dit wezen van het kapitalisme zou zijn overwonnen. Men ziet het aan de talrijke politici, die uit het particuliere bedrijfsleven komen of daarheen gaan, in Nederland niet bij tientallen maar bij duizenden, als men de twintigste eeuw beschouwt. Men kan het constateren aan de functie van de staat bij de bescherming van het particuliere bedrijfsleven, bij het ontwerpen van belastingsystemen die gunstig zijn voor de vorming van privé-vermogens. Welnu: in dit systeem is de ophoping van macht een verschijnsel dat slechts mogelijk is door voortdurende en expansieve uitbuiting van grondstoffen en aardse hulpbronnen. De contrarevolutionaire oligarchieën hebben zich uitgebreid over de aardbol, waar ze in

Azië, Afrika en Zuid-Amerika collaborateurs hebben gevonden in de bevoorrechte inheemse feodale kringen. Het verschil tussen feodale en kapitalistische klassen is uitgewist, doordat de stamhoofden, vorsten, bureaucraten en militairen van de armste volken zich hebben verbonden met de moderne kapitalistische bourgeoisie, en doordat deze laatste een feodaal karakter heeft gekregen door de geweldige concentratie van haar macht.

Zonder sociaal verantwoordelijkheidsgevoel, zonder te denken aan toekomstige generaties wordt de aarde geplunderd ten gunste van duizenden overbodige produkten, ten voordele van de macht van bevoorrechte verkwistende 'clans', een zich uitbreidende 'elite' en een parasitaire militaire kaste die zich onheilspellend heeft vergroot, met de massaal verspreide fictie dat ze 'het volk beschermt'. Indien redding uit deze alarmerende situatie nog mogelijk is, dan slechts door collectieve civiele ongehoorzaamheid en actief antimilitarisme, door vrijheidlievende socialisering van de produktiemiddelen. Gelukt dit niet, dan gaat de uitputting van de bodemschatten in snel tempo verder, wordt de vergiftiging van de atmosfeer nog gevaarlijker, en is er in vredes-tijd al sprake van chemische oorlogvoering... tegen de volken, die hun gezondheid en toekomst bedreigd zien.

Er is geen fataler factor dan de machtswellust van degenen, die thans het 'militair-industrieel complex' beheersen. Juist een klein volk als dat van Nederland, steeds meer een instrument van internationale krachten, behoort zich bewust te worden dat zuivering van het milieu slechts mogelijk is door reiniging van de maatschappelijke verhoudingen. Wie mensen veracht, veracht ook de natuur.

## Ontwikkelingshulp

### I

Sinds jaren weet men, dat de zogenaamde ontwikkelingshulp aan arme volken een fictie is, bedrog of zelfbedrog, en dat – zoals veelvuldig is gezegd – ‘de rijken steeds rijker, de armen steeds armer worden’. De oorzaak daarvan ligt in de koloniale structuur van de wereldeconomie, die ondanks vele ‘politieke ontvoogdingen’ dezelfde is gebleven als in de periode van het erkende imperialisme. In de meeste quasi-onafhankelijk geworden landen wordt de macht uitgeoefend door verwesterde, met het Atlantische kapitalisme samenwerkende, heersende kasten. Slechts indien het gelukt, deze te verwijderen en een arm volk te bewegen zichzelf te bevrijden, over zijn eigen grondstoffen, grond en waterrijkdom te beschikken op een socialistische wijze, slechts door een sociale revolutie dus, is sociaal-economische vooruitgang in de zogenaamde Derde Wereld (die nu de achterbuurten vormt van het Westen) mogelijk. De Atlantische naties zouden zulk een omwenteling moeten bevorderen en steunen, om twee miljard nooddruftige mensen (van wie de helft paupers zijn) te kunnen bijstaan. De hoogontwikkelde industriële en kapitaalkrachtige blanke bourgeoisie, versterkt met Japan, is echter van nature contrarevolutionair. Zij kan geen emancipatie – en dus geen ontwikkeling – van de Derde Wereld willen. En de zogenaamde hulpverlening vormt dus een van de talloze vormen van ‘verleugening’ in onze burgerlijke democratie, die zo sterk is in het ontwikkelen van ideologieën.

Het is bekend dat de vroegere koloniën of afhankelijke gebieden hun grondstoffen voor gemiddeld vijfenzeventig procent – tussen vijftig en honderd procent – naar het Westen zenden, waar het meeste kapitaal is geaccumuleerd en de grootste concentratie



van industrieën wordt gevonden. Bovendien moeten de leveranciers van bodemschatten – te laag betaald – dan grotendeels hun industrieproducten tegen hoge prijzen uit het Westen betrekken. In werkelijkheid is de verhouding nog veel ingewikkelder. De zogenaamde nationale ondernemingen, die in de Derde Wereld mijnen, olievelden, plantages, weiden en akkers exploiteren voor de export, behoren óf indirect toe aan de westerse multinationale maatschappijen, óf ze worden beheerd door een inheemse oligarchie, die de bondgenoot is van de exploiterende klassen in de kapitalistische wereld. De voorbeelden zijn bekend: de mijnen van Zaïre, de plantages van Midden- en Zuid-Amerika, de bedrijven op de Filippijnen zijn voor een aanzienlijk deel in handen van Atlantische ondernemingen of banken, zodat de koloniale structuur gebleven is. De meeste olievelden die genationaliseerd zijn, worden door westerse maatschappijen (de vroegere concessionarissen) technisch beheerd, deze multi's kopen de olie tegen prijzen, die belachelijk zijn indien men het oog slaat op de enorme winsten van de organisaties, die zich belasten met raffinage, transport en distributie van olie en benzine. In beide gevallen zijn het de kleine uitbuitende kasten van de arme landen, die het Westen ter wille zijn, om aldus minstens vier doeleinden te bereiken.

Ten eerste zijn de semi-feodale en militaire kasten in de Derde Wereld, wat de civilisatie aangaat, Amerikaans of Westeuropes opgevoed, vreemdelingen in hun eigen landen, en dus bereid, de culturele kolonisatie (die al vier eeuwen aan de gang is) voort te zetten. Deze taak dient te verlopen onder bescherming van het Westen. Ten tweede leidt deze 'cultuurexpansie' tot het aanbrengen van diepe scheidingen tussen inheemse volksgroepen, het scheppen van klassen en standen naar kapitalistisch (en feodaal) model, het tot stand brengen van een kloof tussen een elite en een verpauperde massa. Om deze menigte in bedwang te houden zijn wapens, technici, deskundigen en hulpkrachten nodig van de Atlantische wereld. Zij hield de laatste jaren aldus de Latijns-Amerikaanse dictaturen in stand, steunde de Afrikaanse dictatoren (in Marokko, Zaïre, enige tientallen in Frans-Afrika), de Arabische olievorsten, de tirannen in Zuidoost-Azië als Marcos van de Filippijnen en Soeharto van Indonesië. Ten derde hebben deze

min of meer gekleurde potentaten enorme kapitalen in veiligheid gebracht in de Atlantische wereld, waar ze tot de topkapitalisten behoren: Arabische sjeiks hebben commissariaten in Amerikaanse bedrijven, de sjah van Iran kocht een kwart van de aandelen van Krupp, ontzaglijk veel grond en gebouwen zijn in handen van heersers over de arme volken, ze zijn invloedrijke klanten van de Atlantische wapenindustrie, ze ontvangen desnoods fantastische kredieten en leningen met als onderpand de bodemschatten van de landen, die zij exploiteren, de militaire bases (de Verenigde Staten hebben er in het buitenland vierendertighonderd!) die ze verpachten. Het gevolg is dat de volken van de Derde Wereld, aan wie de voordelen van de 'ontwikkeling' (mijnbouw, plantages, oliewinning, infrastructuur) nauwelijks ten goede komen, opgescheept worden met enorme schulden, waarvan de rente en aflossing door hun arbeid moeten worden gegarandeerd. Deze structuur blijft zolang de oligarchieën van de Derde Wereld gemeene zaak maken met de 'vrije wereld'. Ten vierde hebben zij eventueel de hulp nodig van de overweldigende Atlantische strijdkrachten om lastige burens op een afstand te houden, om te zwijgen van de diensten die de westerse geheime diensten bewijzen om infiltratie van revolutionairen te voorkomen.

Als men deze structuur van de kapitalistische wereld beziet (de zogenaamd communistische of staatskapitalistische landen vormen aparte blokken) dan is het duidelijk, dat deze structuur zich verzet tegen wezenlijke emancipatie en verhoging van de welvaart der armste volken. Want als er steun wordt verleend door het Westen aan de Derde Wereld moet deze wel dienen om het bestaande systeem te bestendigen. Dat het kapitalisme zijn eigen graf zou graven uit mensenliefde is weinig waarschijnlijk, en ook de geestelijk gelijkgeschakelde arbeiders uit de Atlantische wereld tonen weinig bereidheid offers te brengen voor de twee miljard sloebbers. Steun aan de heersende kasten van de Derde Wereld is altijd nog het meest voorkomende verschijnsel.

## 2

Welbegrepen liefdadigheid begint bij zichzelf. Het is een oeroud gezegde. De sociale en humanitaire steun dient, om een knagend

gevoel van het geweten het zwijgen op te leggen, de paupers te bewegen af te zien van geweld tegen de rijken, en... in dit geval zeer belangrijk: de binnenlandse industrieën in staat te stellen winstgevende orders uit te voeren. Of het nu gaat om export van overtollig melkpoeder; om het bouwen van schepen voor minder moderne staten; om het leveren van wapens (met garantie van de eigen overheid) aan bondgenoten in de Derde Wereld; om het schenken van ongecontroleerde kapitalen aan hen, die de orde handhaven; om bedragen voor havenbouw, wegeaanleg, irrigatiesystemen enzovoort... het geld is altijd 'goed besteed'. We weten wel dat de gewezen minister Pronk slapeloze nachten doorbracht inzake de miljoenen die in naam van ontwikkelingshulp terecht kwamen in de zakken van avonturiers, en dat hij middelen zocht om rechtstreeks de arme mensen te steunen, worstelend met de kasten die ook zulke bedragen nog in de wacht wilden slepen. Eén voorbeeld leverde wel het 'concentratieland' Colombia, waar twee oligarchische partijen (die zich conservatieven en liberalen noemden) een verbond hadden gesloten, om alle verkiezingen te winnen (of te vervalsen) opdat het democratische gordijn over het fascistische gedoe op zijn plaats kon blijven. In 1971 was op die manier een half miljoen gulden aan Nederlandse hulp terechtgekomen in de verkiezingskas der verbonden boeven. *De Groene Amsterdammer* heeft (op 1 maart 1978) nog eens een boekje opengedaan, in het voetspoor van Jan van der Putten, over het feit dat de arme boeren, die onder andere zijn verenigd in de ANUC, geen cent hebben gezien van onze ontwikkelingshulp. Een vaderlands ingenieursbureau heeft wel twaalf miljoen gekregen voor het ontwerpen van plannen om de Río Magdalena bevaarbaar te maken en de irrigatie te bevorderen, maar dat plan zou vooral de grote en middenboeren ten goede komen. Zoals overal in de wereld zijn de westerse multi's ingeschakeld om – met enorme winsten – plannen te ontwerpen en uit te voeren ten gunste van de reeds betrekkelijk welgestelde boeren, die bondgenoten van het Westen kunnen zijn.

De zogenaamde 'groene revolutie' is als middel volkomen mislukt om de kleine landbouwers wat meer welzijn te geven. Op de daarvoor beschikbaar gestelde miljarden hebben zich de multi's geworpen, teneinde kapitalen in de wacht te slepen, en zij hebben

de voedsel- en landbouworganisatie van de Verenigde Naties (FAO) geïnfiltreerd, om opdrachten te krijgen om kunstmest-fabrieken te bouwen (met hun octrooien, die zwaar betaald moesten worden!), om bepaalde zaden en planten te leveren (alweer tegen voortdurende betaling van patenten), om irrigatiesystemen te ontwerpen en uit te voeren die voornamelijk de grote boeren en de internationale plantagehouders van nut konden zijn. De moordende droogte in de Sahel-landen van Midden-Afrika is te wijten aan het verwaarlozen van de belangen der armste bevolkingsgroepen. *Le Monde Diplomatique* van september 1975 heeft een boekje opengedaan over de manipulaties van grote bedrijven met miljarden dollars, bestemd voor ontwikkelingshulp, terwijl het voornaamste doel werd in de Derde Wereld exportbedrijven te subsidiëren, die goedkope produkten uit de arme landen op de wereldmarkt konden brengen, waar ze met hoge winsten verkocht konden worden. Natuurlijk komen Philips, Akzo, Unilever, Shell enzovoort altijd voor op de lijsten van begunstigden; als het hout betreft (Brazilië, Suriname) ook Bruynzeel. De boeren in Brazilië zijn voor zeventig procent afhankelijk van Amerikaanse bedrijven, als ze kunstmest nodig hebben.

Een van degenen die deze stand van zaken duidelijk heeft belicht, was Dick Scherpenzeel, in 1973 veel te vroeg – op vijftigjarige leeftijd – overleden. Een aantal van zijn artikelen is gebundeld in het boek, dat de veelzeggende titel draagt *Trieste balans*. Hij gewaagt daarin van 'de hopeloze taak van de FAO', hij zegt: 'Het huidige systeem van ontwikkelingshulp heeft gefaald,' met als conclusies (in 1973): 'Die Nederlandse ontwikkelingsbegroting is dan ook in het geheel niet op de economische en sociale groei van de ontwikkelingslanden gericht, maar is een van de belangrijkste middelen voor onze exportbevordering en voor de infiltratie van ons westers economisch patroon in de Derde Wereld geworden, via de particuliere investeringen.' Bovendien werden in India de kleine boeren volledig weggeconcurrereerd door de begunstigde rijke landbouwers. Op een bepaalde plaats zegt hij dat velen menen, dat de Wereldbank een instrument is van het westerse imperialisme, dat de armste volken bedelft onder ondraaglijke schuld (blz. 107).

'Het systeem van hulpverlening is failliet,' zo riep Dick Scherpenzeel al in 1971. Maar dat systeem bleef. Toen in november 1977 het Nederlandse 'koningspaar' met de toenmalige minister Van der Stoep een bezoek bracht aan de conservatieve en pro-westerse president Senghor bood men aan dit regime twee miljoen gulden aan, voor het planten van bomen. Een uitnemend idee, als men maar wist wie daar op de lange duur de baten van zouden opstrijken. Men kan echter weten dat elk bedrag, geschonken aan corrupte regeringen, maar een fractie van de mogelijke voordelen tot gevolg heeft. De steun aan Indonesië en aan Suriname – hoe verschillend de twee systemen ook zijn – dienen een politiek doel, maar zijn uit een oogpunt van ontwikkelingshulp geheel ondoeltreffend.

Als een arm volk zijn levenspeil wil verhogen, moet het daarvoor zelf strijden, om de controle te krijgen over grond, water, delfstoffen, landbouw en industrie. Natuurlijk is dat niet de bedoeling van de hulpverlening. De volkspartijen, die in Cuba, Vietnam, Angola, Mozambique door een burgeroorlog aan de macht zijn gekomen (een zeer betwiste macht) hebben het ontzaglijk moeilijk, hun idealen en doeleinden worden daardoor verminkt, grote mogelijkheden (ook de Sowjetunie) proberen politiek te profiteren van hun gebrek aan geld, wapens, technische middelen, produktiemachines. Maar in beginsel (met enkele uitzonderingen onder Pronk) helpt het Westen geen revolutionaire regimes: men denke aan de pogingen tot omverwerping van de regeringen van Cuba, Angola, Vietnam door rechtstreekse gewelddadige interventie, men denke aan het tamelijk reformistische bewind van Allende in Chili, waar pro-westers geweld de overwinning kon behalen.

Niettemin blijft het een waarheid dat geen 'achtergebleven gebied' zich uit voogdij en kolonisatie kan verheffen zonder een interne sociale revolutie. En ook dat is geen ontdekking van vandaag: het is reeds lang geleden als een ideaal erkend. In november 1967 kwam *Nesbic* (toen nog het 'tijdschrift voor de internationale ontwikkelingssamenwerking') uit met een nummer gewijd aan het thema: revolutie. Het was het jaar dat in Bolivia Régis Debray was gevangengenomen, en Che Guevara daar was gedood. In hun bijdragen hebben toen Karel Roskam, Enno

Hommes, Roger Vekemans en ik zelf het probleem aangesneden, of zonder het opstaan van de inheemse massa's tegen hun 'elites' wel een verbetering van het levenspeil mogelijk was. Ik heb toen uiteengezet dat leningen met een lage rente, mits rationeel door de mensen zelf gebruikt om voedsel en artikelen voor de eigen binnenlandse markt te produceren, nog wel aanvaardbaar waren. Ook humanitaire hulp in noodgevallen kon welkom zijn. 'Maar een niet gering bedrag is bestemd voor politieke doeleinden (om een regime te vriend te houden), voor bewapening (nog fataler) of om opstandige bewegingen te helpen onderdrukken.' Het was wel waar wat er staat: 'Men kan geen daadwerkelijke hulp verlenen aan een minder ontwikkeld land, dat geen sociale revolutie heeft gekend.' Maar de oproep om offers te brengen voor het welzijn van de armste volken was ook toen blijkbaar nog een vrij zwakke aanmoediging.

## Een seksuele revolutie

### I

De seksuele moraal is voor tachtig procent sociaal en politiek van aard. Dat wil zeggen dat ethische normen geenszins doorslaggevend zijn bij het formuleren van geboden en verboden op het terrein van de erotiek. Nu is het waar dat elke civilisatie, gewoonlijk cultuur genaamd, de enkeling dwingt tot het aanvaarden van dwang, beperking van vrijheid. Zelfs als de conventies door een meerderheid zouden zijn ingesteld, zou een minderheid (zolang ze geen meerderheid zou hebben overtuigd) moeite hebben, zich daaraan te onttrekken, en deze tegenstelling zal altijd wel blijven bestaan.

Vandaar dat een vrijheidlievend socialisme een zo groot mogelijke verdraagzaamheid wenst en een zo breed mogelijke veelvormigheid op alle terreinen, waarop dit denkbaar en mogelijk is. Met name heeft het anarchisme juist op seksueel gebied veel meer ethische motieven willen doen gelden dan de traditionele richtlijnen. En zulke normen kwamen neer op drie voorwaarden: bewuste vrijwilligheid in de verhoudingen; streven naar wederzijdse lust en behagen; sociale verantwoordelijkheid, dus kame-raadschap jegens partners en zorgzaamheid ten aanzien van kinderen. Binnen dit kader zijn vele 'cultuurpatronen' te verwezenlijken.

Het was wijlen professor Leo Polak die in een boek over *Sexuele ethiek* zei dat voor het geslachtsverkeer geen andere zedeleer gold dan op welk ander gebied van het leven. Hij keerde zich tegen de opvatting dat 'het lijfelijke en vleselijke' zondig zou zijn: 'vies' kan de geest zijn, de bedoeling, het karakter. 'De vleselijke gemeenschap in de geest van wederzijdse sympathie en genegenheid, met een verlangen tot gemeenschappelijke vreugde, kan nooit on-

zedelijk zijn, ook niet wanneer ze zwangerschap wil uitsluiten. Ook ten aanzien van de homoseksualiteit geldt slechts het motief, de intentie. Denkbaar zijn derhalve paarsgewijze seksuele verhoudingen en gedragingen van volwassen edele homoseksuelen, zedelijk niets berispelijker dan overeenkomstige steriele paarsgewijze verhoudingen en gedragingen van volwassen heteroseksuelen, voor wie de kans of recht op nageslacht is uitgesloten.' En natuurlijk zou men eraan kunnen toevoegen dat zulks ook geldt voor meervoudige relaties, als die wederzijds geluk zouden bevorderen. Het is immers niet zo dat polygamie als zodanig onzedelijk zou moeten zijn, en dat monogamie naar haar aard reeds van hoog gehalte zou zijn. Beide vormen – bij voorbeeld in de islam en het christendom – blijken zeer kwetsbaar en vol teleurstellingen te wezen door een groot aantal bijkomstige factoren.

Terwijl de formule voor een gelukkiger en harmonischer liefdesleven besloten ligt in de bovenstaande ethische voorwaarden is het duidelijk dat ze idealen vormen door het driftmatige karakter van de seksualiteit. Het is altijd wenselijk dat aandoeningen door de rede (van binnen uit, en niet door uiterlijke dwang) worden gecontroleerd, omdat de rede een sociale kracht is die mensen kan verbinden en tegenstellingen kan verzoenen. Het is echter ook waar dat zulk een zelftucht (die tegelijk een culturele discipline is) moeilijk is te ontwikkelen op het zo particuliere gebied van de erotiek. Men moet zelfs uitgaan van de voor velen geldende noodzaak van het 'experiment', voordat een zekere duurzaamheid van een verbintenis (dus een huwelijk) mogelijk is. Nu is dit praktisch gesproken niets nieuws: het voorechtelijke seksuele verkeer is in alle eeuwen gangbaar geweest. Men zei dan: 'met de toekomstige echtgenoot of echtgenote', maar dat betekende meestal dat een man huwde met de vrouw die hij bevrucht had, al was hij of zij niet de eerste partner.

Hoewel bedekt en verborgen kwam een meervoudig voorrechtelijk seksueel verkeer veel meer voor dan openlijk door kerken en partijen werd toegegeven. Bijna een kwarteeuw geleden verscheen een studie van het katholieke Hoogveld-Instituut onder de titel *Moderne jeugd op haar weg naar volwassenheid*. Daarin bleken de huwelijksverwachtingen teleurstellend laag te zijn. De jeugderotiek was een verboden vrucht, beladen



met angsten en zondebesef. Het huwelijk een weinig aanlokkelijke, door de maatschappij opgelegde band, met zorgen en kinderen, moeilijkheden met de partner, meer plichten dan genietingen, meer lasten dan lusten. Gedwongen huwelijken – toch weer uitingen van verantwoordelijkheid – bleken echter voor te komen bij zeer grote bevolkingsgroepen: in de Amsterdamse Jordaan toenmaals in de helft van de gevallen, in de Haagse Spoorwijk zelfs bij zeventig procent van de trouwlustigen, in Maastricht was veertig procent van de bruidjes zwanger. Men kon dus wel spreken van bestaande zeden.

Thans, met de verbreiding van de anticonceptiepil, is dit nog meer het geval. Men kan gerust gewagen van jeugdseksualiteit zonder huwelijksbedoelingen, van minder ongewenste zwangerschappen, en van meer bewuste, gewilde vormen van moederschap die dan vaak tot een huwelijk leiden. Deze evolutie is zeker te verkiezen boven de meer verwrongen situaties van het verleden. Wie toen pleitte voor 'een proefhuwelijk' gold als een beeldenstormer, en als experiment was seks zeker onaanvaardbaar. Thans kan men er vrij zeker van zijn dat jonge mensen, die zeggen 'verloofd' te zijn, seksuele omgang met elkaar hebben. En niemand kijkt ervan op, als ze daarna niet wettelijk trouwen. Men heeft ook meer weet van driehoeks- en vierhoeksverhoudingen met onderling goedvinden, zij het weer als 'experiment'. De schaduwzijde daarvan kan zijn, dat seksualiteit als blote zinlijke belevenis veel verliest van haar diepere aard, die toch wortelt in genegenheid, dankbaarheid, kameraadschap, gevoel van verantwoordelijkheid, en dat ze afdaalt tot de categorie van 'eten en drinken'. Aan de andere kant wordt erotiek minder belast door tragiek, zondegevoel, schuldbewustzijn. Tenminste... als zo'n hervorming bewust gewild en aanvaard wordt en niet geldt als een heimelijke uitdaging, een lustgevende overtreding van zeden en gewoonten, waarvoor men toch bang is. Er zijn namelijk onmiskenbaar twee soorten neurosen. Daar is de ongewilde, afgedwongen discipline, die (naar calvinistische aard) lustvijandig is en die al door Multatuli aan de kaak werd gesteld omdat erotische 'uithongering', opgelegde onthouding, voortbestaan van ongeluk-barende verhoudingen enzovoort erdoor wordt bestendig. Maar helaas bestaat evengoed de 'zenuwziekte' van jonge man-

nen en vrouwen die zich aan experimenten wagen, waarvan ze de gevolgen psychisch niet aankunnen. Het is ongezond niet tijdig te streven naar verantwoord, vriendschappelijk erotisch verkeer. Maar het is ook ongezond om heil te zoeken in de veelheid van lichamelijke contacten, alsof daarin het geluk kon worden gevonden. Nog afgezien van het feit dat zelfbeheersing altijd in een gemeenschap een deugd is.

Niet ontkend kan echter worden dat door seksuele informatie, de beschikbaarstelling van voorbehoedmiddelen, toelaatbaarheid van abortus, minder taboes inzake het geslachtsverkeer, de mogelijkheden voor een gezonder erotisch leven zijn toegenomen. Het veelvuldig uitdagen van het vroegere gezag is op zichzelf nog geen teken van rijpheid of zelfbepaling, maar non-conformisme komt wel in vele gevallen voort uit een bewust streven naar vrijheid van persoonlijkheid. In deze zin verloopt de ontwikkeling in de richting van een vrijheidlievend socialisme, dat gevoel van verantwoordelijkheid (jegens de partner en eventuele kinderen) wil gepaard doen gaan met een zo groot mogelijke autonomie, opgevat als zelfstandigheid van keuze.

Binnen de socialistische beweging heeft het anarchisme in het bijzonder de nadruk gelegd op het lustgevende karakter van de seksualiteit, als men die redelijk poogt te beheersen, door het voorkómen van ongewenste geboorten, erkenning van de persoonlijkheid van elk der partners, kameraadschap ook bij niet-duurzame verbintenissen.

De idee van een 'vrijwillig contract' met de mogelijkheid van een vriendschappelijk uiteengaan, maar ook met sociale verplichtingen, is eigen aan het sociaal-anarchisme. En aldus kan men spreken van emancipatie, ook binnen een maatschappij die door staat en kapitalisme nog wordt beheerst. Een nieuwe 'seksuele moraal' (al is dit een betwist woord, want ze is in overeenstemming met een 'oude ethiek') is dus een uiting van verzet tegen traditionele, onredelijke dwang.

Binnen de bestaande samenleving echter zijn er ook allerlei bedreigingen van de evolutie, zoals zij ideaal gesproken zou moeten

zijn. Daar zijn allereerst psychische factoren. We doelen daarbij niet in het bijzonder op de macht van de kerkelijke of de burgerlijke moraal, die immers overwonnen kan worden bij toenemende bewustwording, en die haar lustvijandige karakter ook steeds minder kan handhaven. We hebben het oog op innerlijke drijfveren, door de civilisatie bevorderd, met name in de vorm van machtswellust, vergoelijking van geweld en dorst naar bezit. De zucht om te overheersen, ondanks alle democratiserende tendensen, wordt nog altijd sterk in de hand gewerkt en ontaardt in een strijd tussen de geslachten, van man tegen vrouw en omgekeerd. Het radicale feminisme kan gemakkelijk de sociale strijd van man en vrouw samen en dus de emancipatie van 'de mens' op de achtergrond schuiven om de sekse-belangen te laten voorgaan. Het antifeminisme van de kant van de mannen is dan niet geringer. Zulk een strijd beweegt zich binnen de perken van de kapitalistische maatschappij, want het doorbreken daarvan zou een solidaire opmars vereisen van mannen en vrouwen, zoals in de oude socialistische theorie (men denke aan het boek van A. Bebel: *Die Frau und der Sozialismus*) werd gepropageerd. Eigenlijk wordt het oude burgerlijke feminisme, met de daarbij passende eigendomsverhoudingen, bestendigd, en tevens de strijd om het aandeel van de vrouwen in vermogen en inkomen. Het past natuurlijk bij de democratie en is daarbinnen onvermijdelijk, maar het versplintert vaak de antikapitalistische krachten. Op psychologisch terrein wordt de seksuele drift door machtsdrift gekenmerkt, omdat agressie eigen is aan alle driften die zich 'naar buiten' uiten. De gevolgen van deze situatie zijn echter zo tragisch als rechters en auteurs dagelijks boekstaven.

Daarmee samen gaat een overtrokken belangstelling voor seks, alsof die (uit haar natuurlijke verband gerukt) het hoogste levensdoel zou zijn. Zonder normaal en bevredigend geslachtsverkeer ware het bestaan armelijk en verontrustend; maar een gezond seksueel leven maakt de sociale strijd, de culturele ontplooiing, de zinrijke ontspanning, de opvoeding van het nageslacht – met andere woorden: de aandacht voor mens en maatschappij – juist gemakkelijker en als ideaal aantrekkelijker. Seksuele vrijheid die alleen wordt gebruikt voor het vermeerderen van particuliere lustgevoelens, kan ook een fascist wel aantrek-

ken, zijn neiging tot dominerende willekeur versterken. Ze kan op edeler basis van vriendschap toch ook zo obsederend werken, dat ze alles in de schaduw stelt. Het exhibitionisme is ontzaglijk versterkt op een terrein, waarop het persoonlijk-intieme element toch altijd veel zin had. De bloei van de pornografie is daarvan een teken. Het zou onzin zijn op dit gebied iets te willen verbieden. Vaak kan zij blijkbaar stimulerend werken op het seksuele leven. Maar het is abnormaal die pornografie (overigens moeilijk te definiëren) te zien als een factor ter bevrijding en ter bewustwording!

Zo kan men ook zekere bedenkingen hebben ten aanzien van de actie van pedofielen om hun homo- of heteroseksuele contacten met kinderen te rechtvaardigen. De wet heeft het seksuele verkeer geoorloofd verklaard (van homo- of heteroseksuele aard) boven de leeftijd van zestien jaar. Moreel is men niet gebonden aan die wet, maar wel aan een redelijk gevoel van verantwoordelijkheid jegens kinderen. Ze mogen niet worden beschouwd als een lust-object voor ouderen, omdat hun vermogen tot keuren en kiezen onvoldoende ontwikkeld is. Dat kinderen en jeugdigen seksuele spelletjes spelen onder elkaar is normaal, en met de toegenomen voorlichting kan dat ook psychisch ongevaarlijk zijn. Ouderen hebben wellicht het vermogen kinderen aan hun seksuele wensen te onderwerpen, en zich dan te beroepen op vrijwilligheid, maar waarom zouden ze niet de zelfbeheersing kunnen opbrengen hun partners te zoeken onder volwassenen? En we laten dan de psychopathische aspecten nog maar onbesproken, want ze zijn erkend gevaarlijk. In het algemeen wordt een gezond seksueel leven bedreigd door onbeheerste driften, die de kapitalistisch-militaristische samenleving helaas veelvuldig aanwakkert.

Steeds blijkt dat binnen de huidige structuur van de maatschappij de belemmeringen voor bevredigende erotische ontplooiing talrijk zijn. Een verouderde, vaak sadistische moraal, hoewel aangetast, gaat voort door wetten, zeden en gewoonten het geluk te bedreigen van verantwoordelijke, maar geëmancipeerde non-conformisten: ongehuwde moeders, paren die in 'concubinaat' leven, homoseksuelen enzovoort kunnen er helaas nog steeds van meepraten. Dan is vooral de financiële structuur niet meer in overeenstemming met de gegroeide idealen. Nodig zou zijn een

gelijke zelfstandigheid voor jongens en meisjes, mannen en vrouwen, opdat ze 'hun brood kunnen verdienen' en hun liefdesleven los kunnen maken van financiële dwang. De doeleinden van het vrijheidlievende socialisme zijn nu algemeen (al is het vaak onder andere benamingen) bekend, want ze wortelen in het socialisme als zodanig. Op basis van gemeenschappelijk bezit van produktiemiddelen, met behoud van ieders persoonlijke sfeer, moet de distributie van produktiemogelijkheden onder mannen en vrouwen, en dus ook de verdeling van inkomens over beide geslachten, mogelijk zijn. Daarbij komt de uitbreiding van de collectieve voorzieningen en sociale diensten, met gezamenlijk betaalde, maar voor ieder openstaande vormen van verzorging: wat woningen en voedsel, geneeskunde en onderwijs, culturele werkzaamheden en ontspanning aangaat. Op die wijze zullen kinderen niet meer in het bijzonder afhankelijk zijn van het privéinkomen van de ouders, noch de vrouwen van hun mannen. Vandaar dat het streven naar een harmonischer seksueel leven wel moet samengaan met het verlangen, een andere sociale structuur te scheppen.

Men moet zich afvragen waardoor een drift, die een bron van genietingen zou kunnen zijn, de oorzaak is gaan vormen van onnoemelijk veel ellende en verontrustende tragiek. Zonder grondige hervorming van de samenleving en van haar gangbare moraal zal de mensheid er niet in slagen haar lust- en geluksgevoel – en daarmee de standaard van de beschaving – te verheffen tot het peil dat bereikbaar is. De huidige mens leeft, wat dit aangaat, 'ver beneden zijn stand'.

## Europese illusies

### I

Het nationalisme heeft in Europa zo'n funeste rol gespeeld dat het volkomen logisch is, als er een humane begeerte blijkt te bestaan om staatsgrenzen op te heffen en volkeren in een federatie te verenigen. In die zin heeft het anarcho-socialisme, dat een zeer actieve functie heeft vervuld in de antimilitaristische bewegingen, veel bijgedragen tot het ideaal van verzoening der naties in een wijder verband. Deze consequentie was ook een zaak van cultuur en ethiek. Er is ongetwijfeld sinds eeuwen sprake van Europese (niet-nationalistische) verworvenheden van de beschaving, in de Renaissance, in de achttiende-eeuwse Verlichting, in de wetenschappelijke vooruitgang, in de negentiende-eeuwse technische ontplooiing, in de bewustwording in wijsbegeerte en ethiek, en niet te vergeten in de kunst.

Als men in dezen kon spreken van Europese geschiedenis, zou het dan ook niet mogelijk zijn de economie en de politiek te internationaliseren onder controle van de volken zelf, de grenzen steeds meer te liquideren en de verbintenissen tussen groepen van mensen niet alleen te vernauwen, maar ook te herzien? In elk geval paste het immer in de theorie van het anarchisme te hopen op een opheffing van de oude tegenstellingen. Men dacht in Europees verband de autonomie te verwerkelijken van 'nationale minderheden', maar de 'naties' óf onder te brengen in een veel ruimer geheel, óf te vervangen door haar samenstellende delen, óf ze opnieuw te groeperen. Toen in 1863 de Franse anarcho-socialist Proudhon zijn vermaarde boek schreef over het federalisme trok dit sterk de aandacht van bewuste vertegenwoordigers van 'onderdrukte minderheden', van pacifisten, van sociaal voelende idealisten en natuurlijk van de socialisten, die een jaar later (dus in 1864) de Internationale zouden oprichten.

Wat echter sinds de Tweede Wereldoorlog moet doorgaan voor een ideaal van Europese eenheid is daarvan eerder de verlooche-ning dan de verwezenlijking. De naam van *Europese Gemeenschap* wordt namelijk gegeven aan een economisch-militair bondgenootschap van staten, die in Europa streven naar de heerschappij, in voortdurende wedijver met de Sowjetunie en haar bondgenoten. De organisatie van een 'romp-Europa', een verminkt werelddeel dat zwaar bewapend is, en ook nog afhanke-lijk van de Verenigde Staten, zulk een karikatuur van een Euro-pese federatie moet dan worden verkocht in een campagne voor 'Europese verkiezingen' voor een quasi-parlement, dat op zijn beurt ook weer een aanfluiting is van de burgerlijke democratie. Men kan niet genoeg waarschuwen tegen illusies omtrent zulk een kunstmatig bouwsel en tegen het misbruik, voor het belang van gewapende staten, van idealistische leuzen!

Na de Tweede Wereldoorlog werd Europa als geografisch begrip verdeeld in een Amerikaanse en een Russische invloed-sfeer. Zoals zo dikwijls in de geschiedenis waren de militaire ver-houdingen doorslaggevend geweest. Wat nu 'ons' Europa aan-gaat, dit was slechts het gebied ten westen van het 'ijzeren gordijn', waarin de Russen niet mochten interveniëren (en dat ook nooit rechtstreeks hebben gedaan) in de hoop dat hun eigen Oost-europese barrière gerespecteerd zou worden door de Atlantische bondgenoten, die zich in 1949 verenigden in de NATO. Het was Winston Churchill die de stoot had gegeven tot deze bundeling van krachten tegen de Sowjetunie. In de Verenigde Staten en in Zwit-serland had hij twee geruchtmakende redevoeringen gehouden om het Westen daartoe op te roepen. De Verenigde Staten namen in 1947 niet alleen West-Duitsland onder hun hoede, maar ook Italië, en in beide landen waren de christen-democraten de troe-telkinderen van de Amerikanen, die de voordelen van de gods-dienst terdege wisten te waarderen. In hetzelfde jaar garandeerde Washington de integratie in de Atlantische wereld van Grieken-land en Turkije. In vele opzichten werd West-Europa, nadat de Amerikaanse bases daar waren gevestigd, 'bezet gebied', wat met name gold voor West-Duitsland. Ook nadat in 1949 de Bonds-republiek was geschapen, bleef deze een Amerikaanse vazal. De voorrechten van de Amerikaanse troepen in West-Duitsland zijn

namelijk geenszins in overeenstemming met de beweerde soevereiniteit van de regering in Bonn.

Dat jaar 1949 was ook om een andere reden merkwaardig: het was weer Churchill die toen in Straatsburg het middelpunt vormde bij de schepping van de Raad van Europa. Dit orgaan is weliswaar vooral een ideologisch (ten dele cultureel) trefpunt geworden van voorstanders van Europese samenwerking, maar een agressieve karaktertrek daarvan kwam herhaaldelijk tot uiting. En wat de hoeksteen aangaat van het 'nieuwe', dat wil zeggen gedeelde Europa, namelijk de industriële mobilisatie, deze begon tevens vaste vorm aan te nemen. In 1951 leidde het zogenaamde plan-Schuman tot de oprichting van de Kolen- en Staal-Gemeenschap, die een concentratie beoogde van de machtigste concerns. Het was alles Europees, wat de klok sloeg!

Bij dit proces hadden de Fransen nog een positieve rol gespeeld, omdat ze de Duitse economie onder controle hoopten te houden. Ze hadden zich echter verschrikkelijk overschat. De Amerikanen bevorderden op bijna schrikbarende manier de wederopbouw van het Duitse kapitalisme, dat al in de jaren na 1950 in Europa de boventoon begon te voeren. De Fransen werden daarop schichtig. De herbewapening van West-Duitsland, als bondgenoot van het Westen tegen de Sowjetunie, werd steeds meer een eis van Amerikanen en Britten. Van 1952 tot 1954 werd op Frankrijk zware druk uitgeoefend, om die Duitse 'wedergeboorte' mogelijk te maken doordat alle leden van de Kolen- en Staal-Gemeenschap (Frankrijk, Duitsland, Italië en de drie Benelux-staten) hun troepen zouden inbrengen in één Westeuropese strijdmacht. Daartoe werd een Europese Defensie Gemeenschap ontworpen. Op het laatste ogenblik, in 1954, weigerde Frankrijk echter deze stap te doen, omdat dan niet alleen de Duitse economische oppermacht, maar ook de militaire suprematie van de Bondsrepubliek een feit zou zijn.

De Franse weerstand werd echter binnen twee jaar gebroken. In 1955 stond het al vast, dat West-Duitsland weer een militaire mogendheid van betekenis zou worden. Het moest tot de NATO toetreden. De Fransen berustten, in de tijd dat Mendès-France (die ook Indo-China had moeten prijsgeven) hun premier was. Hoevele Europese instellingen waren er nu al niet! De Raad van



Europa; de Kolen- en Staal-Gemeenschap. En een nieuwe West-europese Unie, van Frankrijk, Italië, West-Duitsland en Benelux, maar waartoe nu ook de Britten behoorden, toegetreden om zogenaamd te voorkomen dat de Fransen in een hoek zouden worden gedrukt door de Duitsers. Wat overigens toch gebeurde. In het quasi-verenigde Europa onderhouden thans de West-duitsers het machtigste en best uitgeruste leger, een half miljoen manschappen met de meest moderne bewapening, al moeten ze dan hun kernwapens ontlenen aan de tweehonderdduizend Amerikanen, die met de Duitsers geheel West-Europa controleren. Wat dit aangaat kan men zeggen, dat het min of meer verenigde Europa een Amerikaanse invloedssfeer is, waarin de Bondsrepubliek het sub-imperium vormt dat de Amerikaanse hegemonie (tegenover de Sowjetunie) moet bevestigen. En wie er nu ook in Bonn regeren, christenen, liberalen of socialisten (maar wat zeggen 'namen' nog?), deze situatie is kenmerkend voor het huidige 'verenigde Europa'.

## 2

Doordat de NATO een overwegend Europese alliantie was, onder Amerikaans opperbevel, kon de militaire consolidatie als voltooid worden beschouwd. Weliswaar heeft Frankrijk in 1966 bepaald dat het zijn troepen niet integreert in de NATO onder Amerikaans commando, maar het is van die NATO een betrouwbaar westers lid.

In 1956 echter scheen de Franse bourgeoisie, immer bevreesd voor Duitse oppermacht, weinig geneigd ook op economisch terrein haar lot te verbinden aan de Duitse nijverheid. En men sprak van Frans nationalisme. Later, toen generaal de Gaulle president was geworden, kwam zijn term 'het Europa der vaderlanden' in zwang, alsof er nog een mogelijkheid bestond voor werkelijke nationale onafhankelijkheid. In 1956 had men evengoed kunnen zeggen dat de toenmalige Fransen een 'Europa der vaderlanden' wilden. Maar ze moesten wel onder het juk door, want hun eigen bourgeoisie was reeds lang een onderdeel van een internationaal Atlantisch kapitalisme. En dus werd in 1957 het verdrag getekend van Rome, ter schepping van de Europese Economische Gemeen-

schap, een markt van de trusts en de kartels, en na eindeloze fuse-  
ringen een produktie- en afzetgebied van de multinationale  
ondernemingen. Toen in 1958 de EEG begon te functioneren –  
met daarbinnen de later geheel geïntegreerde Kolen- en Staal-  
Gemeenschap, en een (mislukte) Atoomgemeenschap – toen was  
het Europa van de militaire en economische concentratie een feit  
geworden. Door de opneming daarin van Engeland, Denemar-  
ken en Ierland, de uitbreiding van zes tot negen landen in 1973, is  
dit blok nog vergroot. Het is met dit Europa, dat we te maken  
hebben. Het is geen federatie van vrije volkeren, maar van zwaar  
bewapende industriële staten. Het is niet socialistisch, maar  
kapitalistisch. Het is een onlosmakelijk deel van de Atlantische  
wereld, die de machtigste economische en militaire eenheid vormt  
ter wereld, en die door voortgaande politieke en economische  
kolonisatie (al heet dit niet meer zo) een hoger gemiddeld levens-  
peil kan handhaven dan elders het geval is.

Bij het verdrag van Rome in 1957 zijn twee belangrijke con-  
cessies gedaan aan de Fransen, die al een kater hadden van de  
Westduitse herbewapening en het 'Wirtschaftswunder' van de  
oosterburen. Een van die concessies bleek wonderwel te passen  
in de latere Atlantische politiek. De koloniën van Frankrijk,  
België en Nederland werden 'geassocieerd' met de EEG. En dit  
betekende dat ook na hun politieke 'ontvoogding' deze gebie-  
den, met name in Afrika, konden rekenen op financiële en po-  
litieke steun, mits ze binnen het kader van West-Europa ble-  
ven. De Fransen hadden steeds de droom gevoed van een soort  
'Eurafrika' en daarvoor hadden ze de Gemeenschap gemobili-  
seerd. En toen ook de Britse Afrikaanse gebieden onder dit sta-  
tuut vielen, was het nog opmerkelijker, hoezeer 'de tweede kolo-  
nisatie van Afrika', met zeer actieve Franse deelneming en Ameri-  
kaanse ruggesteun, door de schepping van de EEG is bevorderd.  
De pro-westerse, gewoonlijk corrupte en militaire regimes die in  
vele Afrikaanse landen bestaan en die soms directe militaire  
steun ontvangen (Marokko, Tsjaad, Zaïre, om er enkele te noe-  
men) bestaan dank zij het 'Eurafrikaanse ideaal'. We ontkennen  
niet dat deze situatie aan West-Europa ook geld kost, maar dit  
wordt uitgegeven in de hoop op de blijvende beschikbaarheid  
van grondstoffen, goedkope arbeidskrachten, afzetgebieden en  
strategische voordelen.

Een tweede concessie aan Frankrijk, in 1957 gedaan, is voor dit Europa negatief gebleken. Ze is vervat in het agrarische beleid, op basis van een ongezonde bescherming van landbouw en veeteelt. Men weet dat dit beleid hierop neerkomt dat de regeringen zich verplichten, de meeste agrarische produkten tegen gegarandeerde prijzen op te kopen, als ze op de vrije markt onvoldoende consumenten vinden. Het prijspeil van de levensmiddelen is hoog, de produktiekosten zijn veel meer opgeschroefd dan op de wereldmarkt ooit kan worden bedongen. En wat binnen de EEG niet wordt verkocht moet met grote verliezen daarbuiten worden aangeboden. Aangezien twintig jaar geleden de Franse boerenstand en de beschikbare grond veel omvangrijker was dan in andere EEG-landen, stond het vast dat Frankrijk het meest zou profiteren van de produktiviteit van zijn boeren. Ze zijn niet alleen verzekerd van goede prijzen, maar ook van velerlei andere soorten van steunverlening. De grootste verliezers in dit systeem zijn West-Duitsland en Engeland, die het leeuwendeel van de verliezen (miljarden per jaar) moeten dekken. Een nevenverschijnsel is, dat de kleine boeren weliswaar een behoorlijk bestaan hebben, met hoge investeringshulp om zoveel mogelijk te produceren, maar dat de grote boeren met hun massaproductie al vele malen miljonair zijn geworden. Mede door de depressie schijnt dit stelsel echter niet lang meer houdbaar te zijn.

Wie zijn van de schepping van dit soort Europa de grote profiteurs geweest? We kunnen geenszins ontkennen dat deze concentratie van macht allerlei baten heeft afgeworpen voor de 'gemiddelde' burger. De kapitalistische verzorgingsmaatschappij en de burgerlijke democratie bieden voordelen die niet gekleinereerd mogen worden. Tegenover sociaal-reactionaire en fascistische tendensen worden welstand en vrijheden dan ook terecht verdedigd. Maar welke waarde heeft dit bouwsel voor de toekomst? Het overheersende kapitalisme verkeert in een diepe crisis. De kans op een oorlog, en op de volkomen verwoesting van het gehele werelddeel, is levensgroot aanwezig. Wie zou nog in staat zijn dit 'verenigd Europa' te idealiseren?

Nu hebben alle genoemde Europese organisaties hun 'parlementen'. Ook wat dat woord betreft is er sprake van misleiding, want zelfs met de burgerlijk-democratische medezeggenschap

heeft zo'n 'raadgevende vergadering' weinig te maken. Een aantal parlementsleden uit de deelnemende landen komt bijeen om te praten over de desbetreffende 'gemeenschap': de NATO, de West-europese Unie, de Raad van Europa, de Economische Gemeenschap. Er wordt echter in de kranten steeds minder aandacht aan geschonken. Het is nu de EEG, die haar 'parlement' meer betekenis zou willen geven door de leden ervan rechtstreeks te laten kiezen. Hier echter heeft men met demagogie te doen. Wie worden er rechtstreeks gekozen? Lieden, die een groot inkomen krijgen, minstens zestigduizend gulden per jaar *belastingvrij* plus allerlei toeslagen wegens verblijf in Brussel, Luxemburg of Straatsburg, terwijl ze in de aanvang in een aantal gevallen ook nog leden van een nationaal parlement zouden kunnen zijn.

En waarover praten ze dan? Over besluiten die al genomen zijn door de Raad van ministers in Brussel. Die ministers zijn op zijn hoogst verantwoording verschuldigd aan hun nationale parlements, die overigens nog nooit een minister hebben laten vallen op hetgeen hij in Brussel deed. Er zijn een reeks van intergouvernementele besluiten, wetten of afspraken; er is een uiterst duur betaalde Europese bureaucratie met een wanstaltige staf. Dit alles overwoekert zodanig de zogenaamde Gemeenschap dat een quasi-Europees parlement nog machtelozer is dan in vele gevallen een nationaal parlement al is. In theorie zou zo'n assemblee de begroting kunnen afkeuren van de Europese Commissie. Deze is echter geen 'regering', maar een instrument en hoogstens wilsuitvoerder van de Raad van ministers. Het praten is dus een slag in de lucht. En dan is het aantal onderwerpen nog zeer beperkt, want die betreffen niet Europa in ruime zin, maar slechts de economische sfeer van de Europese Gemeenschap van negen landen! Men kan gemakkelijk berekenen, wie en wat er buiten valt, onder andere de NATO.

Het zou een goede taak en zaak zijn te pleiten voor een Europese federatie van volkeren uit Oost en West, ontwapend, vrijheidlievend, en socialistisch. Wat thans wordt aangeboden als 'verenigd Europa' is een militair-economische alliantie van negen staten. En ook als het aantal deelnemende staten toeneemt zal dat Europa een bondgenootschap blijven met een zeer grote macht van militaire organisaties en multinationale bedrijven. Dit is veeleer een bedreiging dan een vredelievend ideaal.

## De Commune van Parijs

### I

Toen aan het einde van de vorige eeuw professor H. P. G. Quack het zesde deel van zijn standaardwerk *De socialisten* schreef, werd hij, de zeer gematigde liberaal, kennelijk meegesleept door de ontroering die vele van zijn tijdgenoten beving als zij spraken over de tragedie van de Parijse Commune. Hij herinnerde aan een redevoering die de conservatieve Franse politicus Gambetta in de wijk van Belleville – eens schouwtoneel van de slachting der communards – had uitgesproken op 26 oktober 1876. Het was in de periode dat de linkerzijde en het centrum aandrongen op amnestie voor de politieke gevangenen. Gambetta had de mening bestreden dat de strijd in Parijs de manifestatie was geweest van een ideaal en een politieke richting, 'terwijl men al te goed weet dat de opstand van 18 maart 1871 niet anders is geweest dan een stuiptrekking van ellende, hongersnood en wanhoop'. Tegen die mening tekende Quack protest aan, hoe utopisch ook voor hem de doelstellingen van de Commune waren. 'Neen, o Gambetta! Bakoenin, die 1 juli 1876 overleed, kon u toen niet meer tegen spreken. Maar de laatste vijftientig jaren der negentiende eeuw hebben genoegzaam bewezen dat het bloed der dertigduizend door de troepen van Thiers gefusilleerde aanhangers der Commune, dat het lijden der veertigduizend door diezelfde troepen meegesleurde gevangenen, niet gevloeid en geleden is voor een grillig misdrijf, voor een vlaag van alcoholische koorts ener "bezeten" stad, maar voor dromen van rechtvaardigheid – ijdele, onzinnige en vermeteale dromen in onze tijd – maar te verwerkelijken eens wellicht in de verre, verre toekomst.' Thans, een eeuw nadat de opstand in Parijs begon, wekt de historie ervan wellicht minder emoties (hoeveel bloed is er sindsdien gevloeid!), maar

blijkt de invloed ervan nog veel groter te zijn geworden dan Quack zich kon voorstellen.

De oprichting van de Internationale Associatie van Arbeiders in 1864 vond plaats in een wereld vol tegenstellingen. In West-Europa was – na het dieptepunt in de economische conjunctuur van 1848 – de bedrijvigheid weer toegenomen. En met de expansie van de produktiviteit groeiden ook het kolonialisme en het oorlogsgevaar. Hoewel de naam ‘imperialisme’ toen nog niet geheel de betekenis had die het woord later zou krijgen, bestond er bij de Europese arbeidersklasse een toenemende sympathie met de slachtoffers van veroveringen en militarisme. Het bleek met name uit de demonstraties ten gunste van de Polen, die in 1863 opnieuw waren opgestaan en wederom onderdrukt waren. Het Russische tsarisme gold als een bijzonder hatelijke vorm van tirannie en machtsontplooiing. In niet mindere mate was dit het geval met het regime van Napoleon III, door Victor Hugo ‘de kleine’ genoemd. Deze keizer imiteerde zijn luisterrijke oom, regeerde per referendum en plebisciet, en poogde nieuwe koloniën en protectoraten te verwerven in Afrika, Indo-China en Mexico. Zijn wens een grote rol te spelen in Italië leidde bovendien tot bloedige botsingen met de Oostenrijkers en daarna met populaire Italiaanse patriotten als Mazzini en Garibaldi, omdat Napoleon het zichzelf tot een eer rekende zolang mogelijk de pauselijke staat te beschermen. Het was daardoor dat in de Algemene Raad van de Internationale de regimes van Moskou en Parijs als de grootste vijanden werden beschouwd, en nog niet de vele Duitse vorstendommen. Merkwaardig genoeg, omdat de militaristische tradities van Pruisen toch al bekend waren en in Duitsland en Oostenrijk de revolutionaire bewegingen van 1848 bloedig waren onderdrukt. Hoe het zij, de adressen van de Algemene Raad, die te Londen gevestigd was en zich van Karl Marx bediende als tekstschrijver, zouden later door de Romaanse secties ‘pangermanistisch’ worden genoemd.

Nadat in 1866 het Pruisen van Bismarck en Krupp een nederlaag had toegebracht aan de Oostenrijkers en aldus de hegemonie had verworven in het Duitse Midden-Europa, begon de afrekening der ‘Germanen’ met Napoleon III zich aan te kondigen. Toen dan in 1870 de Frans-Duitse confrontatie eindelijk plaatsvond

moest de socialistische arbeidersbeweging haar houding daar-  
tegenover bepalen. In de Romaanse landen vatte de idee post  
dat de sociale revolutie een 'oorlog tegen de oorlog' moest zijn,  
en dat het bloedige treffen tussen staten omgezet behoorde te  
worden in een omwenteling, waardoor de staten zelf zouden  
vallen.

Deze gedachte was echter niet gerijpt in de kringen van de  
Duitse socialisten. Zij stonden voornamelijk op het standpunt dat  
Napoleon verantwoordelijk was voor spanning en geweld, omdat  
hij wilde voorkomen dat de Duitse rijkseenheid zich – onder  
Pruisische leiding – zou verwerkelijken. Deze eenheid echter  
werd door Marx en zijn vrienden noodzakelijk geacht. Nadat de  
oorlog was uitgebroken schreef Marx (op 20 juli 1870) aan Engels:  
'De Fransen moeten slaag hebben. Overwinnen de Pruisen dan is  
de centralisatie van de Duitse staatsmacht nuttig voor de cen-  
tralisatie van de Duitse arbeidersklasse. Het Duitse overwicht zal  
verder het zwaartepunt van de Westeuropese arbeidersbeweging  
verleggen van Frankrijk naar Duitsland. En men behoeft maar  
de bewegingen in de twee landen van 1866 tot heden te vergelijken  
om te zien dat de Duitse arbeidersklasse theoretisch en organisa-  
torisch superieur is aan de Franse. Haar overwicht over de Fran-  
sen op het wereldtoneel zou tegelijk het overwicht wezen van onze  
theorie over die van Proudhon.' Weliswaar juichte Marx elk  
binnenlands verzet tegen Napoleon III toe. Na de nederlaag van  
de Fransen beval hij bovendien een verzoening aan tussen hen en  
de Duitsers 'omdat op de achtergrond de onguere gestalte van  
Rusland loert'. Het is merkwaardig te zien hoezeer de theoreticus  
van de internationale klassenstrijd praktisch de wereld verdeelde  
in goedwillende en boosaardige volkeren of staten. Tot de betere  
naties rekende hij in 1870 niet bepaald Frankrijk; en het denk-  
beeld van een nieuwe Franse revolutie lag ver buiten zijn ge-  
zichtskring.

Meer in de lijn der ontwikkeling had in 1864 het beginselpro-  
gramma gelegen van de Eerste Internationale. Afgezien van de  
nationalisatie van de bodem en de transportmiddelen en van de

socialisatie der machines werd een behoorlijke aandacht geschonken aan het voorkómen van oorlog, door deze om te zetten in een internationale revolutie. Het middel daartoe moest de algemene werkstaking zijn, die als 'mythe' (om het woord van Sorel te gebruiken) de totale liquidatie inhield van de bestaande maatschappij, de afwenteling van het gezag en de verovering van de macht door het werkende volk. Marx vond deze leuze 'Blödsinn', maar hij kon haar niet elimineren. In de secties der Eerste Internationale was de invloed van de vrijheidlievende, anarchistisch gezinde en staatsvijandige stromingen, geïnspireerd door Proudhon en verdedigd door Bakoenin, sterker dan het marxisme. Het congres te Bazel (1869) had dit bevestigd.

Proudhon bepleitte de vervanging van staatswetten door vrijwillige sociale verdragen en wederzijds aanvaarde verplichtingen. In de plaats van de staat zou een federatie van zelfstandige gemeenschappen behoren te treden, gebaseerd op een vrijheid die 'de moeder van de orde' is. Aan elk individu zou een aandeel toekomen van de gemeenschappelijke eigendom, dat hij zelf mocht beheren en exploiteren, zodat hij de beschikking zou hebben over de volle opbrengst van zijn arbeid. Hij zou die produktiemiddelen – zoals grond, water, werkplaatsen, werktuigen en machines – echter niet in privé-eigendom hebben in kapitalistische zin. Hij moest van het gebruik daarvan en van de verschaft kredieten rekening en verantwoording afleggen aan de gemeenschap, allereerst vertegenwoordigd door de gemeente, niet slechts 'municipaliteit' maar 'commune' geworden. In de praktijk zou het onvermijdelijk zijn dat het zelfbestuur werd uitgeoefend door 'associaties van arbeiders'. De normen voor de goederenruil en voor de bepaling van waarde en prijs der produkten behoorden gemeenschappelijk te worden vastgesteld, bij voorbeeld door inschakeling van een 'ruilbank' en van distributiecentra zonder winstgevend oogmerk. Maar welke middelen ook aangewend moesten worden, het doel was te komen tot een maatschappij van vrije producenten en consumenten en een orde te ontwikkelen die los van de staat en anti-autoritair zou zijn. In de terminologie omtrent sociale verdragen, associaties en dergelijke op basis van het 'mutualisme' viel de invloed van Proudhon gemakkelijk te ontdekken.



Proudhon was in 1865 overleden, maar de invloed van zijn geschriften was voortdurend toegenomen. Vooruitlopend op de geschiedenis van de Commune moeten we erop wijzen dat twee van haar belangrijkste manifesten bezield waren door zijn geest. In de Frans-Duitse oorlog was een aanzienlijk deel van Frankrijk door Pruisische troepen bezet. Parijs was omsingeld; maar daar groeide het sociaal-revolutionaire verzet tegen alle regeringen. Na de capitulatie van Frankrijk ontlaadde de haat tegen de zinloze ontberingen van de oorlog zich in een anarchistische afwijzing van de staat. De Commune van 18 maart verklaarde de oorlog aan alle nationale regeringen en zij deed dit met argumenten die kennelijk ontleend waren aan het ideologische arsenaal van Proudhon.

Op 26 maart organiseerde het opstandige stadsbestuur nieuwe gemeentelijke verkiezingen. Aan de vooravond daarvan werd een oproep gericht tot de bevolking van Parijs, maar in feite tot alle Fransen. De tekst van het manifest sprak duidelijke taal. 'Arbeiders! Een lange keten van tegenslagen, een catastrofe die ons hele land tot een volkomen puinhoop schijnt te doen vervallen: dat is de balans van de toestand waarin Frankrijk gebracht is door de regeringen die het hebben beheerst. Hebben wij de vereiste hoedanigheden verloren om ons uit deze vernedering te verheffen? Zijn wij zo gedegenererd dat we met berusting het huichelachtige despotisme moeten verdragen van degenen die ons aan het buitenland hebben overgeleverd? Kunnen wij nog slechts de energie opbrengen om onze ondergang onherstelbaar te maken door toe te laten dat er een burgeroorlog ontstaat? De jongste gebeurtenissen hebben de kracht bewezen van het Parijse volk, en we zijn overtuigd dat een broederlijke verbondenheid zich weldra als redelijk zal opdringen. Het gezagsbeginsel is onbruikbaar geworden om de orde op straat te herstellen, de arbeid in de werkplaatsen weer op gang te brengen. En dit onvermogen is zijn veroordeling. De tegenstrijdigheid der belangen heeft tot de algemene ruïne geleid en de sociale oorlog tot gevolg gehad. Tot de vrijheid, de gelijkheid en de solidariteit moeten wij ons wenden om de orde te verzekeren op een nieuwe basis en daartoe de arbeid te reorganiseren, die de eerste voorwaarde voor deze orde is. [...] Arbeiders! De revolutie van de Commune berust op deze

beginselen, zij schakelt voor de toekomst elke oorzaak van conflicten uit. Kunt gij aarzelen haar definitief uw goedkeuring te geven? De onafhankelijkheid van de Commune is de garantie voor een sociale overeenkomst, waarvan de vrij aanvaarde beginselen de tegenstellingen tussen de klassen zullen beëindigen en de sociale gelijkheid verzekeren zullen. Wij hebben de bevrijding der arbeiders tot eis gesteld en de communale vertegenwoordiging is daarvoor de waarborg, want zij moet elke burger de middelen verschaffen om zijn rechten te verdedigen, op doeltreffende wijze de handelingen te controleren van de mandatarissen die belast zijn met de behartiging van zijn belangen, en de voortschrijdende toepassing der sociale hervormingen te bepalen. De autonomie van elke commune verhindert dat haar idealen een onderdrukkend karakter hebben en zij bekrachtigt de republiek in de hoogste zin des woords. [...] Arbeiders! Wij hebben gestreden, we hebben geleerd te lijden voor ons beginsel der gelijkheid en wij mogen thans niet terugwijken, juist nu wij ertoe kunnen bijdragen de grondslagen te leggen voor het sociale bouwwerk.

Wat verlangen we dus? De organisatie van het krediet, van de goederenruil en van de associatie, om aan de arbeider de volle waarde van zijn arbeid te verzekeren; de kosteloze lekenschool voor alle kinderen; het recht tot vergaderen en verenigen, volstrekte vrijheid van pers en van de individuele burger; het overbrengen van de politie, de gewapende macht, de hygiënische en statistische diensten enzovoort naar de organisatie van de Commune. [...] Wij zijn het slachtoffer geworden van degenen die ons regeerden, we hebben ons laten misleiden door hun spel dat hierin bestond, de bevolkingsgroepen op wier tegenstellingen hun macht berustte afwisselend te vleien en te onderdrukken. Nu ziet het volk van Parijs dit helder in, het onttrekt zich aan de rol van het schoolkind dat aan de leiband loopt. In de stedelijke verkiezingen, georganiseerd door een beweging welke door het volk zelf geschapen is, zal het zich ervan bewust zijn dat het beginsel dat de vorming leidt van een groep, van een associatie, hetzelfde principe is dat een ganse gemeenschap moet leiden. En aldus zal het elke bestuurder of president afwijzen die door een macht buiten die van het volk zelf is aangewezen. Aldus zal het elke burgemeester en elke prefect terzijde schuiven die het opgedrongen zou worden door een regeeringsvorm die vreemd is aan zijn aspiraties.

Het volk zal zijn soevereiniteit verwezenlijken door de verkiezing van een vertegenwoordigende vergadering, door middel waarvan het meester in zijn stad blijft en naar eigen goeddunken zijn stedelijke raad constitueert, zonder aan anderen zijn systeem te willen opdringen. Op zondag 26 maart, daarvan zijn wij overtuigd, zal het volk van Parijs er een eer in stellen voor de Commune te stemmen.'

Het andere manifest is gedateerd op 19 april 1871, toen de Commune in een strijd op leven en dood was verwickeld met de centrale regering, die werd gesteund door de Pruisische overwinnaars en bezetters. In deze oproep werd geëist: 'De volstrekte autonomie van de Commune; zelfbestuur uitgebreid tot alle gemeenten van Frankrijk; garantie voor iedereen van zijn integrale rechten en voor elke Fransman de ontplooiing van zijn mogelijkheden als mens, burger en werker. De autonomie van de Commune zal haar grens slechts vinden in de gelijke autonomie van alle andere communes die willen toetreden tot een federatie; tot associaties verenigd moeten zij de vrijheid van Frankrijk verdedigen.'

### 3

Keren wij echter terug tot de periode die aan de proclamatie van de Commune voorafging. De Pruisen, die erin waren geslaagd de vorsten van Noord- en West-Duitsland te verenigen in een sterke alliantie, hadden de oorlog met Frankrijk uitgelokt op een voor hen gunstig ogenblik. Op 16 juli 1870 begonnen de vijandelijkheden. Zij zouden leiden tot de snelle vernietiging van de Franse legers en tot de Duitse bezetting van Noord-Frankrijk, terwijl een belegeringsgordel werd gelegd rond Parijs. Na de formidabele nederlagen van de generaals Bazaine en Mac-Mahon was op 4 september de gevangen genomen keizer afgetreden. De met geestdrift geproclameerde republiek nam zich voor het land met groter succes te verdedigen. De invloed van de Franse revolutie en haar patriottische legers werkte korte tijd door. In de Duitse vorsten zag men absolutistische, semi-feodale en contrarevolutionaire machthebbers, vergelijkbaar met de vorsten van het 'ancien régime', die tijdens de Franse revolutie het land binnenvielen en probeerden het opstandige volk te onderdrukken.

In Parijs demonstreerden volksmassa's zowel tegen de vrienden van Napoleon III als tegen de Pruisen. Zij bezetten het parlamentsgebouw en beschuldigden de volksvertegenwoordigers van verraad. In allerijl werd door het 'establishment' een nieuwe Regering voor Nationale Defensie gevormd. Maar van de leden was alleen Rochefort (pas uit de gevangenis ontslagen) een man van de radicale linkerzijde. Vijf van de ministers hadden meegewerkt aan de republiek van 1848 te gronde te richten en men vroeg zich af of zij geroepen waren om de Derde Republiek te verdedigen. Onder hoofdburgemeester Etienne Arago werden in de twintig arrondissementen van Parijs nieuwe 'maires' benoemd. Het volle vertrouwen van het volk genoten zij niet. Later werden door spontaan gevormde wijkcomités in elk der arrondissementen vier vertrouwensmannen gekozen, die te zamen een centraal comité van tachtig leden vormden. Dit 'Centrale Comité van de Place de la Corderie' zou nieuwe raadsverkiezingen eisen; onderwerping van de politie aan de wijkcomités; herziening van de benoemingen van ambtenaren en beambten; vrijheid van pers, vergadering, vereniging en meningsuiting; billijke rantsoenering van de levensmiddelen; bewapening van alle burgers ter verdediging van de stad en het uitzenden van gedelegeerden om in de provincie een 'levée en masse' te verwekken. Het grondbeginsel van de Commune was hier reeds aanwezig. De hoofdstad bleef echter geïsoleerd hoewel het duidelijk was dat het volk van Parijs zou pogen het verzet voort te zetten, maar dan door middel van een revolutionaire volksoorlog, waardoor het land bevrijd zou worden en tevens een socialistisch democratisch bewind kon worden ingesteld. Een overwinning kon het signaal zijn voor een Europese omwenteling.

Het was in deze periode dat de Russische anarchist Michael Bakoenin het meest de ideologie vertegenwoordigde van de Franse revolutionairen. Hij had in 1848 in Parijs een deel van de revolutie meegemaakt en was daarna betrokken geweest bij opstanden in Praag en Dresden. Ter dood veroordeeld in Saksen en Oostenrijk, maar door deze landen uitgeleverd aan het tsaristische Rusland, had hij zes jaar doorgebracht in Russische kerkers en was hij vier jaar lang verbannen geweest in Siberië. Vandaar was hij ontvlucht en had zich via Japan en Amerika in Londen bij de

daar wonende Russische emigranten gevoegd. Reeds in 1849 was hij door Marx fel aangevallen wegens zijn vermeende 'panslavisme', omdat Bakoenin de federatie propageerde van alle Slavische volkeren, nadat die zich zouden hebben bevrijd van onderdrukking en uitbuiting. In een oproep had hij geschreven: 'Bij voorbaat staat vast dat de Russische revolutie een sociale omwenteling zal zijn, diep geworteld in het volk, in zijn gemeentelijke communisme.' Daartegenover had Marx de Duitsers en Hongaren (in een verbluffende publikatie van 14 februari 1849) verre superieur genoemd aan de Slaven, vooral aan de minderheden in Oostenrijk-Hongarije, zoals de Tsjechen, Slovaken, Kroaten en Slovenen. Vandaar dat Bakoenin in Marx een 'Duits patriot' zag die 'de Slaven wilde germaniseren'.

Na zijn aankomst in Londen en na vergeefse pogingen om opstanden te verwekken in Polen en Italië had de Russische anarchist zich in 1867 in Zwitserland gevestigd. Daar had hij een 'Alliantie der Socialistische Democratie' opgericht, waarvan de secties na enige wijzigingen in haar programma waren opgenomen in de Internationale. In 1869 was Bakoenin zelf aanwezig geweest op het Congres der Internationale te Bazel en daar had de libertaire richting een overwinning behaald op de autoritaire stromingen.

Nadat de oorlog tussen Frankrijk en Duitsland was uitbroken verwachtte Bakoenin wel dat Pruisische overwinningen tot de val van Napoleon zouden leiden, maar dat het Franse volk door een 'levée en masse' in staat zou zijn tot een revolutie die 'elke mogelijke ramp over de Pommerse helden' kon brengen. Allereerst moest echter het volk afrekenen met zijn binnenlandse vijanden. Bakoenin riep op tot een 'wezenlijke, machtige, hartstochtelijk energieke, anarchistische, vernietigende, onbeperkte opstand van de volksmassa's op het gehele Franse grondgebied'. Geestverwanten in Lyon nodigden hem uit daarheen te komen. Op weg naar deze stad zocht hij in Neuchâtel zijn vertrouwde medestander Guillaume op en overhandigde hem een manuscript, waaruit Guillaume zes *Brieven aan een Fransman over de huidige crisis* selecteerde, welk geschrift nog in september het licht zag.

Bakoenin zette in deze brieven uiteen dat de Franse bourgeoisie

een capitulatie tegenover de Duitsers zou verkiezen boven een massale volksopstand. Maar ter wille van het heil van het volk moest de staat worden stukgeslagen om plaats te maken voor een federatie van vrije communes, die de Pruisen zouden verdrijven. Parijs, zo betoogde hij, moest zichzelf verdedigen en soortgelijke haarden van verzet wekken in de provincie. Slechts twee klassen waren in staat Frankrijk te redden: de arbeiders en de boeren. Deze laatsten wilden grote landgoederen verdelen: welnu, laat hen de feodale heren onteigenen. Men kan tegenwerpen dat aldus het beginsel van de particuliere eigendom wordt aanvaard. Inderdaad zal er aanvankelijk een klasse ontstaan van kleine en middelmatige bezitters. Maar er zal geen staat zijn om juridisch en politiek dit eigendomsrecht te bekrachtigen. Bakoenin beroept zich nu op denkbeelden van Proudhon om uiteen te zetten dat de nieuwe orde slechts kan berusten op een 'entente mutuelle', op onderlinge schikkingen die wederzijds gewaarborgd worden. Al naar het ontwikkelingspeil van de gemeenten zullen de multilaterale contracten verschillen, maar federale veelvormigheid valt te verkiezen boven de eenvormigheid van de staat. En alle mogelijkheden voor een socialisme, dat gebaseerd zal zijn op vrije associatie, zullen open blijven.

Ook in de steden bestaan onhoudbare klassesetstellingen. Daar zullen de arbeiders de produktiemiddelen tot eigendom van de gemeenschap moeten verklaren en associaties behoren te vormen die autonoom (met 'zelfbeheer') de werkplaatsen, fabrieken, transportbedrijven enzovoort zullen besturen. Over de wijze waarop dit zou kunnen geschieden, over de normen voor de onderlinge goederenruil, de taak der gemeenten bij de coördineren van het economische leven had Proudhon (aan wie Bakoenin hulde brengt) veel geschreven dat onder de bewuste groepen van arbeiders en kleine ambachtlieden bekend was geworden. Aan het einde van zijn betoog schreef Bakoenin: 'Frankrijk als staat is verloren. Het kan zich niet meer bevrijden met regelmatige en wettige middelen. Thans is het de beurt aan het natuurlijke Frankrijk, aan het Frankrijk van het volk, om op het toneel der historie te treden en zijn eigen vrijheid en die van Europa te redden door een mateloze, spontane, onstuimige opstand en verzet, buiten alle officiële organisatie en gouvernemen-

tele centralisatie om. En het zal, als het met de bezem de legers van de Pruisische koning wegzweept, terzelfdertijd met één slag alle volken van Europa hebben bevrijd en de sociale emancipatie van het proletariaat hebben verwezenlijkt.'

4

Nog voordat dit geschrift was verspreid kwam Bakoenin op 15 september aan in Lyon. Hij nam er onmiddellijk het initiatief om een 'centraal comité ter redding van Frankrijk' te vormen, welke benaming veel meer inhield dan zij oppervlakkig bezien omvatte. Kort nadien trad er een nieuwgekozen republikeinse gemeenteraad op, die echter overwegend gematigd en burgerlijk was. Slechts enkelen, zoals Palix, Blanc en Richard stonden achter Bakoenin. Zij hielpen op 24 september een massameeting te organiseren, die bij acclamatie een radicaal programma aanvaardde. Er zou een heffing worden gelegd op alle vermogens; de fabrieken zouden als 'nationale werkplaatsen' gesocialiseerd en niet slechts gecontroleerd behoren te worden met het oog op de werkverschaffing. De aanwezige soldaten zouden hun eigen officieren moeten kiezen. Aan deze resolutie voegde Bakoenin twee dagen later een manifest toe, dat op een nieuwe volksbijeenkomst geestdriftig werd ontvangen, gedrukt en verspreid. Dit was een oproep tot een gewapende sociale revolutie. Het reeds genoemde centrale comité wist zich, nadat een afdeling van de Nationale Garde was ontwapend, in het gemeentehuis te installeren. Maar toen greep de reactie in. Generaal Cluseret, die nota bene was toegetreten tot een sectie van de Internationale en met goedkeuring van het centrale comité belast was met het bevel over de Nationale Garde en het garnizoen, liep over naar de gezagsgetrouwe republikeinen. Hij liet het stadhuis bezetten om er de officiële burgerlijke gemeenteraad weer te doen vergaderen. Bakoenin werd gearresteerd, door zijn vrienden bevrijd, maar zodanig achtervolgd dat hij vermomd de stad moest verlaten. Met een vals paspoort kon hij via Marseille en Genua, zij het met grote moeite, Zwitserland weer bereiken, waar hij nog werd geduld. Hij zou echter geen kans meer krijgen dit asiel nog te verlaten.

Voor de historie van de Parijse Commune is het manifest dat

Bakoenin op 26 september 1870 in Lyon voorlas van de grootste betekenis. Er werden vijf maatregelen in aangekondigd om de produktie en distributie te reorganiseren. De Commune moest de produktiemiddelen door arbeidersassociaties doen beheren. Deze zouden recht hebben op krediet (bedrijfskapitaal) van de gemeenschap. Voor de ruil en de distributie van de vervaardigde produkten zouden magazijnen worden ingericht, waar de voortbrengers rechtstreeks elkaar en de verbruikers konden ontmoeten, terwijl de prijzen zouden worden bepaald naar normen die door de organen van de Commune vastgesteld behoorden te worden. Deze idee was verwant aan het voorstel van Proudhon om een 'ruilbank' op te richten. Inzake het beheer der produktiemiddelen moest rekening en verantwoording worden afgelegd aan de Commune.

Het manifest bevatte verder vijftien artikelen voor een statuut dat zou kunnen gelden voor alle communes die in Frankrijk geconstitueerd zouden worden, en die zich 'voorlopig autoritair' moesten gedragen om hun omwenteling door te zetten. Er moest een algemeen beslag worden gelegd op alle openbare en particuliere roerende en onroerende goederen, waarbij dus niet alleen aan grond en bedrijven was gedacht, maar ook aan voedselvoorraden, wapens, kleding en schoeisel, woonruimte en dergelijke. Schulden en hypotheken, ook de schulden van de overheid, moesten geannuleerd worden, evenals het erfrecht. Afgeschaft zouden worden de bestaande wetboeken, decreten en reglementen, het fiscale stelsel, kerkelijke organisaties (wegens hun verbondenheid met het oude regime en het levend houden van onwetendheid en bijgeloof), terwijl de Commune als uitdrukking van de soevereiniteit des volks haar eigen verordeningen kon vaststellen. Maar de gedelegeerden die het bestuur van de gemeente moesten vormen zouden bezwaarschriften van minstens honderd burgers in overweging moeten nemen. De commune was niet alleen 'wetgevend' maar ook 'uitvoerend' orgaan. Van de in functie zijnde magistraten, ambtenaren en beambten zouden slechts degenen die de revolutie steunden worden gehandhaafd. De bestaande strijdkrachten konden ook bij invoering van soldatenraden niet gehandhaafd worden, maar leden van het ontbonden leger hadden het recht toe te treden tot 'een duurzame,



revolutionaire milizie van valide burgers, met vrijwillige verbintenissen van zes maanden of meer'. Sancties mochten worden toegepast op hen die eigendommen van de gemeente zouden ontvreemden. En met de doodstraf konden zelfs degenen worden bedreigd die het functioneren van de commune zouden trachten te belemmeren of afgeschafte instellingen wilden doen herleven.

Het waren deze denkbeelden die leefden onder de Franse revolutionairen, toen in september 1870 de hoofdstad werd omsingeld door Duitse troepen en de voorlopige regering zoveel wantrouwen wekte, dat op 8 oktober ook in Parijs de eerste demonstratie plaatsvond voor de vorming van een vrije commune. Wel leverden de raadsverkiezingen van november nog een zeer gematigd stadsbestuur op, maar een radicalisering der geesten kondigde zich reeds aan.

Het centrale comité, gevormd door afgevaardigden uit de arrondissementen, werd meer en meer beschouwd als de werkelijke vertegenwoordiging van het volk. De honger en kou waren schier ondraaglijk geworden. De kindersterfte werd in de geïsoleerde stad onrustbarend. De armen aten honden, katten en ratten, terwijl de welgestelden hamsterden en het brandhout opkochten. In het centrale comité was Delescluze naar voren gekomen, die zich op 16 januari tegen de regering keerde: 'Maak plaats voor het volk! Plaats voor de Commune!'

Maar op 18 januari proclameerden de zegevierende Duitse vorsten en generaals in het bezette Versailles de stichting van het Duitse keizerrijk onder Pruisische hegemonie. Op 27 januari 1871 capituleerde de Franse regering. Zij moest Parijs ontwapenen. Wat de Duitsers niet hadden ondernomen moesten de Franse ministers doen: de aanval openen op de bewoners van de hoofdstad. De conservatief Thiers, wiens regime landelijk was bekrachtigd door een contrarevolutionaire meerderheid van het overigens beperkte electoraat, was geroepen het volk van Parijs te onderwerpen. Van Versailles uit, waar de regering na de capitulatie was gevestigd, werd de aanval georganiseerd.

Op 3 maart besloot Thiers in te grijpen. Het centrale comité van de hoofdstad werd beschuldigd van 'aansporing tot burgeroorlog en plundering en van het bewerken van de Nationale Garde, opdat deze geen bevelen meer zou uitvoeren van de na-

tionale regering'. De Nationale Garde bestond uit reservisten en vormde een soort 'landstorm', waarvan de leden soldij ontvingen. Ten gevolge van de ellende en de werkloosheid was deze soldij voor velen de enige schamele bestaansmogelijkheid. De regering besloot echter deze Nationale Garde te ontbinden en de betaling van de soldij stop te zetten. Dit werd beschouwd als een aanval op de revolutionaire elementen in de Garde, maar ook als een sociaal onrecht en als een middel om rode gardisten tot de bedelstaf te brengen. Tegelijk werd bekend dat achterstallige huren, pachten en schulden met de rente terugbetaald moesten worden. Het verschijnen van linkse bladen werd verboden.

Op 18 maart poogde Thiers de stad Parijs door een verrassende overval in handen te krijgen. De aanslag mislukte door de waakzaamheid van het centrale comité, met behulp van gardisten en andere bewapende burgers die het comité trouw bleven. Het moest nu de verdediging organiseren en de zelfstandigheid van de Commune proclameren. Doordat bij de mislukte aanval van de regering slachtoffers waren gevallen (onder anderen twee generaals) verkeerden stad en staat des te meer op voet van oorlog met elkaar. Een contrarevolutionaire manifestatie op de Place Vendôme werd uiteengedreven, waarbij twaalf doden vielen. Het comité organiseerde nu nieuwe verkiezingen, die op 26 maart echter een raad van gematigde samenstelling opleverden: geen 'krijgsraad'. Hij bestond uit negentig leden. Onder hen was Blanqui, die echter een gevangene in handen van de regering was. Sommige afgevaardigden durfden weldra de bijeenkomsten niet meer bij te wonen, andere vluchtten. En van de trouwe rebellen sneuvelden er verscheidene. Van de negentig leden werden er zesenzeestig geacht revolutionairen te zijn van uiteenlopende richtingen. Onder hen telde men vijfentwintig arbeiders, van wie er dertien tot de Internationale behoorden. Op 27 maart verklaarde Ranvier, een der kopstukken van het centrale comité, dat dit zijn volmachten nu in handen van de raad der Commune legde. 'Burgers, mijn hart is van zulk een vreugde vervuld dat ik geen redevoering kan houden. Sta mij alleen toe de roem te verkondigen van het volk van Parijs wegens het grote voorbeeld dat het de wereld geeft.'

In de raad waren drie stromingen vertegenwoordigd: de burgerlijke republikeinen, die spoedig van het toneel verdwenen; de aanhangers van Blanqui, de 'jakobijnen', die een autoritaire partij wensten te vormen om de revolutie te leiden; en de aanhangers van Proudhon, die aanvankelijk de toon aangaven maar toch in de minderheid waren. Tot hen behoorde onder anderen de schilder Courbet. Aan het eind van april zetten de volgelingen van Blanqui door dat een 'comité du salut public' werd gevormd van vijf leden, die ongewone bevoegdheden zouden hebben. Dit plan werd aanvaard met vijfenveertig tegen drieëntwintig stemmen en de tegenstanders ervan waren meer of minder beginselvaste aanhangers van Proudhon. De twee socialistische groeperingen waren wel vereend in hun strijd tegen de regering; maar ook later is het een twistpunt gebleven hoeveel macht men mocht delegeren aan personen of comités. De libertaire socialisten meenden dat het stadsbestuur weldra te autoritair functioneerde. Voor de marxisten gold dat de Commune met 'de verovering van de democratie door de arbeidersklasse' in feite de 'dictatuur van het proletariaat' had gevestigd, hoewel te betreuren viel dat niet één overheersende partij of één 'front' de leiding had. Men kan echter weinig conclusies verbinden aan een dramatisch experiment dat onder de allerdroevigste omstandigheden slechts twee maanden kon worden voortgezet en ten onder ging aan het geweld van overmachtige vijanden.

De raad der Commune moest zich bezighouden met velerlei taken die traditioneel een regering op zich neemt. Er werden commissies benoemd, die men zou kunnen vergelijken met departementen, en een uitvoerend comité van zeven leden, die na een maand vervangbaar waren. Als departement van defensie en generale staf fungeerde een militair centraal comité. Men noemde de 'communards' de 'gefedereerden', omdat ze voorstanders waren van een federatie van communes, die de staat moest vervangen. Het verzet bleef echter tot Parijs beperkt ondanks kleinere opstanden in de provincie. Lyon kwam weer in beweging, Marseille was tijdelijk in handen van het volk, maar overal werd rebellie bloedig onderdrukt. De hoofdstad bleef op zichzelf aangewezen. Er lagen

in Parijs enorme voorraden wapens en munitie: men beschikte over zestigduizend strijdbare mannen, die allen voorzien konden worden van geweren; over twaalfhonderd kanonnen, vijf forten en een vestingmuur die van drie versterkte punten af beschermd kon worden. Op 19 april publiceerde de Commune een oproep die voornamelijk het werk was van de proudhonest Pierre Denis. 'Parijs werkt en lijdt voor heel Frankrijk en door zijn strijd en offers bereidt het de geestelijke, morele, administratieve en economische regeneratie voor. [...] De communale revolutie, die door het initiatief van het volk op 18 maart is begonnen, leidt een nieuw tijdperk in. [...] Wat eist Parijs? De volstrekte autonomie der gemeenten, die zich over alle gebieden van Frankrijk moeten uitstrekken. De onvervreembare rechten der commune zijn: de beslissing over de gemeentebegroting; het vaststellen van de belastingen; de leiding over de plaatselijke functionarissen; de regeling van haar vertegenwoordiging, de politie, het onderwijs en het gemeentebezit; de verkiezing van en de duurzame controle op de overheden en beambten; volstrekte garantie voor de individuele vrijheid, voor vrijheid van geweten en van arbeid; de organisatie van de verdediging der stad en van de Nationale Garde. [...] Niets anders verlangt Parijs van de republiek, op voorwaarde dat het in de grote gemeenschappelijke centrale vertegenwoordiging van gefedereerde communes dezelfde beginselen terugvindt.'

Hoewel hier meer de nadruk wordt gelegd op de federatie van vrije communes dan op socialistische eigendomsverhoudingen, wordt aan de Commune het recht voorbehouden deze verhoudingen zelf te regelen en wordt de 'bevrijding van de arbeid' evenzeer vermeld als de autonome controle over het communale bezit. Tot de bekendste positieve maatregelen van de Commune behoorden: het aanvaarden van buitenlandse medestanders als gelijkgerechtigde leden; de afschaffing van het staatsleger en van de dienstplicht; de scheiding van kerk en openbaar bestuur; de hervorming van het onderwijs, door de anarchistische geleerde Elie Reclus; de afschaffing van de eed; de erkenning van niet-gewettigde huwelijken, zodat de 'veuves non-mariées' recht hadden op pensioen en alle kinderen dezelfde status hadden; de opening en socialisatie van gesloten werkplaatsen; de afschaffing van de nachtarbeid voor bakkers; de teruggave van de panden uit de

lommerds; verlot tot niet-betaling van schulden, pachten en huren. Overigens gingen de communards gematigd te werk. Zij namen bescheiden kredieten op, maar respecteerden de nationale bank en de staatsarchieven, hoewel die hun de beschikking hadden kunnen geven over grote sommen gelds en tal van compromitterende documenten. Er konden nog verscheidene toneelvoorstellingen, opera's en concerten worden gegeven, terwijl kerken gebruikt werden voor het houden van revolutionaire bijeenkomsten. Duizenden vrouwen (van wie Louise Michel befaamd werd) wijdden zich aan het verzorgen van kinderen en gewapende verdedigers. En ondanks de ontberingen bleven duizenden blijmoedig de strijd volhouden.

Wekenlang bereidde de regering haar beslissende aanval voor, terwijl zij de zwakke punten van de vesting aftastte. In gevechten rond de buitenwijken werden geliefde leiders als Flourens en Duval gevangen genomen en daarna vermoord. Enige tijd werd de verdediging geleid door generaal Cluseret, wiens verraderlijke rol in Lyon (een half jaar eerder) blijkbaar niet bekend was. Ook hier was zijn houding zo dubbelzinnig dat hij wegens sabotage van de weerbaarheid werd afgezet. Enige tijd berustte het opperbevel bij Rossel, tot deze werd vervangen door de onkreukbare Delescluze, die in de eindstrijd stierf op de barricaden. Nadat de Commune vergeefs had geprobeerd de regering te bewegen tot het sparen van de levens van gevangenen dreigde zij van haar kant met het terechtstellen van gijzelaars, gekozen uit de 'vijfde colonne' die in de hoofdstad ondergronds werkzaam was. Op 16 mei werd op de Place Vendôme, die geacht werd een centrum van contrarevolutionairen te zijn, de Napoleontische zuil neergehaald.

Op 21 mei begon de doodstrijd. Onder moordend artillerievuur zetten de regeringstroepen de laatste aanval in. Overal richtte het volk barricaden op en elke wijk probeerde zich zo goed mogelijk te verdedigen. Eerst werden de Champs-Élysées bezet, waarna het vuur werd geopend op de Rue de Rivoli. Op 23 mei ging Montmartre verloren. De daaropvolgende dag gaf de raad van de Commune opdracht belangrijke gebouwen in brand te steken (er was een grote voorraad petroleum voorhanden) en het paleis der Tuilerieën, het Palais-Royal, de bibliotheek van het Louvre en

het stadhuis stortten in de vlammen ineen. Nog twee dagen duurde de strijd die een slachting werd. Zes gijzelaars, onder wie de aartsbisschop Darboy, werden ter vergelding gefusilleerd.

Zowel door het opduiken van de 'vijfde colonne' als door het geschutsvuur ontstaan nu talloze branden in de volkswijken. In massa worden gevangen communards zonder vorm van proces gedood. Wanneer op de ochtend van de zesentwintigste mei een editie verschijnt van de burgerlijke *Siècle* lezen de Fransen daarin: 'Dit is razernij. Men maakt geen onderscheid meer tussen schuldigen en onschuldigen. Iedereen is voor iedereen verdacht. De rapporten met verdachtmakingen van aanbrengers groeien tot bergen aan. Het leven der burgers weegt zo licht als een veer. Voor een ja of een neen wordt men gearresteerd en neergeschoten.' Op pleinen en binnenplaatsen vinden massale executies plaats. Gewonden worden in lazaretten gedood.

De laatste weerstand werd geboden in Belleville. Een woedend geworden menigte schoot achtenveertig gijzelaars (vierendertig bonapartistische gendarmen, tien geestelijken en vier spionnen) neer. Een groep communards week uit naar het kerkhof Père-Lachaise. Zij werden – mannen, vrouwen, kinderen – op 28 mei in een hoek tegen een muur gedrongen en daar als honden neergeschoten. Thans nog is 'Le Mur des Fédérés' een pelgrimsoord. Op maandag 29 mei viel het fort van Vincennes, waar een poging mislukte om de kruitkamer in de lucht te laten vliegen. Het Duitse leger grendelde de stad af in het noorden en oosten, zodat slechts weinigen konden ontsnappen. Lukraak werden gevangenen 'op de vlucht neergeschoten'. Het bloedbad was ten einde. Er moesten zeventienduizend lijken worden ter aarde besteld.

Maar de militaire rechtbanken velden onmiddellijk daarna nog honderden doodvonnissen. In totaal zijn er minstens twintigduizend – volgens andere schattingen dertigduizend – mensen omgekomen. Het aantal gevangenen bedroeg vijftigduizend. Deze werden op elkaar gestuwd in forten en pakhuizen, in kooien op boten en in concentratiekampen met vuile barakken. Van hen werden er 36000 berecht, onder wie vrouwen en kinderen. In juni 1872 waren 270 doodvonnissen voltrokken, tot levenslange dwangarbeid waren 410 beklaagden veroordeeld, tot deportatie naar strafaorden bijna 7500, tot lichtere straffen ruim vijftigduizend. In

totaal waren er 13440 vonnissen geveld. Zonder verzorgers achtergebleven waren zeventigduizend vrouwen, kinderen en ouden van dagen.

Maar voor de socialisten van de gehele wereld werden de communards tot martelaren der mensheid en hun opstand werd beschouwd als de fakkel die de naderende grote omwenteling zou doen ontvlammen.

## 6

Zo indrukwekkend was de invloed van de Commune dat alle socialisten haar beginselen eerbiedig huldigden, zelfs Marx, die over het hoofd zag dat het volk van Parijs had gehandeld in overeenstemming met de suggesties van Proudhon en Bakoenin. In zijn *Bürgerkrieg in Frankreich* heeft hij de volgende principes onderschreven: 'Het eerste besluit van de Commune was de opheffing van het staande leger en zijn vervanging door het gewapende volk. [...] De Commune vormde zich uit door algemeen stemrecht in de verschillende districten van Parijs gekozen raadsleden, verantwoordelijk en te allen tijde afzetbaar. [...] De politie, tot nu toe het werktuig der regering van de staat, werd terstond van al haar politieke kenmerken ontdaan en veranderd in het verantwoordelijke en te allen tijde afzetbare werktuig der Commune. [...] Van de leden van de raad tot aan het laagste ambt moest de openbare dienst voor arbeidersloon verricht worden. [...] De rechterlijke ambtenaren verloren hun schijnbare onafhankelijkheid. [...] De Commune moest niet een parlementair, maar een werkend lichaam zijn, uitvoerend en wetgevend tegelijk.' In 1872 hebben Marx en Engels een nieuwe voorrede geschreven voor het *Communistisch manifest* (van 1848), waarin zij zeiden dat de Commune intussen had geleerd dat 'de arbeidersklasse de staatsmachine niet eenvoudig in bezit kon nemen', maar haar moest vervangen door een organisatie in dienst van het werkende volk. De macht moest worden verplaatst naar de verantwoordelijke dienaren van de samenleving. Op basis van Marx' bewondering voor de Commune en van Engels' theorieën omtrent de staat (een tijdelijk instrument der heerschappij van een bepaalde klasse) is dan door marxisten de theorie omtrent het

'afsterven van de staat' in een socialistische samenleving verder ontwikkeld. De bekendste studie dienaangaande is Lenins *Staat en revolutie*.

Nu heeft reeds Eduard Bernstein in zijn *Voraussetzungen des Sozialismus* ironisch opgemerkt dat Marx inzake de Commune een programma had ontwikkeld 'dat naar zijn politieke inhoud in al zijn voornaamste trekken de grootste gelijkenis vertoonde met het federalisme van Proudhon'. Men kon dit programma als huichelarij van Marx beschouwen. Want in 1872 manipuleerde Marx op het Congres der Internationale in Den Haag zodanig dat Bakoenin, de wezenlijke theoretische bezieler van de opstand in Frankrijk, werd uitgesloten, zodat ook de Internationale in stukken viel en vijf jaar later roemloos was overleden. De gewezen Duitse communist Arthur Rosenberg heeft in zijn *Geschichte des Bolschewismus* (1932) gezegd: 'Marx had deze opstand niet veroorzaakt en zijn dragers waren beslist geen marxisten. [...] De Commune heeft de vervanging geproclameerd van de centralistische dwangstaat door zelfbeheer en vrije associatie. In de stedelijke en landelijke bestuursorganen moesten vertegenwoordigers van het volk zitten, wier inkomen niet hoger zou zijn dan dat van een arbeider. Zij moesten tegelijk de raadgevende, wetgevende en uitvoerende macht vertegenwoordigen. In de plaats van het parlement en de bureaucratie van de vernietigde feodaal-burgerlijke staat zouden bescheiden "communale" functionarissen treden. Politie en militairen zouden het bewapende volk zelf zijn. Zoals Marx zich de revolutie had gedacht verliep de Parijse Commune beslist niet. Marx verlangde een ijzeren centralistische revolutieregering in de geest van 1793, die met geconcentreerd geweld alle tegenstanders van de volkszaak neersloeg.' En wie waren tegenstanders van 'de zaak des volks'? Tegenstanders van de autoritaire staat of de partij! Marx stond dichterbij de Russische bolsjewiki dan bij de communards.

Maar Arthur Rosenberg maakt een andere belangwekkende opmerking als hij zegt dat Marx ondanks alles de Commune van Parijs aanvaardbaar heeft gemaakt en heeft gerechtvaardigd, opdat de beweging die hij wilde ontwikkelen een revolutionaire traditie zou hebben en aantrekkelijk zou zijn voor alle socialistten. Door deze aanpassing heeft hij de mogelijkheid geschapen dat in



de marxistische kringen zelf het ideaal van de Commune telkens kon herleven, met name in de radenbewegingen. Deze vormden wel dissidente stromingen, veroordeeld door de autoritaire partijleiders, maar haar voorstanders konden zich op Marx en Engels beroepen. Dit geschiedde in de Russische revolutie toen de aanhangers van de vrije sowjets (zoals in 1921 in Kronstadt) zich verzetten tegen de dictatuur van de bolsjewistische regering. Zo konden Herman Gorter en de radencommunisten de strijd aanbinden met de partijcommunisten. Zo hebben in april 1919 in München marxisten en anarchisten (in een zeer korte spanne tijds weliswaar) een radenrepubliek geproclameerd. Tijdens de Spaanse burgeroorlog heeft de marxistische POUM met de anarcho-syndicalisten één front gevormd tegen de stalinisten. Vele malen vloeiden bakoenistische en marxistische stromingen samen in de rechtvaardiging van de beginselen der Commune. Het grootst is hun invloed waarschijnlijk geworden in Joegoslavië, waar het federalisme en het zelfbeheer der bedrijven (niet minder dan in Catalonië tijdens de Spaanse burgeroorlog) zijn verdedigd met theorieën omtrent de autonomie der communes en het 'afsterven van de staat'.

Zo hebben de idealen der communards, hoe vaak ook verloochend door degenen die zeiden ze aan te hangen, een ongevoon wijde werkingssfeer gekregen. De belangstelling die de laatste jaren weer is gewekt voor directe, niet-parlementaire en socialistische democratie, voor vrije associaties van de producenten en de consumenten, voor radenstructuren en autonome gemeenschappen, voor hervorming van huwelijk, opvoeding en onderwijs, deze veelomvattende belangstelling is gevoed door de opstand in Parijs, hoezeer dan ook een eeuw geleden zijn idealen schenen te zijn ondergegaan in bloed en vuur.

## Nestor Machno, een tragisch heldendicht

### I

Het was in de nazomer van het jaar 1930 dat ik, tijdens een verblijf in Parijs, besloot Nestor Machno op te zoeken in Vincennes. Door vele publikaties van uitgeweken Russische anarchisten was zijn naam een symbool en een programma geworden: dat van de poging, in de Oekraïne een vrijheidlievende federatie van sowjets te vormen, zonder heerschappij van enige partij. Hij had met zijn gewapende vrijscharen gevochten tegen de grootgrondbezitters, de Duits-Oostenrijks-Hongaarse bezetters, de witgardisten (tsaristen) en... tegen de bolsjewiki, die hem tenslotte hadden overwonnen. In augustus 1921 had hij met zijn laatste ruiters (volgens sommigen 77, volgens anderen ongeveer 250) uit de Sowjetunie moeten vluchten naar Roemenië, en na een reeks van gevangenschappen en uitwijzingen was hij in het begin van 1925 toegelaten in Frankrijk. Ik wist dat daar zijn bestaan uiterst moeilijk was. In 1926 was zijn naam genoemd in verband met een liederlijke roman van Joseph Kessel, in 1927 naar aanleiding van het proces-Petljoera. Deze antisemitische fascist, die in de Oekraïne met zijn benden bloedig was opgetreden, was op 25 mei 1926 in Parijs neergeschoten door 'de wrekende jood' Samuel Schwartzbard. In het daaropvolgende proces trachtten de verdedigers van Petljoera's reputatie de schuld voor de pogroms te werpen op anderen, onder anderen op Machno, die juist het antisemitisme fel had veroordeeld.

In de Franse anarchistische beweging, die zeer verdeeld was door (voorlopig machteloze) ideologieën, had Machno weinig verdedigers gevonden van de gewapende guerrilla. Op een Paascongres van de anarchistisch-communistische revolutionaire unie in 1930 waren Machno en Arsjinov zelfs in onmin geraakt met Voline, eens hun strijdmakker.

Het was in deze omstandigheden wel uiterst moeilijk, een behoorlijke steunregeling te organiseren voor de zieke en invalide Machno. In april 1929 was een comité van solidariteit voor hem opgericht, in februari 1930 gevolgd door een nieuwe oproep hem te steunen met duizend francs per maand, het uiterste minimum om met vrouw en kind in leven te blijven. Ik wilde proberen bijdragen te verzamelen voor de zwaar bezochte revolutionair, met medewerking van de redacteur van het noordelijke weekblad *De Arbeider*, Jan Bijlstra.

Mijn bezoek aan het armelijke, bakstenen flatgebouw in Vincennes, 146, rue Diderot was uiterst deprimerend. De grauwe buurt was al niet opwekkend, maar mijn intrede in het 'hôtel' was niet minder drukkend. Ik moest in de kale hal wachten, omdat in het kantoor van de conciërge een heftig twistgesprek werd gevoerd door de huisopzichter en een vreemdeling, die zich moeilijk kon uitdrukken. Het was Nestor Machno. Toen hij het kantoor-tje verliet en ik hem aanklachte nodigde hij me uit met hem naar zijn 'appartement' te gaan op de vierde etage. Hij liep moeilijk. Boven beschikte hij over één kamer, een gang of hal, en een smalle keuken. Hij verontschuldigde zich dat zijn vrouw en dochttertje niet aanwezig waren, en dat hij me niets kon aanbieden.

Machno gaf me een beeld van zijn tragische situatie. De eens gevreesde aanvoerder van grote guerrillatroepen leed honger. Zijn felle gesprek in de loge van de conciërge was een gevolg van het feit dat hij een aanzienlijke huurschuld had. Hij had alles geprobeerd om geld te verdienen. Met zijn strijdmakker Arsjinov, die een appartement op de vijfde verdieping had bewoond, had hij een speciaal soort schoenen gemaakt, totdat die van de markt waren verdreven door soortgelijke fabrieksprodukten. Hij had gewerkt als opperman en was nu huisschilder, maar hij kon niet op een ladder staan. Zijn rechtervoet was bijna verbrijzeld geweest door dum-dum-kogels van de witgardisten. Er zaten nog altijd stukjes metaal in, maar een operatie in oktober 1928 was mislukt, en hij wilde die voet niet laten amputeren. Zijn rechterbeen was verminkt en bood nauwelijks houvast om op te staan. Bovendien waren hier – hij toonde ze me – open wonden, kennelijk tuberculeus, die niet genazen. Het brede litteken op zijn wang was een vaag bewijs van het feit dat hij door talloze kogels getroffen was geworden.

Zijn oude strijdmakker Arsjinov, de ellende moede, had besloten een visum aan te vragen om te repatriëren naar de Sowjetunie, waarin hij ook na 1921 nog ondergronds had gewerkt en er onder andere het drama had beschreven van de beweging der 'Machnovitsjina', na de nederlaag van Machno. Hij had met enorme moeilijkheden vervolgens naar het Westen kunnen vluchten, maar nu besloten gebruik te maken van een afgekondigde amnestie. Inderdaad keerde hij terug, om uit het oog te verdwijnen totdat bekend werd dat hij was gefusilleerd bij een der bloedige wraakoefeningen van de stalinisten. Machno zelf had nooit gedacht aan repatriëring: hij wist dat hij dan vermoord zou worden. Maar in het Westen had hij geen taak.

De ontmoeting met Machno leidde tot een sobere steuninzameling door middel van *De Arbeider*. Een jaar later bezocht ik hem weer. Zijn toestand was nog verergerd. Zijn vrouw, die als werkster en daarna in een winkeltje trachtte haar eigen brood en dat voor haar dochttertje te verdienen, was steeds meer van hem vervreemd. Hij sprak met grote liefde over haar, Galina, en het meisje Lucina, betreurend dat hij niet in staat was voor hen te zorgen. In juni 1931 was er nog een 'Feest der solidariteit met Machno' geweest, met medewerking van verscheidene artiesten, en het had enige verlichting gebracht. Maar de regelmatige discussies met Franse en Russische anarchisten verliepen pijnlijk, want ze waren zuiver academisch, speculatief en controversieel. Intussen werd de gezondheidstoestand van Machno steeds slechter. Later vernamen we dat hij in maart 1934 was opgenomen in het Hôpital Tenon, waar hij veroordeeld was – in een sombere omgeving – te sterven aan tuberculose. Op 24 juli 1935 verloor hij het bewustzijn, de dag daarop was hij overleden.

In de periode 1930-'31 is een bescheiden briefwisseling gevoerd, met name over de verleende financiële steun, die verscheidene duizenden francs heeft bedragen. Op de enveloppen staat de werkelijke naam van Machno: Nestor Miknienko (of Michnienko), 146, rue Diderot, Vincennes (Seine) en de briefjes zijn geschreven op velletjes, die uit een schoolschrift zijn gescheurd. Er is ook een pasfoto bij uit 1930. De langste brief die ik bezit, zonder datum, is klaarblijkelijk eind november 1930 geschreven, in gebrekkig Frans. De vertaling daarvan is ongeveer:

'Waarde vrienden en kameraden Constandse en Bijlstra! Jullie moeten me verontschuldigen. Ik heb laatstelijk 4 november van jullie 2000 francs ontvangen en toen heb ik u mijn antwoord geschreven. Maar ik kon dat zelf niet op de post doen. Ik ben naar de dokter gegaan voor mijn zieke voet en ik ben bij hem bijna twee weken gebleven. Mijn vrouw heeft vergeten mijn brief naar Holland te sturen. Ik meld nu dat ik van de Hollandse kameraden 2600 francs heb gekregen via kameraad Bijlstra, en ik verzoek jullie in mijn naam aan alle Hollandse kameraden mijn oprechte, grote dank over te brengen. Hun hulp heeft mij de mogelijkheid gegeven schuldeisers af te betalen, en meer maanden geregeld te leven door het betalen van mijn kamer. Nogmaals zeg ik jullie: grote dank. Jullie vriend en kameraad N. Makhno... P.S. Wie van jullie in Parijs zal zijn moet naar me toe komen. Ik zal voor jullie mijn boeken ter herinnering klaarleggen.'

Ik heb inderdaad drie boekjes van hem gekregen, in het Russisch, één (door hem zelf geschreven) met zijn handtekening: 'Aan kameraad A. Constandse, ter herinnering, Nestor Makhno, France, 1930.' De twee andere zijn over hem geschreven en uitgegeven in Riga. Hij heeft in het mij geschonken boekje geantwoord op een geschrift, dat in Leningrad was uitgegeven en dat was vervaardigd door M. Kubanin onder de titel: 'Machnovisjtsjina'. In drie delen heeft Machno voorts zijn herinneringen geschreven, waarvan slechts één deel nog tijdens zijn leven kon worden uitgegeven. Het gehele werk, bij zijn dood onvoltooid, bestrijkt ook slechts een deel van zijn leven en werken.

2

Nestor Ivanovitsj Michnienko werd op 27 oktober 1889 geboren in Goeljai-Polje, in de zuidelijke Oekraïne. Met twaalf jaar boerenarbeider, drie jaar later werkzaam op een gieterij, spoedig in de verzetsbeweging, in 1908 gearresteerd wegens deelneming aan een poging, een aanslag te plegen, veroordeeld tot levenslang en gekerkerd in de Butirky-gevangenis te Moskou... hoevele rebellen tegen het tsarisme hebben zulk een lot gekend! In de gevangenis maakte hij kennis met de Oekraïense anarchist Arsjinov, eens ter dood veroordeeld, ontvlucht, in 1910 weer

opgesloten zonder dat het oude vonnis werd uitgevoerd. Hij was het die Machno vertrouwd maakte met de theorieën van het vrije socialisme; en toen ze in februari 1917, na de val van het tsarisme, vrijkwamen wierpen ze zich opnieuw in de revolutionaire beweging. Teruggekeerd naar zijn geboorteplaats werd Machno daar voorzitter (hoe jong ook nog) van een boerenbond, die in augustus het karakter kreeg van een sowjet, een autonome raad van boeren en arbeiders. Door een comité ter verdediging van de revolutie, onder leiding van Machno, werden de leuzen: 'Land aan de boeren, fabrieken aan de arbeiders' tot een realiteit. De verdeling van grootgrondbezit leidde tot verscheidene vormen van agrarische produktie: het zelfstandige kleine bedrijf; de coöperaties; enige 'communes'. In de fabrieken werd voornamelijk gestreefd naar socialistisch zelfbeheer. In de zomer van het jaar 1917 werd al graan geruild tegen industriële produkten, zoals textiel, met arbeiders in Moskou.

De gebeurtenissen leidden al spoedig tot een radicalisering van de strijdwijzen. Bij de val van het tsarisme was in deze Oekraïne een regionale republikeinse regering gevormd (de Rada) in contact met de Russische regering van Kerenski, burgerlijk van aard en gevestigd in Kiev. Nu had Kerenski gepoogd de oorlog voort te zetten tegen de centrale (Duits-Oostenrijks-Hongaarse) mogendheden, wat mislukte, waarna de bolsjewiki (aan de macht gekomen op 7 november 1917) op 15 december een wapenstilstand sloten. Door de onmatige eisen van de vijand en het voortgaan van de burgeroorlog duurde het tot 3 maart 1918, voordat de vrede van Brest-Litovsk kon worden gesloten. Daarbij werd de Oekraïne echter een protectoraat van de centrale mogendheden. Hun troepen waren gedurende de winter al verder naar het oosten opgerukt, op 9 februari had de Oekraïense Rada een aparte vrede gesloten met de binnendringers, die nu meenden vrij spel te hebben in de Oekraïne. Na 3 maart, de vrede van Brest-Litovsk, staakten de rode troepen onder bolsjewistische leiding daar de strijd.

Het was duidelijk dat aldus de anarchisten en de linkse sociaal-revolutionairen de leiding verwierven van de acties ter bestrijding van de bezetters en hun marionet, de hetman Skoropadsky, die als een wrede dictator optrad, en die eind april 1918 met het

hoogste gezag was bekleed. Niet alleen dat zijn troepen plunderden, ze moesten tevens graan en vee confisqueren ten bate van de centrale mogendheden. Ook Goeljai-Polje werd door de indringers bezet. Maar kort tevoren was Machno op een massameeting bekleed met het opperbevel van de bevrijdingsstrijd. Dat gebeurde terwijl in Moskou de anarchisten reeds collectief werden gearresteerd!

Omdat in juli de oogsten zouden worden binnengehaald, en het nodig was dan tegen de rovende bezetters een algemene opstand te verwekken, moest deze worden voorbereid. En het was daarom dat Machno de opdracht kreeg de situatie te leren kennen in de rest van de Sowjetunie. In Moskou aangekomen maakten twee gesprekken diepe indruk op hem. Allereerst dat met Kropotkin, die inzake een guerrilla zeide: 'Dit vraagstuk is verbonden met veel gevaar en u kunt daarin alleen zelf beslissen. Zo'n strijd laat geen ruimte voor sentimentaliteit. Maar zelfopoffering en sterkte van moed en wil zullen op de weg naar ons doel alles overwinnen.' In het Kremlin ontmoette hij bij toeval Sverdlov, die Machno belangwekkend genoeg achtte om hem voor te stellen aan Lenin, die een uur met hem sprak over de situatie in de Oekraïne. Het verslag daarvan is tamelijk uitgebreid en volgens deze gegevens liep het onderhoud uit op een discussie over het anarchisme, dat volgens Lenin te veel gericht was op verre doeleinden en te weinig op de oplossing van concrete actuele problemen. Machno betwistte dit en vertelde dat de Oekraïense bolsjewiki vrijwel niet betrokken waren bij de bevrijding van de republiek, de anarchisten en sociaal-revolutionairen des te meer.

Op 4 juli 1918 kwam de eerste oproep van de machnovisten om in opstand te komen tegen de bezetters en hun marionetten. Een van de leuzen was: 'Dood aan allen die boeren en arbeiders beroven van de veroveringen van hun revolutie, met behulp van de bajonetten van de Duitsers, Oostenrijkers en Hetman Skoropadsky.' In september beschikte Machno over een klein leger van vijftienhonderd man, die door de boeren werden voorzien van schapevlees en brood. Vrij spoedig vormden de machnovisten hun eigen revolutionaire rechtbanken, om willekeurige terechtstellingen van vijanden te voorkomen. Nu werd overal de zwarte vaan van de opstand geheven, en des te meer nadat in oktober de

bezitters zich terugtrokken, omdat hun nederlaag onvermijdelijk was. En met hen verdween Skoropadsky. De nationale Oekraïense Rada keerde terug in de vorm van een dictatoriale, contrarevolutionaire macht, en weldra was het de wrede, antisemitische en met het Westen heulende generaal Petljoera, die het recht opeiste het Oekraïense nationalisme te vertegenwoordigen. De resten van de tsaristische legers, onder leiding van generaal Denikin, gesteund door de Fransen via de haven van Odessa, trachtten op hun beurt de Oekraïne te veroveren. Daartegenover was het de regering in Moskou, die het verdrag van Brest-Litovsk van nul en gener waarde verklaarde, en op 13 november 1918 het gezag opeiste over de Oekraïne, al enige eeuwen lang met Rusland verbonden, zoals bij voorbeeld Friesland met Holland.

De strijd van Machno, die grote wapenvoorraden had buitgemaakt op de centrale mogendheden, veranderde nu van karakter. De nieuwe vijanden waren de reactionaire Oekraïeners onder leiding van Petljoera, en de witgardisten met hun westerse beschermers. In het begin van 1919 vond een nieuw congres plaats in Goeljai-Polje, waar de oorlog werd verklaard aan Denikin en Petljoera, maar waar ook werd betreurd dat de bolsjewistische regering 'pogingen deed om de lokale sowjets van arbeiders en boeren te beroven van hun autonomie en hun vrijheid'. Er werd overigens wel weer opnieuw graan naar Moskou gestuurd. De machnovisten proclameerden 'de algemene, vrijwillige, op gelijkheid berustende mobilisatie'.

Intussen drongen in de Oekraïne ook bolsjewistische troepen door, die toen echter Machno nog niet als een vijand beschouwden. De opstandeling werd geprezen als een bondgenoot, en het bewind van Moskou sloot een overeenkomst met hem. De machnovisten behielden hun organisatorische autonomie, maar zouden opereren in overleg met het 'hogere bevel' van het rode leger, dat wapens verschaftte aan de machnovisten en hun Revolutionaire Opstandelingen-Leger. Dit kon zijn zwarte vlaggen behouden. Maar hoewel Machno voornamelijk vocht tegen de witgardisten, had hij nu te maken met twee soorten tegenstanders.



Het was duidelijk dat de bolsjewiki Machno wilden gebruiken in de strijd tegen de witgardisten, om hem daarna te liquideren, zoals later een van hen ook aan Voline bekende. Zij voerden in de Oekraïne de *tsjeka* in, de geheime politieke politie, en begonnen afdelingen te ontbinden van de anarchistenbond, de Nabat (Alarm). Maar in april was Arsjinov naar Goeljai-Polje gekomen evenals Voline, en in de Revolutionaire Militaire Sowjet, die intussen was gevormd, voerden anarchisten de boventoon. Op 10 april 1919 formuleerde het Derde Congres van Boeren, Arbeiders en Insurgenten (de revolutionaire soldaten) nog eens zijn richtlijnen voor een vorm van vrij communisme. Er waren 72 districten vertegenwoordigd, die een inwonertal hadden van twee miljoen zielen. De bolsjewiek Dybenko sprak thans van een 'contrarevolutionaire' beweging. Op 4 mei kwam de bolsjewistische leider Kamenev naar Goeljai-Polje, om de ontbinding te eisen van de Revolutionaire Militaire Sowjet. De lof die aanvankelijk aan Machno was gebracht, verstomde.

Dan echter kwam het verraad van generaal Grigorjev, een gewezen tsaristische officier, in dienst getreden van de bolsjewiki, maar opnieuw overgelopen naar rechts. Op 12 mei zond Kamenev een telegram aan Machno, om hem te doen weten dat zijn houding jegens Grigorjev beslissend werd geacht voor de vraag, of hij aan de kant van de revolutie of van de contrarevolutie zou staan. Maar de toon was dreigend. En met het oog op het bijeengeroepen vierde congres van de machnovisten vaardigde Trotski de beruchte order no. 1824 uit, van 2 juni 1919, waarin het congres werd verboden, en eventuele deelnemers werden afgeschrikt met de mededeling dat ze dan wegens hoogverraad konden worden veroordeeld.

In werkelijkheid echter was na het verraad van Grigorjev het bolsjewistische rode leger in de Oekraïne ineengestort. In dit vacuüm rukten daarop snel de witgardisten van Denikin op. Ze begonnen zelfs Moskou te bedreigen. En nu veranderde schijnbaar weer de houding van de bolsjewiki: bij monde van Vorosjilov werd Machno uitgenodigd tot samenwerking, en dan zou hij wapens ontvangen, om strijd te voeren tegen Denikin. In juni

liquideerde Machno eerst Grigorjev (deze werd gefusilleerd) en maakte zich toen op om slag te leveren tegen Denikin. Hij beschikte over vijftienduizend man (infanterie, cavalerie, artillerie en een regiment met vijfhonderd machinegeweren) en in zijn legerorder van 5 augustus bepaalde Machno nog eens het doel van de strijd: de vorming van een socialistische orde met vrije sowjets. Hij beval af te zien van elk persoonlijk profijt, veroordeelde het antisemitisme, en drong erop aan de eerbied te verwerven van de civiele bevolking. Onder de leuzen: 'Vrijheid of de dood; land aan de boeren; fabrieken aan de arbeiders', trok hij op tegen de troepen van Denikin. In een aantal bloedige veldslagen werd Denikin tussen 26 september en 20 oktober teruggeslagen. Moskou was gered! Grote voorraden waren wederom in handen gevallen van de machnovisten. Op hun congres van februari 1920 werden in Goeljai-Polje de doeleinden van de machnovisten nog eens bevestigd: het scheppen van een gemeenschap van vrije raden.

Maar opnieuw werd daarna de revolutie – en het grondgebied van de Sowjetunie – bedreigd, ditmaal door de Polen. Met de hulp van de westelijke geallieerden waren ze ten oorlog getogen, om ten koste van de Sowjetunie gebieden te veroveren, die hun bij de herschepping van hun staat ontzegd waren. De opzet gelukte, hoewel aanvankelijk de rode legers aanzienlijke overwinningen hadden behaald. De oorlog had geduurd van 24 april 1920 tot 12 oktober van dat jaar. In die periode werd de macht van de machnovisten in de Oekraïne (waar een deel van de oorlog werd gevoerd) niet wezenlijk door de bolsjewiki aangetast. Vooral ook niet, omdat de opvolger van Denikin, de tsaristische generaal Wrangel, van de situatie wilde profiteren en (van de Krim uit) met nieuwe witgardistische troepen op het krijgstoneel was verschenen. Hij begon zijn offensief midden in de Pools-Russische oorlog. Het waren wederom voornamelijk de machnovisten, die de aanval moesten stuiten. Ze deden dit in overleg met de bolsjewiki, zoals gedurende de strijd tegen Denikin. In oktober 1920 werden de voorwaarden voor samenwerking, zoals die voorheen waren vastgesteld, bevestigd: interne autonomie voor de beweging van de machnovisten; invrijheidstelling van gevangen anarchisten; vrij gekozen sowjets. Maar een vierde eis van Machno:

de autonomie van een gebied, waarin zijn aanhangers de meerderheid hadden, zodat dit grotendeels onttrokken zou worden aan het centrale gezag, ging de mist in. Lenin en Trotski waren nooit bereid, deze eis in te willigen. Veel later schreef Trotski in zijn boek over Stalin: 'De bolsjewiki van de heldhaftige revolutietijd zochten bij elke voorkomende gelegenheid graag de medewerking uit andere socialistische bewegingen. Het was verre van hen, een dergelijke medewerking af te wijzen, en ze deden iedere mogelijke concessie om die te verkrijgen. Zo overwogen bij voorbeeld Lenin en ik op een gegeven ogenblik, zekere gebieden toe te wijzen aan de anarchisten, natuurlijk met toestemming van de bevolking, en hen daar hun experiment met een gezagloze orde te laten doorvoeren. Dat voornemen liep buiten onze schuld dood in het discussiestadium.' Dit was een legende: nooit hebben de bolsjewiki zulk een vorm van federalisme overwogen. Het enige dat werd toegegeven was, dat de belasterde Machno nooit had gecollaboreerd met de witgardisten.

Na de Poolse oorlog nu richtte het rode leger al zijn kracht tegen Wrangel, die zich onder andere verschanst had op de Krim. De meeste troepen van Machno streden mee, om Wrangel te verslaan. Tegelijk echter drongen tsjeka-agenten binnen in de machnovistische gelederen, in november werd Voline gearresteerd, in de Krim werden twee machnovistische bevelhebbers gefusilleerd, nadat ze hadden meegevochten tegen Wrangel. In de winter van 1920-'21 begon de doodstrijd der machnovisten, ditmaal in hun strijd tegen de bolsjewiki. De campagne viel samen met de bloedige vernietiging van de vrije sowjet van Kronstadt in februari en maart 1921. In de zomer van dat jaar voerde Machno nog een wanhopige guerrilla, maar hij was volkomen in het defensief geraakt. Na onvoorstelbare ontberingen en verliezen aan mensenlevens werd hij – nu weer betiteld als 'roverhoofdman' – voortgejaagd naar de Roemeense grens. Hij overschreed die in augustus 1921, werd in Roemenië geïnterneerd met enige honderden medestrijders, waarna Moskou de uitlevering vroeg van de 'bandieten'. De Roemenen schoven Machno echter door naar de Polen, die hem maandenlang gevangen hielden, een proces tegen hem voerden maar voor zijn veroordeling het materiaal niet vonden, zodat ze hem naar de Duitse vrijstad Dantzig lieten ver-

trekken, vanwaar hij in 1925 toestemming kreeg om via Berlijn naar Parijs te gaan. Ook daar was hij niet veilig, want met moeite kon men aan het einde van 1927 voorkomen, dat hij werd uitgewezen. De tien jaar van zijn verblijf in de Franse hoofdstad waren overigens een wrede bezoeking. Overladen met hoon en leugens door uitgeweken witgardisten en Franse communisten moest hij zich voortdurend verdedigen, onder andere tegen de beschuldiging, dat zijn troepen mede schuldig zouden zijn geweest aan pogroms. Voline, zelf een jood (zijn eigenlijke naam was Eichenbaum) en andere Israëlieten van zijn staf, ook de joodse historicus Tsjernikover hebben juist de nadruk gelegd op Machno's strijd tegen het antisemitisme, waarbij hij een officier en een soldaat zelfs heeft laten terechtstellen wegens anti-joodse opmerkingen. Vrij van nationalistische, racistische of godsdienstige vooroordelen streefde hij naar zowel geestelijke als sociale bevrijding in zijn strijd tegen landheren, kapitalisten, militaristen en dictatoren. Hij kon dit in deze bloedige botsingen niet doen 'met schone handen', wel met oprechte idealen, die door enige miljoenen boeren en arbeiders werden gedeeld.

#### 4

Men kan stellig niet zeggen dat Machno en zijn staf geen begrip hadden van hetgeen ze wilden ter vorming van de samenleving. Onder een aantal anarchistische theoretici – ook bij Voline, die tweemaal en in totaal zes maanden zijn strijdgenoot was – werd wel twijfel uitgesproken aan het anarchistische karakter van sommige strijdwijzen van de machnovisten. Maar dergelijke geschillen hebben onder vrijheidlievende socialistten altijd bestaan, als het ging om het veroveren en behouden van de macht in een sociale revolutie. De staatloze ideologie was altijd klaarder als het ging om het afwentelen van gezag, dan om het omwentelen van macht. Ten aanzien van hun oppositie tegen de centrale staat (en elk ander gezag dan dat van de bolsjewiki zou zich evenzeer tegen hen hebben gekeerd!) hebben de anarchisten belangrijke idealen verdedigd: de rechten van minderheden om zoveel mogelijk hun eigen levenswijze te bepalen; het federalisme en de autonomie van de kleinere gemeenschappen tegenover de totalitaire aanspraken

van een volstrekt centraal gezag; de weerzin om 'een nieuwe klasse' te erkennen na de liquidatie van feodalisme of kapitalisme; het streven naar gelijkheid van man en vrouw en de aanvaarding van 'de rechten van het kind' op een anti-autoritaire opvoeding; de belangstelling voor de natuur en het zoeken van evenwicht tussen platteland en stad, naar de tradities van Rousseau en Tolstoj; de eerezucht een zodanige uitdrukking te vinden van 'de soevereiniteit van de werkenden', dat deze niet kon ontaarden in een partijdictatuur. Maar het blijft ontzaglijk moeilijk in een periode van gewelddadige revolutie zulke idealen te realiseren. Met name het proces van de vrijheidlievende machtsvorming – 'met schone handen' – is veel humaner bedoeld dan in een guerrillaoorlog is door te voeren.

Men kan echter uit documenten, die onder anderen door Paul Avrich zijn gepubliceerd, concluderen dat Machno grote aandacht had voor opvoeding en scholing, daarin bijgestaan door anarchisten als Voline, Arsjinov en Baron. Een van de eerste taken bestond in de opheffing van het grootgrondbezit, dat werd gedistribueerd onder zelfstandige kleine boeren, of werd toegewezen aan agrarische communes, gevormd door leden van de guerrillagroepen ('insurgenten'), landarbeiders en bescheiden landbouwers. Een hoeksteen van het beleid bleef, de economische macht in handen te geven van de werkers zelf. Het Revolutionaire Comité van de Machno-beweging zond gewapende strijders uit om de omwenteling te bevorderen. Maar deze moest door de boeren en arbeiders zelf worden doorgevoerd, op hun eigen wijze. Als regel werd voldoende grond gelaten aan welgestelde boeren, die na het afstaan van een groot deel van hun bezittingen wilden blijven produceren in samenwerking met de revolutionairen. Voor de bewerking van de akkers, die hun eigendom waren gebleven – afhankelijk van de grootte van de familie of het gezin – behielden zij enige paarden, koeien en de werktuigen, nodig voor het ploegen, zaaien en maaien.

Nu vond de distributie van de landgoederen reeds plaats in het jaar 1917 en ze ging voort in 1918, toen de Oekraïne nog verder werd bezet door Duitsers, Oostenrijkers en Hongaren. In die periode kon men min of meer spreken van een revolutionaire, nationale bevrijdingsoorlog, hoewel Machno dat woord 'natio-

naal' nooit in de traditionele zin gebruikte. Hij wees het burgerlijke Oekraïense nationalisme nadrukkelijk af. Indien hij de vrede van Brest-Litovsk (3 maart 1918) niet respecteerde was het, omdat door die vrede de overweldigers in de Oekraïne de gelegenheid kregen, de revolutie te vernietigen. De linkse sociaal-revolutionairen – in juli 1918 door Lenin buiten de wet gesteld – waren het met deze zienswijze eens. Door haar gebondenheid aan de vredesbepalingen, waarbij de Oekraïne een Duits-Oostenrijks protectoraat werd, kon echter de bolsjewistische regering in deze republiek het revolutionaire verzet niet organiseren. De anarchisten en hun bondgenoten deden dit des te meer.

Wat de agrarische revolutie aangaat bevorderden de anarchisten de schepping van communes, hoewel ze de coöperaties van zelfstandige kleine boeren eerbiedigden. In de communes werden mannen en vrouwen gelijkgesteld. Het ideaal was dat de maaltijden gemeenschappelijk gebruikt zouden worden, maar het was mogelijk dat gezinnen in hun eigen woningen hun voedsel bereidden en nuttigden, mits ze daarvan de commune tijdig verwittigden, ook al om hun eigen portie levensmiddelen te kunnen reserveren. Naast de collectieve arbeid op gesocialiseerde velden kon ieder nog wel een eigen erf of tuin hebben, maar het nakomen van gemeenschappelijke verplichtingen gold als een bij voorbaat vrijwillig aanvaarde taak. De zondag was een rustdag, maar ook dan moesten noodzakelijke werkzaamheden bij toerbeurt worden verricht. De 'wetgevende en uitvoerende macht' berustte bij de algemene vergadering, zoals in de oorspronkelijke sowjets ook overal het geval was. Er waren rond Goeljai-Polje vier van zulke communes, maar vele andere in de wijdere omgeving. De gewapende verdedigers van de revolutie, zoals Machno zelf, werkten zo mogelijk twee dagen in een commune mee. De rest van de week moesten ze zich wel bezighouden met politieke en militaire beslissingen, als leden van de groep van anarcho-communisten en van hun revolutionaire comité, of als deelgenoten van de sowjets.

Het beginsel van socialistisch zelfbeheer gold ook voor de nijverheid en het transport. Toen spoorwegarbeiders zich klaagden over het feit, dat een particuliere transportmaatschappij de vereiste lonen niet uitbetaalde, werd hun te verstaan gegeven dat ze de onderneming moesten onteigenen en haar zelf moesten

leiden. Wat de tarieven aangaat voor het vervoer van personen en goederen zouden de raden van boeren geraadpleegd moeten worden. De leuze 'Alle macht aan de raden' zou dus zowel voor de arbeiders als voor de boeren moeten gelden. Men noemde die raden ook wel – naar een bekende term uit de eerste Internationale – 'produktieve organisaties'. Ze werden echter overkoepeld door de plaatselijke sowjet, tegelijk gemeenteraad en orgaan van producenten en consumenten. Deze lokale sowjets verbonden zich federatief, en op hun congressen werd de mogelijke grondslag gelegd voor een staatloze samenleving. Maar daarvoor waren de omstandigheden hoogst ongunstig. De meerderheid van de bevolking wenste wel een socialistische democratie, machtsvorming 'van onderop', maar zelfs in het district van Goeljai-Polje aarzelde zij over te gaan tot proclamatie van een anarchistische sociale orde. Wat het jaar 1918 aangaat schreef Machno zelf: 'De vrije maatschappelijke orde werd aanvaard door de inwoners van ons district als de hoogste vorm van sociale rechtvaardigheid. Voorlopig echter kon de volksmassa nog niet overgaan tot haar verwerkelijking. En ze noemde als oorzaken hiervoor: het oprukken van de Duitse en Oostenrijkse troepen; hun eigen gebrek aan organisatie; hun onvermogen zulk een orde te verdedigen tegen de contrarevolutionaire gezaghebbers en tegen "de nieuwe revolutionairen", de bolsjewiki. Om deze redenen beperkte de werkende bevolking van het district in dat jaar haar revolutionaire activiteit tot het verlenen van steun, op alle manieren, aan de moedige lieden onder hen die de oude landgoederen hadden bezet om hun persoonlijk en economisch leven te organiseren volgens vrij-communistische beginselen.'

Reeds in deze periode werd er aandacht geschonken aan pogingen tot organisatie en vernieuwing van het volksonderwijs. Als ideaal werd daarbij aanvaard de 'moderne school' van Francisco Ferrer, de Spaanse vrijgeest die in 1909 in Catalonië was gefusilleerd, en die de kinderen wilde opvoeden in rationele, vrijheidlievende en humanitaire geest. Bij gebrek aan onderwijzers die deze methode kenden, wilde men wel genoeg nemen met revolutionaire hulpkrachten uit de steden, en desnoods met traditionele schoolmeesters, mits de ouders een bijdrage konden leveren tot vernieuwing en controle konden uitoefenen op de scholen.

Als hoogste orgaan, 'tegelijk wetgevend en uitvoerend', als grondlegger voor de richtlijnen van lokale sowjets, agrarische communes en bedrijfsraden, gold het Al-Oekraïense Congres van arbeiders en boeren, dus het beslissende radencongres. Toen in oktober 1918 de Duitsers en Oostenrijkers zich terugtrokken werd het gezag over de Oekraïne opgeëist door reactionaire nationalistes, tsaristische witgardisten en... de Moskouse bolsjewiki. Ondanks hun onderlinge tegenstellingen hadden ze gemeen, dat ze geen radencommunisme duldden op basis van vrije sowjets. Het is tegen deze achtergrond, dat men de proclamatie van de Machno-beweging moet zien van 7 januari 1920, nadat ze in het jaar 1919 de doorslaggevende bevrijdingsbeweging was geweest. Het 'Opstandelingen-leger der machnovisten', in verzet tegen de landheren die wilden terugkeren en tegen een bolsjewistische dictatuur aan de andere kant, riep op een 'waarachtige socialistische sowjetorde' te scheppen, nadat de 'witte' generaal Denikin was overwonnen. Het Al-Oekraïense Congres van arbeiders en boeren moest zo spoedig mogelijk bijeenkomen, om de grondslagen te bevestigen voor de nieuwe maatschappij. Wat was er nodig om daartoe te geraken? (1) De afschaffing van alle decreten van Denikin. (2) De overdracht van de landerijen (van de landheren, de kerk en andere vijanden van de vrijheid) aan de boeren, op een ordelijke wijze en door middel van raden, die de gemeenschappelijke belangen van alle werkenden zullen eerbiedigen. (3) De fabrieken, werkplaatsen en mijnen behoren in het bezit te komen van de gehele arbeidersklasse, federaal verenigd in één economisch-politieke organisatie, met behulp van de vakbonden. (4) De kernen van deze arbeidersmacht moeten de sowjets zijn, alleen bestaande uit vertegenwoordigers van de werkenden. 'Vertegenwoordigers van politieke partijen hebben geen zitting in de sowjets van arbeiders en boeren, want hun deelneming zal de sowjets veranderen in werktuigen van partijleiders, en dit kan slechts de ondergang van de sowjetorde tot gevolg hebben.' (5) Onaanvaardbaar is het bestaan van tsjeka's (politieke partijpolitie van de bolsjewiki), partijcomités of dergelijke dwingende, autoritaire en disciplinaire instellingen. (6) Vrijheid van spreken, pers, vergaderen, verenigingen enzovoort voor hen, die de revolutie willen doorvoeren. (7) Afgeschaft worden de strijdkrachten, de



politie en de militie van de staat. In plaats daarvan moet de zelfverdediging worden georganiseerd door arbeiders en boeren. (8) De arbeiders- en boerensowjets, de organen ter zelfverdediging en de zelfstandige boeren en handwerkers moeten geen enkele contrarevolutionaire manifestatie toestaan, noch ook enig banditisme. Wie op heterdaad betrapt zou worden inzake contrarevolutionaire acties of banditisme behoort ter plaatse te worden terechtgesteld. (9) Alle soorten geld moeten voorlopig als ruilmiddel worden aanvaard. (10) Tot de invoering van de nieuwe orde mag de ruil van goederen vrij geschieden.

Op 27 april 1920 proclameerde 'de cultureel-opvoedkundige sectie' van het Opstandelingenleger nog een aantal richtlijnen van soortgelijke aard, met als extreem einddoel 'de afschaffing van alle regeerders, de vernietiging van de hele grondslag van hun leugens, zowel in de staat als in politieke en economische aangelegenheden, de vernietiging van de staat door middel van een sociale revolutie', om aldus te komen tot 'een waarachtige sowjetorde van arbeiders en boeren'. Het was duidelijk dat geen enkele staat, van welke aard ook, bereid zou zijn geweest deze uitdaging onbeantwoord te laten. Dat de Russische bolsjewiki aan het experiment van de machnovisten een einde maakten nadat de golven der revolutie waren weggeëbd, kon voor 'staatsocialisten' kenmerkend worden geacht. In Beieren was in het voorjaar van 1919 de radenrepubliek – waaraan anarchisten als Erich Mühsam en Gustav Landauer hadden meegewerkt – al geliquideerd geworden door de sociaal-democraten Ebert en Noske.

## 5

De strategie in de guerrilla was, historisch bezien en in het licht van de veel later ontworpen principes van Mao Tse-toeng, van Ho Tsji Minh of van Che Guevara, door Machno op klassieke wijze ontworpen. De man zelf stond bloot aan evenveel kritiek als hij lof vergaarde. Hij was lichamelijk zeer vitaal, zelfs nadat hij herhaaldelijk gewond en ten dele invalide was geworden. Machno was een aanval van tyfus te boven gekomen, maar zijn longaanandoening verergerde geleidelijk. Hij nam genoeg met zeer weinig slaap, leefde als een arme boer en verkeerde met hen

op voet van gelijkheid, met grote belangstelling voor hun persoonlijk leven. Een van zijn onderbevelhebbers, Kurilenko, was een even goed soldaat en een beter beheerder, maar hij had geen vergelijkbare invloed. Machno vergaarde een grote strategische kennis en zelfs als hij gewond was trok hij mee naar het front, eventueel uitgestrekt op een boerenkar. In paniek raakte hij nooit. Hij kon soms moeilijk overweg met zijn anarchistische kameraden, die zich aan theoretische haarkloverijen bezondigden. De anarchisten van de Nabat (Alarm) die hem terzijde hadden gestaan, wilden in de loop van 1920 de verantwoordelijkheid niet meer dragen voor zijn politiek omdat hij, 'hoewel in het bezit van vele waardevolle revolutionaire hoedanigheden, niet altijd zijn persoonlijke oordelen ondergeschikt kon maken aan het welzijn van de beweging'. In latere jaren maakte Voline de opmerking dat Machno geen theoretische of historisch-politieke kennis bezat. Voline was het ook die terecht voor zichzelf veel eer opeiste – voor de zes maanden dat hij Machno had begeleid – maar deze wat nadrukkelijk verweet te zwak te zijn geweest in zijn voorliefde voor alcohol en vrouwen. De drank maakte hem driftig, lichtgehaakt, opvliegend, zo schreef hij.

Maar dit verhinderde niet dat Machno een der eerste moderne strategen werd van de guerrilla. Aan het einde van 1919 beschikte hij over een aanzienlijke krijgsmacht, geschat op maximaal veertigduizend man infanterie en vijftienduizend ruiters, volgens anderen met een vaste kern van veertienduizend man, zesduizend ruiters en vijfduizend kanonniers. Hij had toen vier pantsertreinen, vier geblindeerde auto's, duizend machinegeweren en 48 kanonnen veroverd – volgens de beste tradities der guerrilla – op zijn tegenstanders. De machinegeweren waren op wagens gemonteerd, de kanonnen maakten deel uit van de 'bereden artillerie'. Uniformen werden eveneens buitgemaakt op de tegenstanders, die onder andere uitgerust waren door de westelijke geallieerden om de revolutie te bestrijden. Klassiek was ook de opvatting dat de veiligste bases ingericht behoorden te worden op het platteland, omdat de steden veel meer vijandig waren aan de opstandige boeren en arbeiders. Als er steden werden veroverd deden zich daar soms uitwassen voor, zoals plundering en dronkenschap, van de zijde der vele kortstondig toegestroomde

vrijwilligers, die enkele malen uitbarstten in een soort 'jacquerie', een wrekende boerenopstand. In een aantal gevallen traden Machno en zijn opperbevel streng op tegen degenen, die de noodzakelijke discipline en het respect voor de burgerbevolking uit het oog verloren: twee commandanten zijn zelfs, in oktober 1919 en in de zomer van 1920, gefusilleerd wegens het toelaten van wangedrag of persoonlijke tekortkomingen. Maar de oorlog was verschrikkelijk hard, bloedig en wreed, en deze strijd perverteerde sommige uitnemende rebellen.

In elke eenheid was een politieke commissaris, aangewezen door soldaten en officieren, belast met de politieke scholing en het hooghouden van de moraal. Ook de officieren waren door de manschappen gekozen, maar Machno benoemde de hoogste verantwoordelijke bevelhebbers en hij had het recht, de keuze van onbetrouwbaar geachte officieren ongedaan te maken, al moest hij dit rechtvaardigen. Er waren geregelde massameetings, waarop allerlei besluiten werden genomen. In 1919, in de strijd tegen Denikin, trad het leger op als een eenheid in een complete oorlog. Daarna waren het meest verspreide onderdelen, die op gescheiden slagvelden opereerden en dus moesten beschikken over de nodige autonomie.

Maar in alle gevallen was snelheid en beweeglijkheid een eerste vereiste. Daartoe was het nodig, het vertrouwen te winnen en te behouden van de civiele bevolking, die moest meewerken aan het op- en onderduiken van de troepen, aan de mogelijkheid tot vlugge verplaatsing en verrassende overvallen. Paarden waren onmisbaar voor deze vorm van strijd. De infanterie werd overgebracht op karren en wagens, en evenals de cavalerie bereikte zij tweemaal de snelheid van de geregelde legers. Als hij werd aangevallen door een overmachtige vijand trok Machno terug, terwijl hij zijn achterhoede bedrieglijke operaties liet uitvoeren. In een ijtempo maakte hij dan een omtrekkende beweging om de achterhoede van de vijand te overvallen. Machno maakte gebruik van alle listen, die later door Mao Tse-toeng zijn beschreven: betrouwbare spionnen moesten de meest uiteenlopende en tegenstrijdige inlichtingen geven aan de tegenstanders; de bevolking zelf leerde te zwijgen, verkeerde informaties te geven aan de contrarevolutionairen, of partisanen te verbergen; er was sprake van hinder-

lagen, voorgewende capitulaties en gebruik van uniformen van de vijand om verwarring te zaaien. Als een troep was omsingeld moesten de leden daarvan hun wapens begraven en zich verkleed als arme boeren onder de dorpingen mengen. De machnovisten beschikten over geheime diensten, zoals de Razvedka, die later verantwoordelijk werden gesteld voor enige politieke moorden, maar waarvan men weinig weet. Vast staat dat de opstandelingen geen strijd konden voeren zonder de medewerking van de bevolking. Deze moest hen voeden, van onderdak voorzien, de gewonden en zieken verplegen, de wapens helpen repareren en de paarden verzorgen of ruilen. Eind 1920, toen de beweging in het nauw werd gedreven en het operatieterrein beperkt werd, was het moeilijk geworden verse paarden te krijgen, voldoende voedsel te verwerven en gewonden te doen verzorgen.

Wat wapens aangaat kon men enige jaren spreken van grote hoeveelheden, buitgemaakt op de terugtrekkende Duitse en Oostenrijkse troepen in 1918, op de witgardisten van Denikin, en tot tweemaal toe zelfs verschaft door... het officiële rode leger, dat de hulp van Machno nodig had in de strijd tegen de witgardisten Denikin en Wrangel. Vele wapens zijn tijdelijk begraven en later hebben bolsjewiki nog voorraden daarvan gevonden. Maar de verliezen aan mensen werden Machno fataal, toen de regering van Moskou in 1921 al haar militaire kracht kon concentreren op het opleggen van haar gezag aan de Oekraïne.

De militaire nederlaag van de machnovisten had in 1921 echter nog andere oorzaken. Vier jaar lang had de bevolking verschrikkelijk geleden onder de Duits-Oostenrijkse bezetting, het woeden van Oekraïense fascistten als Skoropadsky en Petljoera, de oorlog van de witgardisten Denikin en Wrangel, de bevrijdingsstrijd van de machnovisten. Ze was uitgeput en verarmd, niet meer in staat zich te verzetten tegen het rode leger van de centrale regering. Bovendien had dit leger tweemaal gefunctioneerd als bondgenoot van de machnovisten tegen de gevreesde en gehate tsaristische troepen met hun buitenlandse bondgenoten. De strijd tussen de bolsjewiki en de machnovisten leek toen een broedertwist tussen twee fracties van revolutionaire socialistten, en schiep een grote verwarring. De opstand van de vrije sowjet in Kronstadt tegen de centrale regering in Moskou vertoonde gelijkenis met het verzet

van de machnovisten tegen de dictatuur van de Communistische Partij. Het programma van de arbeiders en matrozen van Kronstadt bewees dat. Hun resolutie van 26 februari 1921 eiste vrije verkiezingen voor de sowjets, met deelneming van alle revolutionairen, ook de anarchisten; bevrijding van alle politieke gevangenen; opheffing van de bolsjewistische controlecomités en bewapende partijgroepen in de bedrijven; mogelijkheid voor de boeren om zelfstandig te blijven (zonder loonarbeiders), coöperaties of collectieve boerderijen te vormen; dezelfde vrijheden voor ambachtlieden; gelijke rantsoenen, behalve voor degenen die gevaarlijke en ongezonde arbeid verrichtten; 'wetgevende en uitvoerende' regionale congressen van vrije sowjets. De bloedige onderdrukking van dit verzet bezegelde ook het lot van de Oekraïense machnovisten. In februari 1921 overleed Kropotkin. De meeste anarchisten waren – sinds de eerste razzia's in april 1918 – toen gearresteerd, maar een kleine groep van hen kreeg toestemming, de begrafenis bij te wonen van de libertaire 'aartsvader'. Toen in de zomer van dat jaar een internationaal vakbondscongres werd gehouden in Moskou, waar ook Spaanse en Franse anarcho-syndicalisten aanwezig waren, werd op hun dringend verzoek een tiental anarchisten naar het buitenland verbannen. Tot hen behoorden Voline (die in de Taganka-gevangenis had gezeten), Fedorov, Feldman, Gorelik, Jartsjoek, Joedine, Maximov, Michailov, Meratsjni, Vorobjiov. In Berlijn vormde zich een aanzienlijke groep van uitgeweken of uitgewezen Russische anarchisten. Nestor Machno behoorde in 1921 tot de laatste anarchisten die in de Sowjetunie nog niet gearresteerd waren. Zes omvangrijke organisaties van vrije socialisten waren reeds ontbonden: Golos Troeda (Stem van de arbeid); de Moskouse federatie; de Oekraïense Nabat; de daarmee verbonden Panrussische jeugdfederatie; de Potsjin-groep uit de vrije coöperaties; de Panrussische anarcho-communistische federatie, nog het langst ontzien door de bolsjewiki wegens hun nut bij de bestrijding van de witgardisten.

Machno werd na de nederlaag van Wrangel geheel geïsoleerd, terwijl de massa's op het platteland niet meer in staat waren hem voldoende bij te staan. Een opzienbarende maatregel van Lenin leidde tenslotte in 1921 tot het verder verminderen van het

'agrarische' verzet tegen staat en partij. Met zijn Nieuwe Economische Politiek liet hij de kleine boeren vrij zelf te kiezen of ze particulier, coöperatief of collectief werkzaam wilden zijn. Tot aan de 'stalinistische' gedwongen collectivisatie van 1928 keerde een zekere rust in de Oekraïne terug. Bij de nieuwe grondwet van 1923 werd de Sowjetunie een (fictieve) federatie van vrijwillig verbonden republieken, waarvan Rusland, de Oekraïne en Wit-Rusland de kern vormden, zodat formeel de Russen niet meer als overheersers konden optreden. De dictatuur van de monopolistische Communistische Partij in alle republieken had echter reeds een einde gemaakt aan de mogelijkheid tot schepping van een federatief en vrijheidlievend communisme.

#### Geraadpleegde werken

- P. Archinoff, *Geschichte der Machno-Bewegung*. Berlin 1923  
A. Souchy, *Hoe leeft de arbeider en boer in Rusland en in de Oekraïne?*  
Vertaling uit het Duits, 1921  
Groupe des Anarchistes russes, *Répression de l'anarchisme en Russie Soviétique*. Paris 1923  
Alexander Berkman, *Het Russische treurspel*. Vertaling 1922  
Paul Avrich, *The Russian Anarchists*. Princeton 1967  
—, *Kronstadt 1921*. Princeton 1970  
—, *The Anarchists in the Russian Revolution. Documents*. London 1974  
Voline, *The Unknown Revolution*. Detroit-Chicago  
David Footman, *Civil War in Russia*. London 1961  
Malcolm Menzies, *Makhno, une épopée*. Vertaald uit het Engels, Paris 1972  
N. Makhno, *La révolution russe en Ukraine*. Paris 1970. De oorspronkelijke delen verschenen in 1929, '36 en '37.

## Een Spaans dilemma

### I

In Spanje heeft de anarcho-socialistische arbeidersbeweging een bijzondere plaats ingenomen. Toen in 1868 de revolutie uitliep op de voorlopige val van de dynastie, en in 1873 zelfs op de kortstondige Eerste Republiek, trad tevens het proletariaat als zelfstandige kracht naar voren. In 1864 was in Londen de Eerste Internationale gesticht, en zij had vertakkingen in alle Europese landen. Het was in Spanje vooral het libertaire socialisme van Proudhon en Bakoenin, dat aanhang won. De Italiaan Fanelli was een van de eersten die dit ideaal in 1868 predikte. En hoewel drie jaar later de schoonzoon van Marx, Paul Lafargue, die op Cuba was geboren en het Spaans uitstekend beheerste, naar Madrid kwam om daar een autoritair-socialistische sectie op te richten, bleef deze richting lang in de minderheid. Met name in de vakbeweging bleef het anarcho-syndicalisme overwegen en in november van het jaar 1910 waren de vele bonden en federaties verenigd in de Nationale Arbeiders-Confederatie, de CNT. De talloze anarchistische groepen waren in 1927 gebundeld in de FAI. Na gecompliceerde experimenten en ervaringen bleek bij de proclamatie van de Tweede Republiek in 1931 de CNT te kunnen rekenen op ongeveer een miljoen leden, in meerderheid geconcentreerd in Catalonië, welk getal van aanhangers zich verdubbelde tijdens de burgeroorlog, die in juli 1936 begon. In geen ander land kon het libertaire socialisme op zulk een invloed bogen.

Wat de oorzaken daarvan aangaat kan men – buiten de inspiratie die uitging van de Eerste Internationale, waarin het anarchisme een toonaangevende factor was – zes drijfveren noemen. Ten eerste werd de centrale staat gehaat door de minderheden van het Iberische schiereiland, die in deze staat het werktuig zagen van

de dominerende Castilianen. De Catalanen, de Basken, de Galiciërs (alle drie met eigen talen) en de Andalusiërs van het zuiden voelden zich door Madrid verwaarloosd en onderdrukt, zodat ze in de staat een vijand zagen. Ten tweede werd aldus het federalisme een ideaal: de grootst mogelijke autonomie van de samenstellende delen. Het boek dat in 1863 door Proudhon was geschreven over het federalisme werd in Spanje druk gelezen, en de man die enige tijd president werd van de Eerste Republiek, Pi y Margall, verdedigde in zijn geschriften een soort kantonnaal systeem naar Zwitsers model, wat in 1873 dreigde te leiden tot de ontbinding van de centrale staat. Ten derde was het antimilitarisme, heftig verdedigd door de anarchisten, een volksideaal geworden. Een ondoeltreffend, wreed en corrupt leger buitte de volkeren van het schiereiland uit en bracht dood en verderf in binnen- en buitenland. Afgezien van de talrijke militaire interventies bij de onderwerping van arbeiders en boeren sinds 1874, toen de revolutionaire periode met geweld was geliquideerd, waren er twee slagvelden, die geld en mensen verteerden. Daar was Cuba, waar de bevrijdingsbeweging van 1868 tot 1878 en van 1895 tot 1898 (toen de Amerikanen het eiland veroverden) met ongekende wreedheid doch zonder succes was bestreden. En vervolgens Marokko, waar de Spanjaarden twee enclaves bezaten (Melilla en Ceuta) die voortdurend werden bedreigd, het meest door de opstandige Rifkabielen in de periode van 1893 tot 1923. De mobilisatie van 1909 wekte zoveel verzet, dat die in Catalonië leidde tot de *semana trágica*, het bloedbad waarvoor onder andere de humanistische opvoedkundige Francisco Ferrer verantwoordelijk werd gesteld, zodat hij deswege werd gefusilleerd. De oorlog in Marokko, tenslotte geliquideerd met Franse hulp, maakte het leger intussen tot zulk een dominerende macht, dat generaal Primo de Rivera van 1923 tot 1930 een directe dictatuur uitoefende. Die had van de weeromstuit tot gevolg, dat in 1931 de Tweede Republiek werd gesticht, die de opperheerschappij van de adel, de officieren, de kerk en de feodale kasten probeerde te vernietigen. De anarcho-syndicalisten oefenden daarin een grote invloed uit, om echter te constateren dat alle staatsgezinde partijen, hoezeer onderling verdeeld, geneigd waren één front te vormen tegen CNT-FAI. Van 1932 tot 1936 maakte deze republiek een sombere



periode door, totdat in februari 1936 via een volksfront een nieuwe aanval op de reactie mogelijk scheen. De militaire staatsgreep van Franco en zijn militaire medestanders, die de burgeroorlog ontketenden, brak toen Spanje in tweeën, maar in de republiek (mede verdedigd door CNT-FAI) trad de tegenstelling tussen staatsgezinden en anarchisten opnieuw naar voren.

Een vierde factor, die het anarchisme tot een sterke beweging had gemaakt, was zijn antiklerikalisme. Staat en kerk waren in Spanje zo nauw verweven geweest, dat een autoritaire en middeleeuwse clerus een ongekende geestelijke, economische en politieke macht had kunnen uitoefenen. Het verzet daartegen werd veel meer georganiseerd door de anarchisten dan door de marxisten, en de verhandeling van Bakoenin over *God en de staat* vond een bijzondere weerklank in de Iberische wereld. Als vijfde bron van invloed van het libertaire socialisme moet men derhalve zijn culturele prestaties noemen, zijn uitgebreide 'volksopvoeding' door boeken, tijdschriften, brochures, lezingen inzake de ervaringswetenschap (in strijd met de bijbel), de geschiedenis der evolutie van natuur en mensheid, de vrije gedachte, de onafhankelijke en algemeen-menselijke ethiek, het streven naar welzijn en geluk, het protest tegen sadistische tendensen in het kerkelijke christendom. Daarop aansluitend – zesde factor – was er dan de belangstelling voor een vorm van onderwijs, die gezuiverd zou zijn van mythen en legenden, die rationeel, libertair en humanitair zou zijn, in de trant van de betreurde Francisco Ferrer. Veelvuldig waren dus de oorzaken van de groei van het anarcho-syndicalisme.

## 2

De Tweede Spaanse Republiek ontwikkelde zich na 1931 zeer ongelukkig. De internationale economische crisis deed de klassenstrijd ook in Spanje verhevigen, de reactie toenemen, en het neerslaan van de opstanden in Asturië en Catalonië (in 1934) had tot gevolg dat er sindsdien al een semi-fascistisch klimaat heerste. De uitslag van de verkiezingen van februari 1936 was tegengesteld aan deze sfeer: er scheen een (parlementaire) basis voor een radicaal-burgerlijke republiek. De anarcho-syndicalisten hadden niet

officieel deelgenomen aan deze verkiezingen, maar informeel ondersteunden ze het volksfront om een einde te maken aan de semi-feodale regimes, en omdat ze veel belang hadden bij amnestie en vrijlating van gevangenen. In juli 1936 werd deze republiek gewelddadig aangevallen door de fascistische van velerlei soort en het lag voor de hand, dat de libertaire socialisten hielpen om te proberen deze aanval af te slaan. Er was sprake van een eenheidsfront tegen het internationale fascisme (van Mussolini, Hitler, Franco) en het was zeer logisch dat op 18 juli de burgerlijke democraten, socialisten en communisten werden gesteund door de anarchisten. De eerste weerstand – gewelddadig en economisch – werd geleverd door de milizie van vrijwilligers en een deel van de nog trouw gebleven strijdkrachten. In Catalonië, waar de CNT-FAI de meerderheid in de arbeidersklasse vertegenwoordigde, werd deze milizie dus gevormd en gesteund door CNT-FAI, de links-marxistische POUM, de socialistisch-communistische PSUC en de links-burgerlijke Esquerra van Companys. Deze was president van het autonome gewest Catalonië. Op 26 september werd er in Barcelona een regionale regering gevormd, waartoe de CNT-FAI ondanks haar staatloze idealen toetrad, en die bestond uit drie leden van de Esquerra, drie van de CNT-FAI, twee van de socialisten en communisten, één van de POUM (Nin) en één van een groep die zich Catalaanse Actie noemde. Ook de gemeenteraden zouden volgens deze ‘verdeelsleutel’ samengesteld worden. Dus: een representatieve democratie. Op 28 oktober werd de milizie onder de controle van deze regionale regering geplaatst.

Intussen was ‘van onderop’ in de gehele republiek, maar in het bijzonder in Catalonië, een sociaal-revolutionaire beweging ontstaan als antwoord op het fascisme. Natuurlijk leverde de ideologie van CNT-FAI daarvoor de inspiratie. De socialisten waren reeds lang de vertegenwoordigers van een burgerlijke republiek. De communisten hadden zich sinds 1934 tot deze democraten gewend om te pogen een eenheidsfront te vormen tegen Hitler. Ze wilden de Spaanse republiek verdedigen als voorbeeld van hun belofte, de burgerlijke democratie te helpen handhaven. Alsof het kapitalisme geïnteresseerd zou zijn in democratie! Maar de uitslag van de verkiezingen van 1936 bewees in elk geval, dat er geen

sprake was van een 'communistisch gevaar'. De communisten hadden slechts vier procent van de stemmen op zich verenigd. De CNT-FAI, toen nog niet betrokken bij het volksfront, was de meest revolutionaire kracht gebleven.

De golf van collectivisaties in heel Spanje was verrassend. Van socialisatie kon men nog niet spreken: deze betekende dat een gehele sector (metaal, textiel enzovoort) onttrokken werd aan het gezag van de vroegere eigenaren. Collectivisatie beduidde, dat de werknemers het bedrijf overnamen. En dit geschiedde op grote schaal, zodat men kon spreken van socialistisch zelfbeheer. In Catalonië werden vierhonderdvijftig grote ondernemingen ge-collectiviseerd, met een half miljoen arbeiders. In het zuiden werd de helft van de landgoederen door boeren en arbeiders beheerd. In Castilië waren er driehonderd gevallen van collectivisatie met honderdduizend werknemers. Het beste wat de republikeinse regering had kunnen doen zou zijn geweest dat deze tendens van socialistisch zelfbeheer toonaangevend zou zijn geworden. Maar de regering (burgerlijk, met dus traditionele socialistes), geholpen door de communisten, verzette zich tegen deze volksbeweging. De kapitalistische structuur mocht niet worden aangetast.

In Catalonië werd niettemin gepoogd om een compromis te vinden tussen de doeleinden van de centrale regering en van de radicale arbeidersbeweging, zodat op 24 oktober 1936 de overheid (de 'Generalitat') de collectivisatie legaliseerde op een aantal voorwaarden. In een bedrijf met meer dan honderd werknemers werd collectivisatie verplicht; als er minstens vijftig arbeiders waren moest een meerderheid van driekwart voor het 'zelfbeheer' zijn. Buitenlandse bedrijven behoorden te worden ontzien. In elk geval moest de overheid vertegenwoordigd zijn in een onderneming. Soms dreigde de tendens, dat het personeel van een bedrijf dit zou beschouwen als hun eigen privé-bedrijf. De oorlogseconomie dwong echter, meer nog dan de eerste behoeften van de bevolking, tot het geven van voorrang aan bepaalde produkties, en een onderneming moest zich daaraan onderwerpen. De resultaten van het zelfbeheer waren gunstig. Gerapporteerd werd dat arbeiders in vitale bedrijven soms zesenvijftig uur per week werkten, met name ter ondersteuning van het front tegen Franco. De

coördinerende en gezaghebbende controlerende instantie was vooral de CNT, de confederatie van vakbonden, die bedrijfsraden waren geworden.

In de dorpen werd de gemeente beschouwd als de kern van de samenleving, geleid door een politiek comité dat de bevolking weerspiegelde, en dat dus verschillende oplossingen kon doorvoeren. Voor zover er grootgrondbezit bestond werd gewoonlijk de helft daarvan door de gemeente onteigend, de andere helft werd verdeeld onder de arme boeren. Pachten werden er natuurlijk niet meer betaald, en de verplichte bijdrage aan de gemeente mocht als regel niet meer bedragen dan de helft van de vroegere pachtsommen. Onderwijs, ziekenzorg, wegenbouw, openbare diensten enzovoort behoorden voornamelijk tot de taken van de communes. De produktie geschiedde (al naar de 'kleur' van het dorp) op individuele, coöperatieve of collectieve grondslag. In Andalusië had het agrarische communisme utopische trekken, zodat soms het geld werd afgeschaft, alle eigendom voor onwettig werd verklaard en de produktie en distributie op geheel communistische wijze werden gereorganiseerd. De korte duur van dit experiment liet niet toe, hieruit conclusies te trekken. Grote landgoederen bleven in deze streken intact, maar de pachters en arbeiders hadden het beheer overgenomen. Een deel van de gewassen werd bestemd voor de steden en voor de soldaten aan het front. Het sluiten van huwelijken, het onderwijs aan de kinderen, het verlenen van pensioenen en uitkeringen, het begraven van de doden, de medische verzorging, het distribueren van levensmiddelen (met of zonder geld) behoorden tot de taken van de gemeenten. In barre tijden werden de communes 'verzorgingsstaten' in mineur, en de resultaten daarvan waren zeer positief. Het libertaire communisme had velerlei gezichten, het kende zelfstandige kleine boeren en volledig gesocialiseerde produktiewijzen, meestal gemengd maar samenwerkend. Voorwaarde voor het behoorlijk functioneren van het systeem was echter een zo groot mogelijke autonomie.

Niettemin kon niet worden vermeden dat centralistisch ingrijpen soms noodzakelijk was om te voorkomen dat elk bedrijf of elk dorp zijn eigen gang ging, alsof de produktiemiddelen hun zouden toebehoren. Dat was niet het geval. En óf de CNT óf de

Generalitat trad dan op als een hogere instantie, om de behoeften en belangen van de ganse gemeenschap te vertegenwoordigen. Als er tijd en gelegenheid zou zijn geweest had dit socialisme een alternatief kunnen bieden voor het staatsocialisme.

3

Maar de ongunstige ontwikkeling van de burgeroorlog deed de staatsaanhangers, toch altijd nog in de meerderheid in Spanje als zodanig, zoeken naar zondebokken. De centrale regering en de legerleiding waren natuurlijk afkerig van decentralisatie en van zelfbestuur. Er ontstond in het voorjaar van 1937 een eenheidsfront tegen de CNT en de POUM. In het begin van mei begon in Barcelona de centrale interventie met een aanslag van de staatspolitie op de Catalaanse telefooncentrale, onder controle van de CNT, zij het met medewerking van de socialistische UGT. Deze kleine 'staatsgreep' in Barcelona had een burgeroorlog tot gevolg binnen de republiek, die kort duurde omdat de anarchisten het front tegen Franco niet wilden ondermijnen. Vandaar dat de controle over dorpen en bedrijven wel grotendeels, na de bloedige meidagen, in handen bleef van CNT-FAI, maar dat de Generalitat nu volkomen werd beheerst door autoritaire socialisten en burgerlijke democraten. Uitgeworpen uit de politieke leiding en onder perscensuur bleven de anarchisten, die honderden doden te betreuren hadden, nog steeds trouw aan het 'front', tot het einde toe, want Catalonië heeft bijna even lang stand gehouden als Madrid. Op 17 mei 1937 vaardigde de CNT zelf een 'nota' uit inzake de wenselijkheid van meer gecentraliseerde controle over het economische leven. Maar ze kon zich steeds moeilijker handhaven. In maart 1937 was reeds de militarisatie van de milizie tot stand gekomen: ze was onderdeel geworden van het geregelde leger der centrale republiek. In de loop van 1938 volgde de vermilitarisering van de bedrijven en de liquidatie van de sociale revolutie, zoals in 1918 het geval was geweest in de Sowjetunie, toen de sowjets hun macht verloren om onderworpen te worden aan het gezag van de staat en de regerende partij. Men kan nauwelijks peilen in welke mate de geestdrift voor de strijd tegen Franco werd ondermijnd door een soort contrarevolutie.

In de loop van 1937 was op verschrikkelijke wijze door de communisten (stalinisten) een einde gemaakt aan het bestaan van de POUM, die nu als 'trotskistisch' werd gebrandmerkt, terwijl Nin (eens gehuldigd als voornaamste communistische leider in Spanje) was vermoord. Nadat in september 1936 de linkse socialist Largo Caballero een nieuw strijdkabinet had gevormd, had hij dit in november uitgebreid met vier anarchisten, die (in strijd met hun idealen) besloten hadden aldus de linkse eenheid te manifesteren. Maar in mei 1937, nadat in Catalonië de CNT-FAI zoveel mogelijk van politieke macht was beroofd, moest ook Caballero aftreden, en de anarcho-syndicalisten keerden in de daaropvolgende regering van Negrín niet meer terug. In dat jaar 1937 werd ook (in augustus) de politieke politie gereorganiseerd in de SIM, naar het model van de Russische Gestapo en de NKVD. Er was een soort stalinistische dictatuur ingebouwd in de burgerlijke democratie, waarin de communisten een grote invloed hadden die duurde tot kort voor de uiteindelijke capitulatie. De grote verliezers waren de anarcho-syndicalisten, en het aantal van hun doden en gevangenen overtrof verre dat van de andere richtingen.

Zij hadden te maken gekregen met enige essentiële problemen. Het moest onmogelijk worden geacht, dat libertaire socialisten bij machte zouden zijn, van het kapitalisme uit een staatloze socialistische maatschappij te scheppen. Ze moesten dus in de overgangstijd of de revolutie samenwerken met staatsocialisten, en ik heb aan dat probleem al aandacht geschonken in mijn boek *Grondslagen van het anarchisme* van 1938 (derde druk 1976), zonder de vraag te kunnen beantwoorden of in die coalitie juist de anarchistische beweging niet zou worden gedecimeerd. Dit is afhankelijk van het democratische karakter van een socialistische staat, die dus nooit het model van de Sowjetunie zou mogen hebben. Het tweede probleem was de rol van centrale organen in een systeem van zelfbeheer, omdat niet kon worden geduld dat de bedrijfsraden hun onderneming als hun privé-bezit zouden beschouwen, onttrokken aan de behoeften van de ganse gemeenschap. Die gemeenschap zelf is een 'gedwongen organisatie', zelfs zonder dat er een staat zou zijn, en hoe vrijheidlievend ze ook is georganiseerd, zij behoort te beschikken over organen (zij het van onderop gekozen en gevormd) die alle inwoners (consumenten-

ten) vertegenwoordigen en die de controle uitoefenen over de producenten. Wel was dit na de Tweede Wereldoorlog meer een theoretisch dan een praktisch probleem, want uit die oorlog kwamen de staten ontzaglijk versterkt te voorschijn. Nochtans is juist het toegenomen verzet tegen bureaucratie, militarisme en multinationalaal kapitalisme de oorzaak van de herleving van een anarchistische filosofie, die de lessen van de Parijse Commune, de Russische revolutie en de Spaanse burgeroorlog in haar overwegingen moet opnemen.

Het is niet waar dat discipline en tucht de sterkste factoren zijn bij de mogelijke invoering van het socialisme. Veeleer is een veelvormige overgang vruchtbaar. En men kan niet genoeg wijzen op hetgeen daarover de marxiste Rosa Luxemburg schreef: 'Vrijheid voor de aanhangers van één regering, slechts voor leden van één partij, al zijn ze nog zo talrijk, is geen vrijheid. Vrijheid betekent immer: vrijheid voor andersdenkenden. Niet vanwege het fanatisme der gerechtigheid, maar omdat alle onderrichtende, heilzame en reinigende kracht der politieke vrijheid daarvan afhankelijk is. Haar uitwerking mist zij als men de vrijheid tot een privilege maakt.'

#### Literatuur

- F. Borkenau, *The Spanish Cockpit*. Michigan 1965  
G. Brenan, *The Spanish Labyrinth*. London 1960  
G. Orwell, *Homage to Catalonia*. London 1938  
C. M. Rama, *La crisis española del siglo xx*. Mexico 1962  
H. Thomas, *The Spanish Civil War*. London 1961  
A. Souchy, *Collectivisations*. Toulouse 1965  
D. A. de Santillán, *Por qué perdimos la guerra*. Buenos Aires 1940  
C. Semprún-Maura, *Révolution et contre-révolution en Catalogne*. Tours 1974  
P. Eimers, *Anarchisten en marxisten in de Spaanse burgeroorlog*. Driebergen 1973

## Het anarchisme in de Nederlanden

### I

In de noordelijke Nederlanden heeft zich een halve eeuw lang, van omstreeks 1890 tot 1940, een anarchistische beweging ontwikkeld die naar verhouding groter was dan in enig ander land van Europa, met uitzondering van Spanje. Over de oorzaken daarvan kan men verschillende veronderstellingen formuleren. Marxisten wijzen gaarne op de onderontwikkelde industrialisatie en de 'kleinschaligheid' van het toenmalige bedrijfsleven, waardoor particularisme en individualisme in de hand werden gewerkt. Maar het anarchisme heeft in Nederland zijn voedingsbodem gevonden in de steden, onder geschoolde arbeiders, en in agrarische gebieden van Noord-Holland, Friesland en Groningen, die evenzeer broedplaatsen waren van sociaal-democratie en communisme. Soms wordt verwezen naar de tradities van de federale republiek der Zeven Provinciën (1579-1795) en de daaropvolgende Bataafse Republiek (tot 1810), hoewel de laatste in mindere mate de regionale en gemeentelijke autonomie van de 'bloeitijd' respecteerde. Maar hoewel de Franse socialist Proudhon<sup>1</sup> heeft gewezen op het verzet tegen staatscentralisatie in de republiek der Zeven Provinciën en men de mogelijke nawerking van zulk een voorbeeld niet geheel mag miskennen, lag dit alles toch vrij ver weg. Een andere verklaring berustte op het feit dat de pacifistische en antimilitaristische gezindheid groot was, mede door het ontbreken van oorlogen sinds 1815, als men afziet van de koloniale expedities en de kortstondige militaire operaties tegen het afgescheiden België in 1830. Ook dit feit moet echter van betrekkelijke betekenis worden genoemd. Stellig houdt het anarchisme meer verband met het bestaan van een actieve en georganiseerde Vrije Gedachte, in de tweede helft van de vorige eeuw



een kweekschool voor alle progressieve stromingen, vertegenwoordigd door uiteenlopende figuren zoals Multatuli en Domela Nieuwenhuis: antikolonialisme, antiklerikalisme, sociale deernis met het proletariaat, vrouwenemancipatie, respect voor wijsgerige redelijkheid en godsdienstloze ervaringswetenschap, het bepleiten van een verzorgingsstaat.<sup>2</sup> De allervoornaamste oorzaak dient echter wel te worden gezocht in de suggestieve kracht van de man die het socialisme in Nederland tot een volksbeweging maakte, Ferdinand Domela Nieuwenhuis, die in de periode van 1891-'97 geleidelijk overging van sociaal-democratische tot anarchistische idealen, en die grote groepen van zijn aanhangers op die weg meevoerde.<sup>3</sup> Hij was van 1879 tot 1919 een vooraanstaande verdediger van de zuiverste doeleinden van het socialisme, het antimilitarisme, de vrije gedachte. Zijn autobiografie van 1910 kreeg een titel, die tevens een programma inhield: *Van christen tot anarchist*.

Toch was Domela geenszins de eerste Nederlandse propagandist voor het anarchisme, opgevat als een vorm van vrijheidlievend ('libertair') socialisme. Het socialisme was voortgekomen uit de vele stromingen die sinds 1848 tegen de kapitalistische praktijk en theorie indruisten. In 1847 werd al geijverd voor 'het communisme' door een aantal Duitse arbeiders, naar Nederland gemigreerd, die in contact stonden met Karl Marx toen deze in Brussel vertoefde. Het daaropvolgende jaar voerden zij uit Brussel honderd exemplaren in van het *Communistisch Manifest*, al heeft dit slechts weinig ontevreden arbeiders kunnen bereiken. De woelingen van het jaar 1848, ook in Nederland, geïnspireerd door de revolutionaire acties in Parijs en Berlijn, konden republikeins worden genoemd en gericht op de schepping van een verzorgingsstaat, met als instrumenten arbeidersbonden en het verlangde algemeen kiesrecht. In de vrijdenkersvereniging De Dageraad, opgericht in 1856, kwamen vervolgens allerlei idealen van dien aard tot uiting, en E. H. Hartman, zowel betrokken bij De Dageraad als bij het weekblad *De Werkman* en bij het Genootschap de Humaniteit (respectievelijk opgericht in 1863 en 1867) schiep zoals vele anderen een voedingsbodem voor een democratisch socialisme.

Toen in 1864 te Londen de Eerste Internationale werd opgericht, met grote invloed van Marx en Engels maar zonder bepaald 'marxistisch' te zijn, begonnen zich in de Nederlanden secties te vormen op basis van vakbonden, zoals typografen, meubelmakers, diamantbewerkers, sigarenmakers, scheepstimmerlieden, smeden. Deze laatsten noemden, op initiatief van W. Ansing, hun vereniging Recht voor Allen, een naam die een program zou worden. Ook Ansing kwam voort uit de vereniging De Dageraad. De grondleggers van het socialisme waren allen vakarbeiders: de typograaf C. P. Michon, de sigarenmaker P. Werthweyn, de kleermaker H. Gerhard (een man overigens, die door verblijf in het buitenland uitstekend Frans en Duits kende), de timmerman K. Ris. Hoewel er allerlei contacten waren met de Internationale waren de Vlamingen in dit opzicht verder voortgeschreden, en in Antwerpen werd een sectie geleid door Ph. Coenen, die beschikte over het blad *De Werker*. Daarmee werd in 1869 contact gezocht, en in 1870 werd er zelfs een gemeenschappelijk congres gehouden (te Antwerpen) van de Noordnederlandse en de Vlaamse secties. De oprichting van de Nederlandse afdeling van de Internationale vond plaats in 1869.<sup>4</sup> In die tijd was binnen de Internationale de strijd al gaande tussen de 'libertaire' aanhangers van Proudhon en Bakoenin en de 'autoritaire' volgelingen van Marx en Engels. Op het congres in Basel was in 1869 de kloof duidelijk gemanifesteerd. Ze werd niet op de voorgrond gesteld in het Nederlandssprekende gebied. De Frans-Duitse oorlog van 1870 maakte echter de verschillen groter. Hoe vreemd het ook moge klinken, Marx heeft toen van Londen uit alle schuld geworpen op Napoleon III en (zoals bleek uit een brief aan Engels) de wens gekoesterd dat de Pruisen zouden overwinnen, omdat met de schepping van een Duits rijk de centralisatie van de Duitse arbeidersklasse mogelijk zou worden, en eveneens haar leidende positie in de Internationale. Bakoenin echter (Proudhon was in 1865 overleden) wenste dat in Frankrijk een 'gewapende revolutie', zowel gericht tegen de Franse bourgeoisie als tegen de Pruisen, aan wie een nederlaag moest worden toegebracht, zou leiden tot een grote Europese omwenteling.<sup>5</sup> In Nederland gaf men zich niet veel rekenschap van hetgeen internationaal geschiedde, maar de jaren 1870 en 1871 waren voor de socialistische

beweging ongunstig. Terwijl de grote economische crisis nog moest komen, namelijk omstreeks 1873, om in 1893 haar dieptepunt te bereiken, waren de sociale verhoudingen toch al zeer deprimerend en dit verhoogde het geloof aan het socialisme toen nog niet. Een loon van acht gulden per week gold als hoog, maar daarvoor moest een vakman dan ook twaalf uur per dag werken. Weliswaar speelden in Nederland buitenlandse socialisten nog steeds een rol, zoals de Duitsers in 1848. Nu waren het in Den Haag de Belg Victor Dave (die veel in het Frans schreef) en de Franse journalist Charles Rodenback. Zij waren onder andere betrokken bij de Haagse bladen *De Toekomst* en *De Vrijheid*.

2

In 1871 werkte de Parijse Commune als een ontploffing. Zowel het verzet van de bevolking der Franse hoofdstad tegen 'de staat van de bourgeoisie' en tegen de Pruisen, als de tragische ondergang van de rebellen veroorzaakten golven van sympathie: de Internationale had haar martelaren. Geen fractie kon zich aan deze verering van de Commune onttrekken. Terwijl de Commune, door de ontkenning van de Franse staat en haar verlangen een federatie van gemeenten te organiseren, en door het propageren van een sociale revolutie, de idealen van Bakoenin in praktijk trachtte te brengen, voelde Karl Marx zich gedwongen, in zijn *Bürgerkrieg in Frankreich* deze Commune toch te verdedigen. Het boek zou later van bijzondere betekenis worden voor staatsontkennende tendensen in het marxisme.<sup>6</sup> Maar tegelijk voelden Marx en Engels, dat de invloed van het anarchisme in Frankrijk, Zwitserland, Italië en Spanje hun ideologie bedreigde. De strijd moest worden uitgevochten. En het toneel van deze broedertwist werd het congres, dat in september 1872 in Den Haag werd gehouden. Daar zou Bakoenin worden geroyeerd, wat leidde tot de uittocht van de libertaire socialisten, die onder leiding van de Zwitser Guillaume nadien hun eigen congressen zouden organiseren, om te beginnen in 1872 in Saint-Imier. De breuk in de Internationale dwong de Nederlandse en Belgische socialistten tot een keuze.

Bepalen we ons tot Nederland dan ontdekken we dat zijn dele-

gatie op de conferentie in Den Haag afkerig was van de 'ketterjagerij' van Marx, diens schoonzoon Paul Lafargue, en van Friedrich Engels. Drie personen stonden in deze Nederlandse delegatie op de voorgrond: Victor Dave, die eigenlijk een Belg was; Hendrik Gerhard, een niet-dogmatische sociaal-democraat; en I.S. van der Hout. Met het anarchisme was slechts Dave voldoende bekend. Toen de anderen hem bijvielen geschiedde dit omdat ze in de Internationale alle stromingen van de socialistische beweging tot uitdrukking wilden zien komen. De Nederlandse delegatie stemde dus tegen de uitsluiting van Bakoenin, en dat deed ook de Vlaamse socialist Philip Coenen, evenals de Brusselse afgevaardigde D. Brismée. Misnoegd verlieten zij het Haagse congres, waarin zij de minderheid hadden vertegenwoordigd. Op uitnodiging van de Amsterdamse smedenvereniging Recht voor Allen kwamen ze naar Amsterdam, waar Guillaume, Dave, Coenen en Brismée het woord voerden. De meerderheid (Marx, Engels, Lafargue) was eveneens in Amsterdam aanwezig om daar voordrachten te houden, waarbij Gerhard (hoewel hij tegen haar had gestemd in Den Haag) als bestuurslid van de Internationale voorzitter was van de bijeenkomst waar de marxisten spraken. Ideologisch was dit geen opoffering, want hij was stellig geen anarchist, maar ook in de daaropvolgende jaren bleef hij afkerig van het streven der marxisten om de hegemonie in de Internationale te behouden.

Na 1872 echter was het anarchisme in Nederland pas goed geïnstalleerd. Zijn aanhangers werkten samen met de Belgische socialist H. van den Abeele, toenmaals ook tamelijk libertair gezind. Hij vertegenwoordigde Belgen en Nederlanders op het congres van de vrij-socialistische secties, die in 1873 in Genève bijeenkwamen. Die samenwerking bleef enkele jaren bestaan, want op het anarcho-socialistische congres, dat in 1876 in Bern werd gehouden, sprak Cesar de Paepe ook namens Nederlandse libertaire socialisten. Het jaar 1877, toen voor het laatst de twee fracties van de Internationale bijeen waren, betekende overigens het einde, niet alleen van deze Internationale, maar ook van het anarchisme in België en (tijdelijk) zelfs in Nederland. De sociaal-democratie begon te overwegen, aanvankelijk onder leiding van Domela Nieuwenhuis. Wat dit laatste land betreft werd het anar-

chisme daarna vooral verdedigd door J. C. Ph. H. Methöfer, die overigens pas in 1863 was geboren.<sup>7</sup> Hij was goed onderlegd, toegetreden tot de Sociaal-Democratische Bond die in 1881 was gevormd, en in het blad dat Domela Nieuwenhuis had opgericht, *Recht voor Allen*, schreef hij onder de naam Alcibiades. In Den Haag maakte hij echter kennis met de redacteuren van het blad *De Vrije Pers*, opgericht door Joh. J. Bersch, die nogal anarchistisch gezind was, evenals zijn vriend Van Ommeren. Nadat einde 1887 *De Vrije Pers* ophield te bestaan gaven de Haagse anarchisten in januari 1888 het eerste nummer uit van *De Anarchist*, orgaan van goddelozen, havelozen en regeringlozen. Hoewel Domela Nieuwenhuis, de grote man van de Sociaal-Democratische Bond en van *Recht voor Allen*, veel ruimte placht te geven aan anarchistische beschouwingen (van Bakoenin, Kropotkin, de 'Martelaren van Chicago' in 1886) vonden Methöfer en zijn vrienden toch dat ze een eigen orgaan behoefden. Daarbij werden nauwe relaties onderhouden met een groep van Belgische anarchisten, die begin 1888 in Gent hun orgaan *De Opstand* publiceerden. In Den Haag trad als contactpersoon de Vlaming Henri Wijsman op. In 1890 maakte *De Anarchist* een moeilijke periode door, maar door financiële steun van Domela (zelf in die tijd kamerlid!) verscheen het blad weer. Dit betekende overigens niet dat Domela veel dankbaarheid oogstte. Zowel *De Anarchist* als de eveneens anarchistische *De Oproerkraai* verweten Domela dat hij in 1888 kamerlid was geworden. Ze werden versterkt door Cornelis Croll, gewezen mederedacteur van Domela's blad *Recht voor Allen*. Maar in januari 1891 hield de uitgave van *De Anarchist* voorlopig op. Het werd namelijk steeds duidelijker dat Domela, de 'kerkvader' van het socialisme, veel voor het anarchisme voelde en zeer teleurgesteld was in de parlementaire democratie. Eind maart 1891 vond er een anarchistische conferentie plaats, waarbij J. Sterringa op de voorgrond trad. In april 1892 verscheen *De Anarchist* weer met als ondertitel: *Anarchistisch-Kommunistisch Orgaan*. Het bevatte provocerende leuzen: Eigendom is diefstal (Proudhon); Noch God, noch meester (Blanqui); Uw meester is uw vijand (Lafontaine).

Een lange reeks van brochures, onder anderen uitgegeven door Sterringa, verbreidde de anarchistische denkbeelden. Er was toen

ook een Belgisch anarchistisch orgaan, *L'homme libre*, dat een artikel had gepubliceerd van Merlino, een theoreticus van het anarchisme, die een verzoening bepleitte tussen marxisten en anarchisten. Dat lag Domela na aan het hart. Hij sprak in 1894 met Methöfer op een anarchistische vergadering ten gunste van een ontslagen onderwijzer, die libertaire denkbeelden had verkondigd. Uit ingezonden stukken blijkt hoezeer *De Anarchist* ook in Vlaanderen (vooral Gent) werd gelezen. In die tijd was ook Dave in België nog actief. Van 1892 tot 1897 bestond er een goede verhouding tussen anarchisten uit Mechelen (onder anderen J. Bus) en hun geestverwanten in Holland. In september 1894 vond te Amsterdam een anarchistisch congres plaats, en daar bleek niet alleen de groep van *De Anarchist* vertegenwoordigd te zijn, maar ook die van *Licht en Waarheid*, onder invloed van de gewezen predikant W. Meng. Dat congres werd een fiasco, de onderlinge verschillen waren te groot. In 1896 hield *De Anarchist* op te verschijnen. Voor korte tijd, want onder andere redacties (onder anderen van B. Reijndorp) kwam een blad uit van dezelfde naam, waarbij bleek dat er contacten bestonden met *Vrijheid* in Mechelen. Maar in 1899 was het met *De Anarchist* dan toch wel gedaan. Twee jaar daarvoor was Domela Nieuwenhuis een overtuigd anarchist geworden en zijn nieuwe blad *De Vrije Socialist* werd de spreekbuis van de meeste libertaire socialisten in Nederland.

### 3

Herhaaldelijk zijn we geconfronteerd met anarchisten in België. Dezen waren tenslotte wel afhankelijk geworden van Nederlandse bewegingen en periodieken, maar aanvankelijk was het omgekeerde het geval. Na de Parijse Commune vestigden een aantal 'communards', onder wie de geleerde gebroeders Reclus, zich in Brussel. De belangrijkste Belgische anarchisten van die tijd riepen zich op Proudhon en later op Kropotkin, meer dan op Bakoenin. De zeer oorspronkelijke Cesar de Paepe ging uit van het 'mutualisme' van Proudhon, dat de ruil van produkten van zelfstandige arbeiders en associaties wilde regelen, buiten de staat om. Hij wilde vermijden dat de staat, door de eigendom van de produktiemiddelen, nog machtiger zou worden. In 1867, op het

congres van de Internationale te Lausanne, keerde hij zich tegen het staatsocialisme. Tevens was hij een felle bestrijder van oorlog en militarisme. 'Er zal oorlog zijn zolang er klassen zijn in de maatschappij; de wezenlijke reden van oorlog schuilt niet in staande legers, maar daarin dat de economische en dus ook de politieke structuur haar evenwicht mist.' Zo konden bezittende minderheden de bezitloze massa veroordelen tot 'militaire slavernij'. In Brussel (1868) herhaalde hij zijn argumenten tegen het kapitalisme en voor het collectieve bezit van de bodem.

Op het congres te Bazel in 1869 koos de Belgische delegatie van de Internationale (onder leiding van Hins) de zijde van Bakoenin en zij stelde voor 'het huidige loonstelsel te vervangen door een federatie van vrije producenten'. De vakbonden van een gemeente moesten een commune vormen, en de communes weer een federale gemeenschap. Nadat op het Haagse congres van 1872 de uitdrijving van Bakoenin door Marx met de zijnen werd doorgezet, stemde zoals wij zagen de Belgische delegatie tegen de voorstellen van de autoritaire vleugel. Deze delegatie bestond onder anderen uit Coenen, Brismée, Van den Abeele, Fluse en Eberhardt.<sup>8</sup>

Toen in 1874 de anarchistische Internationale, na de breuk in Den Haag, vergaderde in Brussel, was daar Cesar de Paepe weer aanwezig. Hij wees op het belang van de gemeente voor de samenstelling van elk landelijk bestuur, en hij verdedigde de autonomie van gemeenten en provincies, terwijl hij de staat wilde decentraliseren. Dat waren denkbeelden uit de kring van de libertaire socialisten. Maar in Bern, in 1876, werd meegedeeld dat in België het anarchisme terrein verloor, en dat steeds meer arbeidersorganisaties zich tot de staat wendden om vandaar steun te krijgen, en om sociale wetten af te dwingen. Het daaropvolgende jaar had De Paepe duidelijk gebroken met het anarchisme. In 1877 vond er een libertair congres plaats in Verviers, waarop wel Waalse maar geen Vlaamse bonden meer vertegenwoordigd waren. In Gent vergaderden de sociaal-democraten, en daarbij was De Paepe aanwezig. Hier stierf de Eerste Internationale. Toen in 1889 te Parijs het eerste congres bijeenkwam van de Tweede Internationale, duidelijk sociaal-democratisch van aard, was Cesar de Paepe daar samen met Domela Nieuwenhuis, een van

zijn beste vrienden, die echter toen al sterk naar het anarchisme neigde. De Paepe stierf in 1890, maar het anarchisme was in België al sinds 1877 geen beweging meer van enige betekenis. De reeds genoemde libertaire propagandisten of bladen hadden nadien een geringe invloed. Afgezien van de vermelde organen (*De Werker* in Antwerpen, *L'homme libre* in Walenland, *Vrijheid* in Mechelen) kwamen allengs steeds minder blijken voor van enige anarchistische beweging. Wel werden Nederlandse bladen als *De Vrije Socialist* van 1898 af in Vlaanderen gelezen. De Nederlandse beweging voor seksuele hervorming en beperking van het kindertal, de zogenaamde Nieuwmalthusiaanse Bond, had evenzo steunpunten in België, en zijn vermaarde propagandist dr. J. Rutgers hield er vele lezingen.<sup>9</sup> Aangezien Rutgers een grote bewonderaar was van Domela Nieuwenhuis, nadat deze anarchist was geworden, kweekte hij bij de eeuwwisseling ook in Vlaanderen adepten van deze 'verlosser'. In Mechelen bestond dan een anarchistisch blad *Recht door Zee*, waarvan Frans Verbelen de redacteur was. De Antwerpse vrijdenkers van de groep De Solidairen hadden niet weinige anarchistische leden, ten dele immigranten uit Nederland, die hun invloed uitbreidden over Gent en Mechelen. In deze laatste stad kon Frans Verbelen er zich op beroepen dat hij Jos Stroobants van de vrijdenkersvereniging De Rede gewonnen had voor de denkbeelden van Domela Nieuwenhuis. Hetzelfde kan worden gezegd van C. Haesendonck, die later naar Leuven verhuisde. Ook in de periode tussen de twee wereldoorlogen was het zo dat Nederlandse anarchistische groepen en tijdschriften hun aanhangers vonden in Vlaanderen, daar spreekbeurten vervulden en aan discussies deelnamen. In de praktische politiek betekende dit echter weinig. Er waren in de bladen 'ten noorden van de Moerdijk' wel telkens blijken van contacten met Vlaanderen, zoals blijkt uit ingezonden mededelingen en artikelen van geestverwanten, die nadrukkelijk vermeldden dat ze in Antwerpen, Gent of Mechelen woonden. Zulke relaties betroffen ook de vrijdenkersbonden. Van Vlaamse zijde trof men dan de namen aan van Adamas (in Gent) en van Fermie, Clement, Peeters, die in Antwerpen de groep Francisco Ferrer vormden (naar de Spaanse libertaire humanist die in 1909 werd gefusilleerd en wiens standbeeld nog in Brussel staat), welke



groep later opging in de algemeen-socialistische vereniging De Solidaire.

De Franssprekende Belgen hebben uiteraard kennis kunnen nemen van de uit Parijs ingevoerde bladen. Tussen de twee wereldoorlogen was een van hun bekendste woordvoerders en schrijvers Hem Day (pseudoniem voor Marcel Dieu), die als uitgever en boekhandelaar feitelijk behoorde tot de Franse anarchisten. Hij schreef echter niet alleen over figuren als Francisco Ferrer en de gebroeders Reclus (beroemde geografen en etnologen), maar ook over Belgische vrijheidlievende auteurs. Hoewel het tijdschrift *Van nu en straks* Nederlandstalig was had het, door bepaalde libertaire tendensen, contacten met schrijvers als Georges Eekhoud. Over hem schreef Hem Day een belangwekkende studie om aan te tonen dat Eekhoud een 'anarchistische individualist' was, die wegens zijn roman *Escal Vigor* voor het gerecht werd gedaagd op beschuldiging van... pornografie! De belangrijkste redacteur van het tijdschrift *Van nu en straks* was overigens August Vermeylen, die aan het einde van de vorige eeuw de indruk wekte een 'aristocratische individualist' te zijn, in verzet tegen de vele gezagdragers van zijn tijd. In de regionen van de literatuur was zulk een weerstand tegen de staat echter niet ongewoon. Wat de arbeidersbeweging aangaat: deze ontwikkelde zich in België onder de invloed van de sociaal-democratie en het katholieke 'solidarisme', nog later somtijds van een der variaties van communisme. Ook na de Tweede Wereldoorlog was het anarchisme voornamelijk een filosofie van zeer kleine minderheden.

#### 4

In 1846 (op 31 december) werd Ferdinand Domela Nieuwenhuis in Amsterdam geboren als zoon van een lutherse predikant uit een zeer welgestelde familie. Hij volgde het voorbeeld van zijn vader en werd achtereenvolgens luthers dominee in Harlingen, Beverwijk en Den Haag. Onder de invloed van het zeer kritische modernisme en vervolgens van het atheïsme (onder andere door lezing van geschriften van Ludwig Feuerbach) nam hij in september 1879 afscheid van de kerk, maar voordien had hij reeds het

blad *Recht voor Allen* opgericht, want ook als predikant was hij actief geweest in de vredesbeweging en in organisaties tot 'verheffing van de arbeidersstand'. In zijn orgaan verdedigde hij het socialisme, zoals dat in 1875 was geformuleerd in het programma van Gotha bij de stichting van één Duitse partij, bestaande uit aanhangers van Marx en Lassalle. Dat programma was niet geheel marxistisch, maar Marx inspireerde toch het meest de sociaal-democratie, zoals ze ook elders in Europa zou ontstaan. En Domela schreef een inleiding tot de denkbeelden van Karl Marx: *Kapitaal en Arbeid*. Overigens was hij nooit een echte parlementariër. Hij hechtte veel waarde aan directe actie van de arbeiders, bij voorbeeld via hun vakbonden (al waren die geen instrumenten van de revolutie), hij was voor een algemene werkstaking als middel om elke oorlog onmogelijk te maken, en onderschreef een ook in het programma van Gotha nog voorkomende passage over socialistisch zelfbeheer, los van de staat. Hij verwees vaak naar een oude redevoering van Wilhelm Liebknecht, al bezig een reformist te worden, waarin deze de onmacht schilderde van een parlement als instrument van een sociale revolutie.

Domela had zelf geen partij opgericht. Maar in 1878 was er in Amsterdam, op basis van het programma van Gotha, een Sociaal-Democratische Vereniging gevormd, voorloper van de in 1881 gestichte Sociaal-Democratische Bond (later, in 1894, omgedoopt in Socialistenbond), die vaak ook 'partij' werd genoemd. Domela stemde erin toe dat *Recht voor Allen* het orgaan zou worden van de Bond. Sociaal gesproken waren de tijden bitter. Omstreeks 1873 was een zekere bloei van het kapitalisme omgeslagen in zijn tegendeel, de werkloosheid was ontstellend, de lonen waren laag, woningen en voedsel waren zeer onvoldoende. De kindersterfte en het drankmisbruik wekten grote bezorgdheid. Natuurlijk werd de stemming bij het proletariaat steeds radicaler, wat ook bleek uit de inhoud van *Recht voor Allen*. De arbeiders moesten zich, zo werd gepropageerd, uit eigen kracht door klassenstrijd bevrijden. De particuliere eigendom van de produktie-middelen behoorde ongedaan te worden gemaakt: wat door het ganse volk was geschapen moest door dat volk worden beheerd. De meeste vakbonden, zoals ze waren georganiseerd in een Algemeen Nederlands Werkliedenverbond, dachten voorname-

lijk aan veranderingen binnen het bestaande stelsel. In het blad van Domela kon men echter lezen: 'Niet dus ons volk onmondig gelaten en met vaderlijke goedheid geregeerd vóór het volk, neen, alles zij en worde door het volk gedaan.' Die passage over 'vaderlijke goedheid' sloeg op degenen die een soort 'verlicht despotisme' aanhingen, een ideaal uit de achttiende eeuw. De term, die door Proudhon geijkt was: 'vrije en gelijke associaties van producenten', had betrekking op zelfdoen en zelfbeheer in de economie.

In de Bond was plaats voor libertaire en marxistische socialisten, hoewel de laatsten wel overwogen. Allen waren republikeinen. Nu was koning Willem III zeer onpopulair, door zijn uitgesproken vijandschap jegens eisende arbeiders, zijn autocratische karakter, zijn uitspattingen en zijn grove optreden. Er was een brochure in omloop, getiteld *Koning Gorilla*, waarin men een parodie zag op de koning. Tegenover de verachting die jegens de vorst werd getoond traden de rechters streng op. Er zaten tientallen socialisten wegens opruiing in de gevangenis. Dikwijls werden vergaderingen zonder wettig recht door de politie uiteengejaagd. In april 1886 nu verscheen er in *Recht voor Allen* een niet-ondertekend artikel (van een inzender) waarin stond dat de handelingen van de koning 'noch eerbied, noch toewijding, noch enige geestdrift uitlokken voor iemand, die zo weinig werk van zijn baantje maakt'. Hoewel later de schrijver van deze kritiek zich bekendmaakte, werd Domela veroordeeld tot een jaar gevangenisstraf. Het vonnis deed de sympathie voor de socialist zeer toenemen. Door een actie van intellectuelen te zijnen behoeve werd hij na ruim zeven maanden vrijgelaten. Zijn aanhangers bewogen hem ertoe zich beschikbaar te stellen als kandidaat voor het parlement (de Tweede Kamer), waarvan hij van 1888 tot 1891 lid was. Zijn blad kon toen, door de enorme belangstelling voor hem, een dagblad worden. Als kamerlid heeft hij uiterst vruchtbaar werk verricht in die zin dat hij alle doeleinden van de latere socialisten ijverig heeft bepleit: algemeen kiesrecht, de achturedag, kindbescherming, vrouwenemancipatie, medische zorg, pensioenen voor bejaarden, terwijl hij denkbeelden aan de orde stelde die later door de sociaal-democraten te radicaal werden gevonden: invoering van de republiek, ontvoogding van de kolo-

niën, strijd tegen de oorlog door algemene staking en dienstweigering. Hoewel in 1889, bij de stichting van de Tweede Internationale, nog kamerlid en sociaal-democraat, werd hij in deze sfeer al voor een anarchist gehouden en de kleine libertaire fractie van deze Internationale werd er in 1893 definitief uit verwijderd.

Na 1891 begon Domela zich steeds meer te ontwikkelen tot een anarchist, een voorstander dus van staatloos socialisme. In zo'n samenleving zouden de bedrijven beheerd moeten worden door federaties van arbeidersassociaties, gecontroleerd door de federatie van communes die in de plaats van de staat zou moeten komen. Termen als autonomie, wederzijdse vrijheid, samenwerking op basis van gelijkheid, federalisme, decentralisatie, oorlog aan de oorlog enzovoort kwamen veelvuldig voor. In *Recht voor Allen*, nog orgaan van de Bond, kwamen ook de onderlinge tegenstellingen echter steeds meer tot uiting. De echte sociaal-democraten zoals Troelstra, Van der Goes, Schaper, Vliegen, Van Kol en anderen wilden dat de Bond zou deelnemen aan de verkiezingen. Toen dit werd afgewezen richtten in 1894 de 'reformisten' de Sociaal-Democratische Arbeiderspartij (SDAP) op, die weldra de anarchistische beweging geheel zou overvleugelen. Des te meer omdat omstreeks 1893 de economische depressie eindigde en de werkloosheid afnam, de lonen langzaam stegen, verbeteringen binnen het kapitalisme mogelijk bleken. In 1894 was Domela al min of meer anarchist geworden, zoals bleek uit zijn boek *Le Socialisme en danger*. In april 1898 kwam zijn nieuwe blad uit: *De Vrije Socialist*, terwijl hij *Recht voor Allen* overdroeg aan de Bond. De Bond en het blad bleven echter nog maar kort bestaan: in de tweede helft van 1899 werden ze opgeheven.

De laatste tweeëntwintig jaar van zijn leven (Domela stierf op 18 november 1919) heeft hij dus gewijd aan het sociaal-anarchisme. In de eerste periode van zijn strijd had hij baanbrekend en positief werk verricht voor de sociaal-democratie. Wat heeft hij gedaan voor het anarchisme? Hij heeft het grotendeels in Nederland geschapen, afgezien van zijn reeds genoemde voorgangers en begeleiders. *De Vrije Socialist* had namelijk ook nooit het rijk alleen. We spraken al over *De Anarchist*. Dan was er het weekblad *De Toekomst*, dat zich vooral wijdde aan het anarcho-syndicalisme, de theorie dat de vakbonden kernen moeten stichten in de

bedrijven om deze te bezetten en te socialiseren. In 1893 was de eerste Nederlandse vakcentrale gesticht, het Nationaal Arbeids-Secretariaat, en daarin leefden zulke denkbeelden, mede ontleend aan Franse en Spaanse voorbeelden.<sup>10</sup> Het bestuur van het NAS achtte Domela zeer hoog, het werkte ertoe mee om een fonds te stichten, waardoor hij na 1914 (toen hij zeer berooid was) onbekommerd kon leven. Het orgaan *De Arbeid* bevatte veel vrij-socialistische artikelen. Voorts vond men in Groningen het regionale weekblad *De Arbeider*, toen onder redactie van H. E. Kaspers. Een grote oplage had het in 1904 gestichte maandblad *De Wapens Neder*, orgaan van de Internationale Antimilitaristische Vereniging (IAMV) opgericht op initiatief van Domela. En dat was geenszins alles. Er was onder invloed van de Amerikaan Thoreau, die zijn boek *Walden* schreef en ook een der vaders was van de 'burgerlijke ongehoorzaamheid', en op grond van het ideaal van zelfbeheer, een beweging ontstaan, onder andere gekanaliseerd in de vereniging Gemeenschappelijk Grondbezit, om economische kolonies te stichten, zogenaamde produktieve associaties. Binnen het kapitalisme zouden ze, los van de staat, de kiemen moeten worden voor een vrijheidlievend socialisme, op voet van gelijkheid van alle deelnemers. Het ideaal inspireerde de vermaarde arts, dichter en schrijver Frederik van Eeden tot de schepping van de kolonie Walden in het Gooi, waarbij Methöfer weer betrokken was. Het orgaan van deze beweging heette *De Pionier*, en later *Vrije Arbeid*. Het beeld van de veelzijdigheid van de anarchistische beweging tot omstreeks 1920 is hiermee nog onvolledig geschetst, en Domela was de spil waar de ideologie om draaide. Hij was wars van het stichten van een partij. Er waren tal van groepen, die bladen en uitgeverijen overeind hielden.<sup>11</sup> Een van de vruchtbaarste uitgeverijen was De Rode Bibliotheek van Gerhard Rijnders, die naast originele teksten veel vertaalde en herdrukte boeken en brochures op de markt bracht. Domela zelf was een onvermoeide auteur. Zijn voordracht *Mijn afscheid van de kerk* (1879) beleefde tien drukken. Zijn verhandeling *Hoe ons land geregeerd wordt, op papier en in werkelijkheid* (1885) werd verkocht in een uiteindelijke oplage van vijftigduizend exemplaren. Een brochure van 1891 over de (betrekkelijke) betekenis van verkiezingen en parlement vond honderdduizend kopers,

terwijl de bevolking toen nog maar viereneenhalf miljoen bedroeg en velen nog analfabeet waren. (De leerplicht werd ingevoerd in 1901.) Zijn belangrijkste boeken waren *Le Socialisme en danger* (1894), *De Geschiedenis van het Socialisme* (drie delen, 1901-'02) en *Van Christen tot Anarchist* (1910), *Handboek van de vrijdenker* (postuum verschenen, in 1922). Maar men heeft berekend dat hij minstens honderdtweeënzestig boeken en brochures heeft geschreven, en er zevenenzestig vertaalde. Het aantal redevoeringen dat hij heeft gehouden was ontelbaar.

Een eigenlijke politieke bond of partij heeft hij nooit geschapen. Hij heeft grote invloed uitgeoefend op de ideeën van het NAS, de IAMV, De Dageraad, het GGB (Gemeenschappelijk Grondbezit). Idealen van socialistisch zelfbeheer, van militaire dienstweigering, van de vrije gedachte, de humanisering van de samenleving op allerlei terreinen, zijn door hem gevoed. Toen hij in 1919 stierf is zijn uitvaart in Amsterdam de grootste demonstratie van aanhankelijkheid geworden, die de hoofdstad ooit had gekend.

## 5

Tijdens de Eerste Wereldoorlog was de omvang van de libertaire of daaraan verwante beweging zeer toegenomen. Het NAS had een ledental bereikt van vijftigduizend. De IAMV ontplooidde zich door de afkeer van de oorlog buitengewoon. Door een reeks van oorzaken werd deze bloei niet bestendig. Van 1918 tot 1933 (dieptepunt van de nieuwe economische depressie) won het sociaal-democratische reformisme sterk veld, het algemeen kiesrecht werd een feit, de achturedag (achtenveertig uur per week) werd wettelijk ingevoerd, ziekenfondsen vergrootten de medische verzorging, onderwijsmogelijkheden werden uitgebreid. De strijd tegen de liberale en confessionele conservatieven vereiste meer aandacht dan het ideaal van een Europese revolutie. De Russische omwenteling veroorzaakte grote verdeeldheid, toen daaruit een bolsjewistische regering voortkwam die zich communistisch noemde. Actieve figuren uit de kring van *De Toekomst*, uitgegeven door een Federatie van Sociaal-Anarchisten, gingen geleidelijk over tot het marxisme, zelfs tot de Communistische Partij, waarin Jan Postma en Daan Goulooze markante figuren

werden. De leiding van het NAS was in 1923 ook voor het marxisme gewonnen, zodat de anarcho-syndicalisten uittraden en een eigen vakverbond vormden, het NSV. Het NAS had toen nog veertienduizend leden, het NSV achtduizend. Dit werd onder anderen geleid door B. Lansink jr. en August Rosseau, die de Belgische nationaliteit had en tijdens de crisis van de jaren na 1930 het land werd uitgewezen. De felle strijd tussen communisten en anarchisten over staat en leger, dictatuur en vrijheid, verliep ten nadele van de vrij-socialistische beweging, die veel meer ideologisch en ethisch actief was. Tijdens de economische depressie kwamen er binnen de anarchistische kring echter ook extreem-radicalen tendensen naar voren. Al tijdens het leven van Domela kende men – mede uit *De Vrije Socialist* – individualisten als R. Tamminga en J. P. Hommes, die het 'egoïsme' predikten, soms beïnvloed door de Duitse denker Max Stirner. Zo heeft Tamminga een curieuze brochure geschreven: *Theorie en Praktijk van het nemen*, waarin hij betoogt dat de rijken veel nemen, maar het geven steeds aan anderen aanbevelen. De zaak moet worden omgekeerd, zo propageerde hij. En hoewel hij zelf een ongevaarlijke middenstander werd, inspireerden zijn ideeën werklozen om 'te veroveren wat ze konden'. Daarvoor had het maandblad *De Moker* (1924-'28) op rauwe wijze al hetzelfde verkondigd, onder andere in een brochure, getiteld *Werken is misdaad*, omdat de arbeid de bourgeoisie, staat en leger op de been hield. Velen echter werden door zulke leuzen afgeschrikt.

Overigens was het aantal variaties al te groot. Van 1922 tot 1928 gaf een groep (onder anderen met de redacteur A. L. Constandse) de maandbladen *Alarm* en *Opstand* uit, afkerig van het reformisme van de vakbonden, en gericht op het vormen van bedrijfsorganisaties die de produktiemiddelen zouden kunnen overnemen en beheren. Vooral *Alarm* werd geschreven in de verwachting van een grote Europese revolutie, die de teleurstellingen over de uitkomsten van de Russische en de Duitse omwentelingen zou kunnen goedmaken.<sup>12</sup> Onder de antimilitaristen waren een aantal propagandisten voortdurend werkzaam, zoals de verlichte predikant N. J. C. Schermerhorn, Arthur Lehning, Bart de Ligt, de stenograaf Albert de Jong, die later ook *De Syndicalist*, orgaan van het NSV, zou redigeren. De kringen van de IAMV

raakten echter in een soort paniekstemming toen in Spanje de anarcho-syndicalisten, in verzet tegen Franco, eerst een gewapende militie en vervolgens het republikeinse staatsleger ondersteunden. Bart de Ligt trok zich terug. Albert de Jong meende dat de Spaanse geestverwanten hun eigen methoden moesten toepassen, maar dat de Nederlandse syndicalisten geen wapens konden helpen kopen, wel voedsel, kleding en medicijnen mochten verschaffen. De redactie van *De Wapens Neder* wijdde een nummer aan deze polemiek, plaatste zich op het geweldloze standpunt en repte verder niet meer van de Spaanse kwestie. Daartegenover richtte Constandse in 1937 met vijftien groepen een Federatie van Anarchisten (FAN) op, ter ondersteuning van de Spaanse libertaire FAI. Men gaf het weekblad *De Vrije Arbeider* uit, dat in het begin van 1939 ophield te bestaan door de toenemende verdeeldheid in 'de beweging'. Van de gematigde bladen in de periode 1920-'40, alle ondersteund door groepen of verenigingen, behoren nog te worden genoemd *De Branding*, door jongeren opgericht; *De Vrije Samenleving*, die slechts kort bestond; *Bevrijding*, een naam die eerst werd gebruikt door een Bond van Religieuze Anarcho-Communisten, later door pacifisten die (zoals Bart de Ligt) de vernieuwing van het socialisme op het oog hadden. Geregeld uitgegeven werd *De Vrije Socialist*, sinds de dood van Domela beheerd en geredigeerd door Gerhard Rijnders. In het jaar 1939 echter kon men al zeggen dat 'de beweging' zodanig lijn en inhoud miste, dat ze in ontbinding verkeerde.

De Tweede Wereldoorlog, met name de Duitse bezetting, gaf haar de doodsteek. De anarchisten waren niet in staat een illegale verzetsbeweging te organiseren, ze waren grotendeels verlamd. Sommigen (Jo de Haas, Henk Eikeboom bij voorbeeld) kwamen om door Duits geweld. Anderen hielpen onderduikers. Er waren overlopers naar het nazikamp. De grootste groep gedroeg zich passief. Na de oorlog kwam geen enkele organisatie meer terug. Rijnders, die in 1950 stierf, gaf nog enige tijd een armetierige *Vrije Socialist* uit. Na zijn dood verscheen een periodiek, dat *De Vrije* heette, en dat zich beijverde denkbeelden en geschiedenis van het anarchisme levend te houden. Libertaire jongeren als Rudolf de Jong gaven enige jaren *Buiten de Perken* uit, een goed



theoretisch maandblad. Later verschenen de themanummers van *De As* (Anarcho-socialisme) en in Groningen een klein orgaan dat zich *Recht voor Allen* noemde. Maar van een 'beweging', laat staan van een arbeidersbeweging, was geen sprake meer. Het anarchisme werd vooral gepropageerd als een levens- en wereldbeschouwing, een filosofie omtrent zelfbeheer, libertair socialisme, anti-autoritaire opvoeding, seksuele hervorming, federalisme en decentralisatie, emancipatie van gelovigen. Als zodanig bleek er een groeiende belangstelling voor te bestaan onder studenten, sociale werkers, pedagogen en kunstenaars. De provobeweging van 1965, die alle gezag wilde uitdagen, beriep zich op de grondbeginselen van het anarchisme, maar liep vrij snel dood. Er bestaat nog (of weer) een grote belangstelling voor de theorie en de geschiedenis van het anarchisme, hoewel dan als 'zuurdesem' voor vrijheidlievende tendensen op alle mogelijke terreinen. Maar een halve eeuw lang, in de jaren van 1890 tot 1940, heeft het in de arbeidersbeweging een animerende en inspirerende rol gespeeld, klassenstrijd, antimilitarisme en antiklerikalisme aangemoedigd ter wille van een 'socialisme met een menselijk gelaat'.

- 1 P. J. Proudhon, *De la capacité politique des classes ouvrières*. Paris 1865
- 2 A. L. Constandse, *Geschiedenis van het humanisme in Nederland*. Den Haag, tweede druk 1978
- 3 A. de Jong, *F. D. Nieuwenhuis*. Den Haag, tweede druk 1972
- 4 J. J. Giele, *De Eerste Internationale in Nederland*. Nijmegen 1973
- 5 A. L. Constandse, *Anarchisme van de daad*. Amsterdam, vijfde druk 1978
- 6 Zie onder andere Lenin, *Staat en revolutie*. 1917
- 7 J. M. Welcker, *Heren en arbeiders*. Amsterdam 1978
- 8 F. Brupbacher, *Marx und Bakunin*. Berlin 1922
- 9 Ph. van Praag, 'De opkomst van het nieuw-malthusianisme in Vlaanderen', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, mei 1977
- , 'Emilie Claeys', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis*, juni-sept. 1978
- 10 H. B. Wiarda Beckman, *Het syndikalisme in Frankrijk*. Amsterdam 1931  
Clara Wichmann, *Syndicalisme*. Amsterdam 1920
- 11 Hans Ramaer, *De piramide der tirannie*. Amsterdam 1977
- 12 A. L. Constandse, *De alarmisten*. Amsterdam 1975  
Arthur Lehning, *Grondslagen*. Amsterdam 1932-1935



Dr. Anton Constandse (geboren 1899), auteur van de klassiek geworden boeken over de anarchistische theorieën en de politieke en sociale manifestaties van het anarchisme: *Grondslagen van het anarchisme* en *Anarchisme van de daad* geeft in dit nieuwe boek *Anarchisme: inspiratie tot vrijheid* een panorama van de brandendste vragen van de actuele wereldpolitiek en de huidige sociale orde, gezien vanuit de anarchistische wereldbeschouwing. In de geschiedenis heeft het anarchisme enkele malen een belangrijke rol gespeeld als revolutionair-politieke beweging: in de Parijse Commune, in een gedeelte van revolutionair Rusland, in het republikeinse Spanje. Uiteindelijk zal de grootste maatschappelijke invloed van het anar-

chisme wellicht vooral terug te vinden zijn in de vrijheidsideeën waartoe het heeft geïnspireerd. In de recente jaren is er bijvoorbeeld van denkers als Feyerabend, Goodman en Chomsky, die zichzelf in politiek opzicht tot de anarchisten rekenen, een onmiskenbare invloed uitgegaan op de gebieden van wetenschapsbeoefening, onderwijsfilosofie en sociale bewustwording. Anton Constandse bespreekt in dit boek onder andere de problematiek van de staat, de spanning en samenhang tussen bureaucratie en parlementarisme, de verantwoordelijkheid van de vakbeweging, het terrorisme, de milieupolitiek, de ontwikkelingshulp, de seksuele revolutie en de Europese eenwording. Een aantal essentiële onderwerpen van de actuele maatschappij wordt belicht vanuit de levende anarchistische wereldbeschouwing.

Dr. Anton Constandse publiceerde ook *Achter de schermen van de diplomatie*, essay over de Tweede Wereldoorlog; *De alarmisten*, bloemlezing uit de tijdschriften *Alarm* en *Opstand*; *Bevrijding door verachting*, essays over filosofie; *Eros-de waan der zinnen*, essays over de seksuele ethiek in de literatuur en samenleving; *Geen morgenrood*, essay over de politieke ontwikkeling van de twintigste eeuw. Hij is redacteur van *De As* en *De Gids*.